

Р. Р. Қайырбекова,
С. В. Тимченко, З. А. Джандосова

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

10

2-бөлім

Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасы Білім және
ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы «Мектеп» 2019

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3(0)я72
Қ23

Қайырбекова Р.Р. т.б.

К23 **Дүниежүзі тарихы.** Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. 2-бөлім / Р.Р.Қайырбекова, С.В.Тимченко, З.А.Джандосова. – Алматы: Мектеп, 2019. – 176 б., сур.

ISBN 978-601-07-1128-0

К $\frac{4306020600-037}{404(05)-19}$ 35(1)-19

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3(0)я72

© Қайырбекова Р.Р., Тимченко С.В.,
Джандосова З.А., 2019
© «Мектеп» баспасы,
көркем безендірілуі, 2019
Барлық құқықтары қорғалған
Басылманың мүлкілік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

ISBN 978-601-07-1128-0

III бөлім

Мемлекет, соғыс және революциялар тарихынан

IV бөлім

Мәдениеттің дамуы

МАЗМҰНЫ

Кіріспе 6

III бөлім. МЕМЛЕКЕТ, СОҒЫС ЖӘНЕ РЕВОЛЮЦИЯЛАР ТАРИХЫНАН

7-тарау. Мемлекеттің тарихи типтері, формалары және саяси режімдер

- § 38–39. Мемлекет және оның формалары.
Мемлекеттің пайда болу теориялары 8
- § 40. Мемлекет формаларының эволюциясы: ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейін 15
- § 41. Саяси режім түрлері 22

8-тарау. Әлем тарихының барысына әсер еткен әскери-саяси оқиғалар

- § 42–43. Антикалық дәуірде құрылған әлемдік империялар 28
- § 44. Ғұндардың жаулап алу жорықтары Батыс Рим империясы құлауының факторы ретінде 39
- § 45. Араб жаулаушылары. Араб Халифатының құрылуы мен ыдырауы 44
- § 46–48. Еуразия картасының өзгеруіне Шыңғыс хан жорықтарының ықпалы 50
- § 49. Еуропаның өзгеруіне Наполеон жорығының әсері 71
- § 50–51. Дүниежүзілік соғыстар және халықаралық қатынастар жүйесі 76

9-тарау. Революциялар қоғам өзгеруінің бір факторы ретінде

- § 52–53. Буржуазиялық революция – индустриалды қоғам қалыптастырудың басты ұйытқысы 96
- § 54–56. Социалистік революциялар әлеуметтік теңдік идеясын жүзеге асырудың радикалды тәсілі ретінде 104
- § 57–58. Қазіргі заман революциялары 112

IV бөлім. МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫ

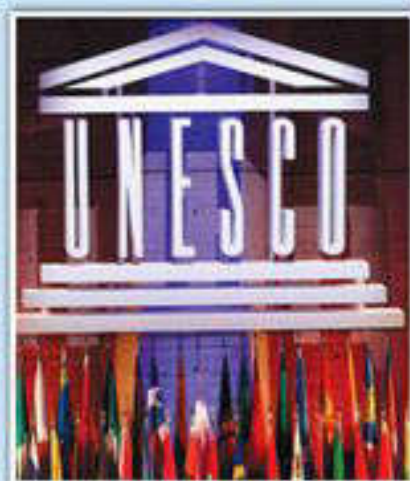
10-тарау. Адамзаттың мәдени мұрасын сақтау жолдары

- § 59. ЮНЕСКО-ның адамзаттың тарихи-мәдени мұрасын сақтау жөніндегі қызметі 124
- § 60. Мұражай ісі. Мұражайлардың дүниежүзі халықтарының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу мен сақтаудағы рөлі 128
- § 61. Дүниежүзінің ең ірі мұражайлары 133

11-тарау. Өнер – қоғам дамуының бейнесі

- § 62. Тарихи процестер контекстіндегі өнердің бағыттары мен стильдері 142
- § 63. Бұқаралық мәдениет және оның қазіргі қоғамдағы әсері 150

12-тарау. Қазіргі қоғамның рухани-адамгершілік құндылықтары

- § 64. Жалпыадамзаттық рухани-адамгершілік құндылықтарының қалыптасуы 156
- § 65. Жаһандану жағдайындағы рухани-адамгершілік құндылықтарының трансформациялық мәселелері 163
- Терминологиялық сөздік 172

БӨЛІМ

**МЕМЛЕКЕТ,
СОҒЫС ЖӘНЕ
РЕВОЛЮЦИЯЛАР
ТАРИХЫНАН**

7-ТАРАУ

МЕМЛЕКЕТТІҢ ТАРИХИ ТИПТЕРІ, ФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ САЯСИ РЕЖІМДЕР

§ 38–39. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФОРМАЛАРЫ. МЕМЛЕКЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУ ТЕОРИЯЛАРЫ

Бүгінгі сабақта:

- мемлекеттің пайда болу теориясымен;
- «мемлекет», «басқару институты», «билік» ұғымдарымен танысамыз.

Кілт сөздер:

мемлекет, монархия, республика, теократия, теория

Мемлекет – өз дербестігі бар және қоғамды арнайы органдардың көмегі арқылы басқаратын саяси биліктің маңызды түрі. Мемлекет саяси жүйедегі ең маңызды институт болып саналады. Мемлекет құқықтық тұрғыдан өз әрекеттерін заң жолымен (конституциямен) реттейді және азаматтардың еркіндігі мен құқықтарын қамтамасыз етеді; ал әлеуметтік тұрғыдан әрбір азаматтың жан-жақты дамуына барлық жағдай жасайды.

Саяси билік – бір субъектінің өз таңдауын мемлекет институттары мен оның ресурстарын пайдалану арқылы жекетұлғаларға, топтарға, ұйымдарға, бұқараға байланыстыру мүмкіндігі. Саяси билік заң шығарушы, атқарушы

және сот органдарымен жүзеге асады. Саяси биліктің жүзеге асуы мемлекеттегі институттар мен адамдардың үлкен тобының мүдделеріне сүйенеді.

Саяси институт – қоғамдағы саяси биліктің белгілі бір аумағын қамтитын әлеуметтік ықпалдастықтың тұрақты түрі. Қазіргі қоғамда мынадай саяси институттар қалыптасқан:

1) парламентаризм институты – жаңа құқықтық нормалар, заңдар және мемлекеттегі түрлі әлеуметтік топтардың мүддесін қорғауды реттейтін өкілетті қызмет;

2) атқарушы билік институты – қоғамдық істер мен мемлекеттегі халықты басқару барысында жүзеге асатын істерді, органдар мен лауазымды тұлғалар арасын реттеп отыратын ықпалдастық жүйесі;

3) мемлекеттік қызмет институты – ерекше статустық топқа ие адамдардың кәсіптік қызметтерін реттеу қызметі;

4) мемлекет басшысы институты – мемлекет басшысының халық атынан сөйлеуіне мүмкіндік жасау, дауларда жоғары төреші болу, мемлекет біртұтастығына кепіл болу, азаматтардың берік конституциялық құқықтарын сақтау, қоғамдық қатынастағы тұрақтылықты қамтамасыз ету қызметі;

5) сот өндірісі институты – даулар мен жанжалдарды реттеу қатынастары.

Назар аударыңдар!

Басқару институттары адамдардың бірлескен әрекеттерін нақты әрі тұрақты етеді.

Мемлекет формаларының типологиясы. Мемлекеттің пайда болуы мен қалыптасу қағидастары мемлекеттің құрылымына ықпал етеді.

Назар аударыңдар!

Мемлекет құрылымы аумақтық-географиялық, экономикалық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық секілді көптеген түрлі факторларға тәуелді болады.

Есте сақтаңдар

Мемлекет формасы (басқару формасы) – мемлекеттік жоғары билікке ие әрі өз органдары бар мемлекеттік құрылымның ұйымдасуы.

Бұл мемлекеттегі билікке кім ие екенін; мемлекетте қандай жоғары билік бар екенін; ол органдардың қалай қалыптасатынын; олардың арасында билік өкілеттіліктері қалай бөлінетінін; бұл органдардың қалыптасуына халық қаншалықты қатысатынын көрсетеді. Осы факторларға орай басқарудың түрлері анықталады.

Мемлекет түрлерін жіктеуді алғашқылардың бірі болып Аристотель ұсынған. Ол екі белгі бойынша анықтаған: 1) *сандық* (билікті иеленгендердің саны қанша?); 2) *сипаты* (билеушілер билікті қалай пайдалануда – ортақ мүдде үшін бе, әлде жеке пайда үшін бе?). Осы қағидастарға орай ол басқарудың 3 *дұрыс формасын*: билікті ортақ мүдде үшін пайдалану – патшалық (монархия); аксүйектік пен жалпылық (*республика*) және 3 *бұрыс формасын*: билеушілер жеке мүддесін ойлайтын билік: тирандық, олигархиялық және демократиялық деп бөліп көрсетті.

Аристотельдің қағидасын негізге ала отырып, итальяндық ойшыл Н.Макиавелли мемлекеттің даму формасының жүйелілік қағидастарын ұсынды. Ол мейірімділік пен қатыгездіктің өзара байланыс идеяларына негізделді. Табиғат дүниенің бір қалыпта тұруына мүмкіндік

Н. Макнавелли
(1469–1527)

бермейді. Мемлекет өз даму биігіне жеткен соң, кері бағыт – регрессияға ұшырайды. Осы себепті тарихта мемлекеттердің дамуы мен құлдырауы жиі қайтағынды. Макнавелли басқарудың 3 жақсы формасын (монархия, аристократия, демократия – халық билігі) және басқарудың 3 нашар формасын (пирания, олигархия және анархия) атап көрсетті. Сондай-ақ ол мемлекеттік басқарудың екі заманауи түрін бөліп көрсетеді: монархия және республика. Бұлардың айырмашылығы жоғарғы билік институттарын қалыптастыру жолдарына байланысты. Осы формалармен қоса басқарудың теократиялық формасы да бар.

Есте сақтаңдар

Монархия (грек. monarchia – дара билік) – мемлекеттегі барлық жоғарғы билік шартты және іс жүзінде бір адамның – монархтың қолына шоғырлануы, биліктің ауыспалуы және ұрпақтан-ұрпаққа мұрагерлікпен берілуі сипатындағы мемлекеттік форма.

Республика (лат. respublica – халық игілігі, қоғамдық іс) – мемлекеттік билік органдары сайлау және ауыспалуы негізде қалыптасқан мемлекеттік форма.

Теократия (грек. Theos – құдай + kratos – билік) – мемлекет басшысы дінбасы да болып саналатын басқару формасы. Жоғарғы мемлекеттік билік діни институттар мен дін иелерінің қолында болады. Басқару жүйесі, маңызды қоғамдық істер құдайдың үкімімен, заңдарымен (теологиялық анықтама) шешіледі.

Мемлекеттің пайда болу теориясы. Мемлекет әр халықта түрлі уақытта сан қилы жолдармен қалыптасты. Бұл сан түрлі болжамдар мен теорияның пайда болуына ықпал етті. Мемлекеттің пайда болуы туралы ең алғашқы теориялардың бірі *теологиялық теория* саналады.

Есте сақтаңдар

Бұл теория бойынша мемлекеттің пайда болуы мен құрылуы тек құдайдың қалауымен жүзеге асады.

Теолог ғалымдардың пайымдауынша, мемлекет құдайдың қалауын іске асырады, сондықтан да мемлекеттік билік – мәңгі, тұрақты және оған бағыну табиғи нәрсе. Билеушілер мемлекетті құдайдың атынан басқарады. Осыған орай олардың билігі құдіретке ие, ал олардың берген жарлықтары мен заңдары әділетті. Мемлекеттің пайда болуы туралы баяндаған теологиялық теорияны біз Ежелгі Египет, Вавилон, Үндістан және Қытайдың әдеби және тарихи-құқықтық ескерткіштерінен кездестіреміз.

Теологиялық теория орта ғасырларда кең таралды, ол кезеңде шіркеу билігі зайырлы қоғамнан жоғары тұрды. IX–X ғасырлардан бастап қос қылыш теориясы кең тарала бастады, ол бойынша құдай христиандықты сақтау үшін шіркеулік және зайырлы қос қылышын түсірген. Оның екеуі де шіркеуге берілген. Шіркеу өз қылышын сақтап, екінші қылышты монархқа табыстаған. Сондықтан ол шіркеуге бағынуға міндетті. Алайда зайырлы биліктің дербестігін жақтаушылар монарх өз қылышын құдайдан тікелей алған деген ұстанымдарын келтіреді. Орта ғасырлардағы теологиялық теорияның көрнекті өкілі болып итальяндық философ Ф.Аквинский саналды.

Фома Аквинский католиктік шіркеудің философы болды. Ф.Аквинский құдай әлемді жаратқан соң, мемлекет те құдіретті жаратылыс деген ұстанымда болды. Діни оқымысты бұдан да тереңдеп, Ежелгі Грекияда пайда болған патриархалды билеудің элементтерін теологиялық теорияға енгізді. Адам жеке жүріп өз қажеттілігін қамтамасыз ете алмайды, о бастан адамдар бірігуге, мемлекет аясына топтасуға жаралған деген Ф.Аквинский мемлекетті құдай жаратты деген өз ұстанымына берік болған. Осы бір табиғи себептен саяси құрылым – мемлекет пайда болды. Мемлекеттің қалыптасуы құдайдың әлемді жаратқаны сияқты, ал монархтың құдіреті құдайдың іс-әрекеті секілді. Әлемге билік жүргізер алдында құдай оған жүйелілік пен ұйымшылдық береді. Сондықтан монарх, ең алдымен, мемлекетті құрып, қалыптастырады, сосын оны басқарады. Осы себепті мемлекеттің пайда болуы құдайдың араласуымен әрі адамның ерік-жігері мен шығармашылық қайраткерлігіне байланысты болады. Теория мемлекет қалыптасуында құдайдың құдіреті мен адамның бірлескен әрекеті бар деген ұстанымда болды. Мемлекеттің қалыптасуы туралы тағы бір ұстаным – *патриархалды теория*.

Мемлекет пайда болуында теологиялық теориядан патриархалдыға ауысу теориясы көне грек философы Платонға тиесілі. Платонның пікірінше, мемлекет Олимпналық құдайлар дәуірінде пайда болып, олар әлемдегі барлық мемлекеттерді өзара бөліп алған. Аттика (Көне Афины аумағы) Афины мен Гефестке тиесілі болса, Атлантида аралы Посейдонға берілген. Афины мен Гефест Аттикаға ақылды азаматтарды қоныстандырып, олардың санасына демократиялық мемлекеттік құрылым туралы түсінік берді. Посейдонның Атлантидада құрған мемлекеті мұрагерлікпен басқарылатын және заңмен бекітілген патшалық болды.

Фома Аквинский
(1225–1274)

Платонның «мемлекет адамдардың өз тіршіліктерін жеңілдету үшін біріккен табиғи қажеттіліктерінен туындады» деген ұстанымы да болды. Ол әрбір адам өз қажеттіліктерін қамтамасыз ете алмағанда, түрлі талаптардың негізінде мемлекет пайда болады деп атап өтті. Осыған орай әрбір адам өз қажеттілігі мен мұқтажы үшін жанына басқа адамдарды жинай бастайды. Қажеттілікті сезінген адамдар бір-біріне көмектесу үшін ұйымдасып, бір жерге шоғырланады, осындай бірлесе қоныстану нәтижесінде *мемлекет* пайда болады.

Бұл теорияның негізін калаушылардың келесі өкілі – көне грек философы **Аристотель** : «Барлық адамдар табиғатынан ұйымдасуға, бірге тұруға бейім, олар ұжымдасу үшін жаралғандықтан, араласуға әрі отбасын құруға ұмтылады. Бірнеше отбасы бірігіп елді мекен құрайды. Елді мекеннің пайда болуы мемлекет қалыптасуына әсер етеді. Яғни, мемлекет адамның қоғамдық табиғатынан қалыптасады» деген ұстанымды білдірді.

Назар аударыңдар!

Патриархалдық теория бойынша мемлекеттің пайда болуы патриархалдық отбасының тарихи даму нәтижесінде пайда болған. Мемлекеттік билік әке билігінің жалғасы болып саналады деп анықтама береді.

Мемлекеттің негізі ретінде Аристотель адамның табиғи ақыл-ойын да атап өтті. *Әділеттілік* пен *әділетсіздік* , *жақсылық* пен *жамандық* , *ақиқат* пен *жалғандық* секілді ұғымдарға не адамдар мемлекеттік қауымдастықта бірлесе өмір сүре алады.

Есте сақтаңдар

Аристотельдің пайымдауынша, мемлекет құдайдың қалауы бойынша емес, адамзат қоғамының дамуы нәтижесінде пайда болды.

Мемлекеттің қалыптасуы туралы патриархалды теорияның негізін калаушылардың тағы бірі – көне қытай философы **Конфуций**. Ол император билігін отбасы басшысының билігіне, ал мемлекетті үлкен отбасыға ұқсатады. Оның пікірінше, мемлекетті басқару отбасын басқару секілді мейірімділік қағидаттарына, үлкеннің кішіге қамқорлығына және кішілердің үлкенге құрметі негізінде құрылуы керек.

Мемлекет пайда болуындағы қоғамдық келісім теориясы . Біздің дәуірімізге дейін V–IV ғасырларда Ежелгі Грекияда пайда болып, XVII–XVIII ғасырларда феодализм дағдарысы кезінде буржуазиялық таптың мүддесі үшін қайта жаңғырып, мағынасы қайта өңделген теория. Оның басты өкілдері Т.Гоббс және Дж.Локк болды.

Томас Гоббс – ағылшын философы. Мемлекетке дейінгі (табиғи) жағдайды Гоббс «соғыстағы секілді бәрі бір-біріне қарсы» деп суреттейді. Ортақ билік пен заң болмаған табиғи жағдайда, барлығы бәріне құқылы. Табиғи құқық пен еркіндік осыдан басталады. Мұндай жағдайда адамның ақыл-есі оған басқа әлемді іздеуге жол ашады. Гоббс ұстанымы бойынша бұл – алғашқы табиғи заңның мәні. Осыдан келіп, бейбітшілік пен қауіпсіздік үшін әркімнен өз табиғи құқықтарын шектеу туралы басқа табиғи заңдар шығады. Аталған табиғи заңдар нәтижесінде адамдар өздерінің ортақ игіліктеріне бағытталған ортақ биліктен тәуелсіз мемлекеттік құрылым құруға ұмтылады.

Томас Гоббс
(1588–1679)

Джон Локк – ағылшын философы. Ол да Гоббс секілді адамдарды алғашқы табиғи жағдайында қабылдады. Бірақ Гоббстан айырмашылығы – оның жағдайын саналы адамдар қалпында ұсынды. Табиғи жағдайда адамдарға табиғи еркіндік (*өмір, бостандық, жекеменшік* секілді) тән болады. Сондықтан адамдарды толғандыратын негізгі мәселе өз өмірлері мен бостандықтарын, мүліктерін бірлесе қорғау мәселесі болды. Адамдардың ортақ келісімімен құрылған мемлекет қана адамның табиғи жағдайда қол жеткізе алмаған мүмкіндіктеріне жол ашады.

Джон Локк
(1632–1704)

Есте сақтаңдар

Қоғамдық келісім теориясы бойынша адамдар өздерінің құқықтарының белгілі бөлігін мемлекетке тапсырады, мемлекет олардың қауіпсіздігі мен мүлкін сақтауға міндетті. Осыған орай мемлекеттің пайда болуына адамдардың саналы іс-әрекеті себеп болады.

XIX ғасырда мемлекеттің пайда болуы *күштеу теориясынан* басталады деген болжамдар тарала бастады. Бұл *Е.Дюринг, Л.Гумилович, К.Каутский* еңбектерінен көрініс тапты. Бұл теорияның негізінде мемлекеттің пайда болуына зорлық-зомбылық әсер етті деген ұстаным жатты. Мысалы, әлсіз, қорғансыз тайпаларды күшті ұйымдастырған тайпалар

К.Е.Дюринг
(1833–1921)

жаулап алады. Жаулап алынған халықтар мен аймақтарды басқару үшін мәжбүрлеп басқару аппараттары құрылды, содан мемлекет пайда болды.

Назар аударыңдар!

Күштеу теориясы бойынша мемлекет қоғамның ішкі дамуының нәтижесінен емес, оған сырттан таңылған күштің нәтижесінде пайда болады.

Мемлекеттің пайда болуы туралы *органикалық теория* XIX ғасырдың екінші жартысында *Г.Спенсер, Р.Вормс* еңбектері арқылы кең таралды. Бұл уақытта ғылым әлеміне Ч.Дарвиннің органикада ашқан эволюциялық теориясы қатты әсер етіп тұрған. Органикалық теорияның негізі бойынша «мемлекет – тірі организм, әлеуметтік эволюцияның жемісі (эволюциялық биологияның ұқсастығы секілді)» деген ұғым қалыптасты. Табиғи жағдайдағы биологиялық организмде қабілеттері тіршілік етіп кетеді, сол секілді әлеуметтік организмдегі күрес пен соғыс процесінен (табиғи сұрыпталудан) мемлекет пайда болады.

Назар аударыңдар!

Органикалық теория бойынша мемлекет алуан түрлі биологиялық эволюциялармен байланысқа түскен әлеуметтік эволюцияның өнімі болып саналады.

XIX ғасырдың ортасында мемлекет пайда болуына байланысты *марксистік теория* өмірге келді. Ол неміс философы Ф.Энгельстің мазмұндауы арқылы жүйеленді. Ф.Энгельс «Отбасының пайда болуы, жекеменшік және мемлекет» атты еңбегінде мемлекеттің пайда болуына себепші болған қажеттіліктер туралы тоқталып өтеді. Ол мемлекеттің барлық уақытта болмағанын атап өтеді. Оның экономикалық күштер әсерінен: еңбек қоғамының бөлінісі, жекеменшік мүліктің пайда болуы, экономикалық мүдделерге байланысты қоғамның түрлі таптарға бөлінуіне орай адамзат қоғамының белгілі бір кезеңінде пайда болғанын айтады. Арнайы күш қолдану құрылымдарымен және тұрақты басқарумен айналысатын органдарымен, үстем таптың экономикалық мүддесін қамтамасыз ете отырып, таптық күреске жол бермеу нәтижесінде мемлекет пайда болады.

Есте сақтаңдар

Таптар тартысының пайда болуы мемлекет өмірінде үстемдік етуші таптың мүддесін қорғауға итермелейді.

Мемлекет пайда болуы туралы *психологиялық теорияның* өкілдері Л.И.Петражицкий мен Г.Тард мемлекеттің құрылуын адам психика-

сының құрылымымен байланыстырады. Бұл, бір жағынан, басқа адамдарға билік жүргізу қажеттілігімен, екінші жағынан, бағыныштылыққа еліктеушілігімен түсіндіріледі. Бірінші билікпен еш келіспейтін, агрессияға бейім адамдар әр уақытта кездеседі. Бұл теория өкілдерінің пікірінше, мемлекет психологиялық карама-қайшылықтағы белсенді тұлғалардың ортақ тіл табысуына жағдай жасауы керек. Жауапты шешім қабылдауға қабілетті тұлғалар белсенділігі төмен бұқараның мәселесін шешуге қолдау көрсетуі тиіс. Мемлекет кейбір агрессиялы дара тұлғаларды басуы қажет.

Л.Н. Петражицкий
(1867–1931)

Назар аударыңдар!

Мемлекеттің табиғаты психологиялық болып табылады, өйткені ол адам санасында бекітілген заңдылықтарға негізделеді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Құқықтық және әлеуметтік мемлекетке анықтама беріңдер.
2. Қазіргі қоғамдағы саяси институттарды атаңдар және олардың мазмұнын ашыңдар.
3. Мемлекет формасы қандай жағдайға тәуелді?
4. Мемлекеттік басқару формасын атаңдар, олардың маңызын ашыңдар.
5. Мемлекет құрылуының негізгі теориялары қалай аталады?

§40. МЕМЛЕКЕТ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ЕЖЕЛГІ КЕЗЕҢНЕН БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН

Тарихтың даму барысында мемлекеттің монархия, республика және теократия секілді формалары қалыптасты.

Монархияда билік мұрагерлік жолмен беріледі және мемлекеттік лауазымдарға тағайындауды монарх жүзеге асырады. Монархия құлиеленушілік кезеңінде қалыптасып, феодализм дәуірінде биліктің негізгі басқару жүйесі болды. Ал буржуазиялық қоғамда монархия дәстүрге құрмет ретінде ғана сақталды. Тарихи даму кезеңінде басқарудың бұл түрінің келбеті айтарлықтай өзгерді.

Есте сақтаңдар

Монархтың қолындағы өкілеттілік ерекшелігіне байланысты монархия үш түрге бөлінеді: сословиелік – өкілетті, абсолютті және конституциялық немесе шектеулі.

Бүгінгі сабақта:

- мемлекеттің негізгі формалары: монархия, республика, теократия, аумақтық-саяси құрылыммен танысамыз.

Кілт сөздер:

монархия, республика, президент, импичмент, теократия, унитарлы мемлекет, федерация, конфедерация

Сословиелік-өкілетті монархия – монархтың билігі түрлі сословиелік өкілдік органдармен (дворяндар, діни билік, қала тұрғындары) үйлесімде атқарылатын, ал қызметі заңдық сипатқа ие мемлекеттік форма. Сословиелік-өкілетті монархия Батыс Еуропаның көптеген мемлекеттерінде сословие мен сословиелік органның қалыптасуы процесі нәтижесінде XIII–XIV ғасырларда (Англия парламенті, Францияның Бас штабы, Испания кортесі, Ресей земстволық соборы) қалыптасты.

Абсолютті монархия – тәуелсіз басшы (король, патша, император) ешқандай шектеусіз, шексіз билік жүргізетін мемлекеттік форма. Монархқа барлық жоғарғы заң шығарушы, атқарушы және сот билігі тиесілі. Шексіз билік кезінде орталық және жергілікті билік ірі феодалдарға емес, монарх тағайындайтын және орнынан алатын шенеуніктерге тиесілі.

Абсолютті билік орталық биліктерін қалыптастыра бастаған мемлекеттердің *nana* тағының рухани беделі – Қасиетті Рим империясынан өз дербестіктерін ала бастаған кезде, орта ғасырлардың соңында пайда болды. Бұл мемлекеттерде монарх біртіндеп өзінің билігін ақсүйектер мен діни сензорлар арасында, қала ішінде, ұйымдар арасында нығайтып, қалыптастыра бастады. Монарх олардың бірінің сословиелік артықшылықтарын сақтап, бірінің кәсібіне жол ашып, дүние жинауына мүмкіндік беріп, арасындағы теңдікті сақтап отырды. Сонымен қоса көптеген ұйымдардың құқықтары мен артықшылықтары алынып, олар билікке тәуелді бола бастады. Абсолютті билік кезінде феодалдық мемлекеттер орталықтанудың жоғарғы деңгейіне жетті, түрлі салалы бюрократиялық аппарат қалыптасты, тұрақты әскер мен полиция құрылды, сословиелік органдардың қызметтері қысқартылды.

Назар аударыңдар!

Абсолютті монархия саясатының ең басты мақсаты сословиелік ақсүйектердің артықшылықтары мен үстемдіктерін сақтап қалу мен оған қолдау көрсету болды. Бұл үшін олар әскерлерді пайдаланды, оларға офицерлік шен мен жоғарғы жалақы тағайындай отырып, мақсаттарын жүзеге асырды.

Есте сақтаңдар

Абсолютизмнің өркендеуі XVI–XVIII ғасырлардың соңында болды.

Классикалық абсолютизмнің орталығы Франция болып саналады. Дегенмен қазіргі уақытта классикалық абсолютті монархия іс жүзінде жоқ десе де болады. Көптеген мемлекеттерде абсолютизм буржуазиялық төңкеріс нәтижесінде жойылды. Абсолютті монархияның көріністері Сауд Арабиясы мен Катарда, Оманда қалған. Ал Еуропада абсолютті теократиялық монархия Ватиканда сақталған.

Конституциялық немесе шектеулі монархия – монарх билігінің конституциямен шектелгендігін білдіретін басқару түрі. Монарх шартты түрде ғана жоғары билік иесі әрі сот жүйесінің басшысы болып саналады. Ол формалды түрде ғана үкіметті жасақтап, министрлерді ауыстырады, әскери және полиция күштеріне өкім жүргізуге, жарлықтар беруге, парламент қабылдаған заңдарды тоқтатуға немесе олардың күшіне енуін реттеуге; заңдық бастамалар ұсыну мен парламентті тарату құқығына ие. Іс жүзінде бұл өкілеттіліктер үкіметтің құзырында болады, ал монарх «патшалық құрады, бірақ билемейді».

Үкіметті парламенттің ұсынысымен парламент сайлауында көп депутаттық мандатқа ие болған саяси партиялардың өкілдерінен монарх жасақтайды. Үкімет басшысы болып парламентте басым дауысқа ие партияның жетекшісі тағайындалады. Үкімет өзінің қызметі үшін монархтың емес, парламенттің алдында есеп береді.

Монарх мемлекет басшысы ретінде тек ұлттың символы болып қана саналады және өкілеттілік қызметтерді ғана атқарады. Ол ел ішіне (өз халқының алдында) және халықаралық шараларда мемлекет символы ретінде көрінеді.

Әлемде ең алғаш рет конституциялық монархия Англияда 1688 жылы Данқты революция жеңісінен кейін пайда болды. Қазіргі за-

С.Иванов. Ресейдегі Земск соборы

А.Тестлен. Кольбер XIV Людовикке ғылым академиясынын ғалымдарын таныстыруда. 1667 ж.

манда конституциялық монархия Ұлыбританияда, Швецияда, Жапонияда сақталған. Қазіргі уақытта мемлекеттік форманың кең таралған түрі – республика.

Есте сақтаңдар

Республикада атқарушы билік органдары президенттік, парламенттік және жартылай президенттік немесе президенттік-парламенттік болып бөлінеді.

Президенттік республика бойынша президент бір мезгілде мемлекет басшысы және атқарушы биліктің басшысы болып табылады. Мұнда АҚШ классикалық президенттік республикасындағы үкімет секілді мемлекеттік биліктер болмайды, үкіметтің қызметін президент әкімшілігі атқарады. Ал үкімет қызмет атқаратын президенттік республикаларда үкімет қызметі президенттің бақылауында болады. Президент үкіметтің саяси қызметін бақыласа, премьер-министр үкіметтің жұмысын ұйымдастырумен айналысады.

Назар аударыңдар!

Президенттік республиканың өзіндік ерекшелігіне халықтың президент пен парламентті сайлауы жатады.

Президент парламенттегі партиялық құрамға қарамастан үкіметті жасақтайды. Мұндай басқару формасындағы билік бөлінісінің арасында қатаң жүйе орнайды. Президент парламент қабылдаған заңдарды

Қазақстан Республикасындағы Парламент отырысы

кейінге шегеретін вето қою құқығына ие. Ол бас қолбасшы, әскери және төтенше жағдай жариялауға құқығы бар. Президент парламентті тарката алмайды. Президент тарапынан антиконституциялық әрекеттер немесе қылмыс жасалған жағдайда, оған *импичмент* жарияланады.

Қазіргі уақытта президенттік республика болып АҚШ, Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы және т.б. мемлекеттер саналады.

Парламенттік республикада үкімет парламенттік негізде құрылады және үкімет өз қызметінде парламент бақылауында болады.

Назар аударыңдар!

Парламенттік республикада халық тек парламентті ғана сайлайды, президентті парламент немесе парламентте арнайы құрылған органдар сайлайды.

Президент мемлекет басшысы ретінде тек *өкілетті қызметтерді* ғана атқарады. Ол – мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, халықаралық қатынастарда мемлекеттің атынан өкілдік ететін лауазымды тұлға. Президент шартты түрде көп өкілеттіліктерге ие болуы мүмкін, тек оларды жүзеге асыру үшін оған үкіметтің келісімі керек. Президенттен шыққан нормативтік актілер тек үкіметтің мақұлдауы мен парламенттің бекітуі арқасында ғана заңдық күшке ие болады. Парламенттік республикада үкіметті парламенттің тапсырмасы бойынша президент парламенттегі басым партияның мүшелерінен жасақтайды. Парламент сайлауында көп мандатқа ие болған саяси партияның жетекшісі үкімет басшысы бола-

ды. Егер бірде-бір саяси партия парламентте абсолютті басымдылыққа не бола алмаса, онда коалициялық үкімет құрылады.

Үкіметтің қызметі парламенттегі көпшіліктің сенімі мен қолдауына не болғанда ғана тиімді болады. Егер үкімет парламент сенімінен шықпаса, үкіметтік дағдарыс басталады (парламент үкіметтің заң шығару бастамасын тоқтатады. Мұндай дағдарысты еңсеру үшін президент парламентті таратуға, (егер парламент бірпалаталы болса) және төменгі палатаны таратуға (егер көспалаталы болса) құқылы. Президент парламентті таратумен қоса, жана парламенттік сайлау тағайындап, нәтижесінде жаңадан сайланған парламент өзіне сенімді үкіметті жасақтайды. Қазіргі уақытта парламенттік республика болып ГФР саналады.

Жартылай президенттік немесе президенттік-парламенттік республика – бұл үкіметті жасақтау мен оның қызметін бақылау өкілеттіліктері президент пен парламент арасында бөлінетін билік формасы. Президент те, парламент те үкіметті құру мен оның қызметін бақылауға атсалысады. Үкіметті парламентте басым дауысқа не болған партия лидері жасақтайды, президент оны премьер-министр етіп бекітуге міндетті. Премьер-министрдің ұсынысымен президент басқа да министрлерді тағайындайды. Парламент үкіметке сенімсіздік білдіреді, бұл жағдайда ол отставкаға кетеді. Жартылай президенттік республика болып Франция саналады. **Теократиялық басқару** формасы діни иерархияға тән.

Тарихта теократиялық мемлекеттер туралы мысалдар аз емес: көне дәуірде – Иудея, орта ғасырларда – Омейядтар мен Аббасидтер халифаты, жаңа дәуірде – Парагвайдағы пезуниттер, Кавказдағы имам Шәміл, сондай-ақ 1870 жылы Италия біріккенге дейін Папа облысы теократиялық мемлекет болған. 1951 жылы Тибет ҚХР қосылғанға дейін Тибеттегі Далай-лама (ламаистік діни қауымның жетекшісі) Тибеттегі зайырлы билікті де басқарған. Қазіргі таңда теократиялық мемлекеттің үлгісі Ватикан болып саналады.

1979 жылы Ислам төңкерісінің нәтижесінде Иранда республикалық-теократиялық мемлекет құрылды. Осы жылы елде Конституция қабылданып, сол уақыттан бүгінге дейін басқарудың теократиялық формасы жүзеге асып келеді. Мемлекетті саяси әрі рухани көсем *рахбар* (жетекші) басқарады, ол Алланың қалауын білдіреді деп саналады. Ол мемлекет билігінің үш тармағына не болғандықтан, президент билігін шектеуге, Бақылау кеңесімен бірге исламға қарсы парламенттің кез келген заңына тыйым салуға құқылы. Алғашқы рахбар аятолла Р.Хоменей болды. Парламентті Бақылау кеңесі бақылайды, кеңесте аятолла лауазымын иеленген 12 жоғары дәрежелі дін өкілі бар. Кеңесті рахбар басқарады. Теократиялық ағым қоғам мен азаматтардың жеке өмірлерінде діни регламенттердің күшеюіне қызмет етеді, оппозициялық ұйымдарға тыйым салады.

Мемлекет *саяси-аумақтық құрылым формасын* да қалыптастырады, осының нәтижесінде билік мемлекет аумағына орнап, мемлекеттік биліктің орталық және жергілікті органдары арасындағы өзара байланысқа ықпал етеді. Мемлекет алуан дінді, әртүрлі тілді, сан түрлі мәдениетті әлеуметтік қауымдар мен түрлі этниканың басын қосқандықтан, осы қауымдардың бірлесуі мен мемлекеттің тұтастығы үшін принциптер мен құрылымдар талабын анықтау қажеттілігі туындайды.

Унитаризм принципі бойынша мемлекет өз жеке дербестігі жоқ, әкімшілік-аумақтық бөліктерге бөлінеді. Олардың аумақтарында мемлекеттің орталық билік органдарына бағынышты мемлекеттік органдар қызмет атқарады. Унитарлы мемлекетте конституция мен азаматтық біртұтас болады, жоғарғы билік органдары, құқық пен сот бір жүйеге бағынады. Мұндай мемлекеттерге Қазақстан Республикасы, Франция жатады.

Федерализм принципі бұрын тәуелсіз болған бірнеше құрылымдарды (мемлекеттер) біріктіріп, *мемлекеттік-федерация одағына* бірігуді қалаған саяси форманы ұсынады. Федерация құрамына қосылған тең құқылы мүшелердің өз конституциясы, заң шығарушы, атқарушы және сот органдары болады. Сонымен қатар біртұтас федералдық-мемлекеттік билік органдары қалыптасып, біртұтас азаматтық пен бір ақша бірлігі болады. Жоғарғы билік органдары арасындағы өкілеттіліктер мен қызметтер байланысы және федерация мен биліктің жоғарғы органдарын, сондай-ақ федерацияның әрбір мүшесін басқару келісім арқылы жүзеге асады. Федеративті мемлекет болып Германия, Үндістан, Ресей, АҚШ және т.б. саналады.

Конфедерализмнің принциптері – орын алған қандай да бір маңызды мәселені шешу үшін дербес мемлекеттердің одаққа бірігуі. *Мемлекеттер одағы – конфедерацияға* біріккен мемлекеттер өз тәуелсіздіктерін сақтайды, өздерінің дербес мемлекеттік биліктері мен басқаруы болады; олар белгілі бір мақсаттарды (әскери, сыртқы саясаттағы және т.б.) үйлестіру үшін арнайы біріккен органдар құрады. Орталық үкімет тәуелсіз мемлекеттер қаржысымен жасақталғандықтан, солардың үкіметіне тәуелді. Мұндай бірлестіктер өміршен болады немесе тарайды, болмаса федерацияға айналады. Мысалы, конфедерация ретінде құрылған АҚШ федерацияға айналды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Монархияның түрлерін атаңдар және сипаттаңдар.
2. Президенттік, парламенттік және жартылай президенттік республикалардың айырмашылығы неде?
3. Президенттік, парламенттік және жартылай президенттік республикалардағы атқарушы және заң шығарушы биліктің өзара байланысы қалай жүзеге асады?
4. Теократиялық басқару формасы дегеніміз не? Түсіндіріңдер.
5. Унитарлы, федеративті және конфедеративті мемлекеттердің белгілерін атаңдар.

§41. САЯСИ РЕЖІМ ТҮРЛЕРІ

Бүгінгі сабақта:

- саяси режим түрлерімен (тоталитарлық, авторитарлық, демократиялық) танысамыз.

Кілт сөздер:

саяси режим, азаматтық қоғам, жекетұлға, тоталитаризм, авторитаризм, демократия, басқарушы элита, саяси қуғын-сүргін; өкілдік демократия, идеялық плюрализм

Есте сақтаңдар

Саяси режим – саяси биліктің жүзеге асуының әдістері мен жолдарын қамтамасыз ететін әдістемелік жүйе. Саяси жүйе мемлекеттік билік пен жекетұлға арасындағы өзара байланысты білдіреді.

Саяси режимнің белгілері:

- саяси билікті қалыптастырудағы халықтың қатысу деңгейі және ондай құрылымның өзіндік тәсілі;
  - адам құқығы мен еркіндігінің және азаматтың мемлекеттік құқықпен арақатынасы;
  - тұлға құқығы мен еркіндігінің кепілі;
  - саяси биліктің халықтың тікелей қатысуымен жүзеге асу деңгейі;
  - бұқаралық ақпарат құралдарының жағдайы, қоғамдағы жариялылық деңгейі және мемлекеттік аппараттағы ашықтық;
  - қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттік емес құрылымдардың рөлі мен орны;
  - заң шығару және атқарушы билік тармақтары арасындағы қатынастар;
  - саяси билікті жүзеге асыруда басымдылықты анықтайтын (сендіру, мәжбүрлеу) әдістер;
  - қоғамның барлық саласында заңның үстемдік құру деңгейі;
  - қоғамдағы мемлекеттік әлеуеттік құрылымдардың (әскер, полиция, мемлекеттік қауіпсіздік органдары) рөлі, саяси және заңдық жағдайы;
  - көппартиялық, саяси плюрализм деңгейі;
  - лауазым иелерін, оның ішінде аса жоғары тұлғаларды, саяси және заңдық жауапкершілікке тартудың нақты механизмдерін жүзеге асыру.
- Саяси режимнің сипатына халықтың тарихи дәстүрі және қоғамның саяси мәдениетінің деңгейі маңызды ықпал етеді. Саяси диктатор мен басқарушы саяси элитаға бұқара халық пен азаматтық қоғам институттары қаншалықты мүмкіндік берсе, олар билікті соншалықты кемденеді.

Есте сақтаңдар

Жекетұлғаның еркіндігіне, мемлекеттің өзара ерекшелігіне және азаматтық қоғамға орай саяси режим үш түрге бөлінеді: тоталитарлық, авторитарлық және демократиялық.

Тоталитарлық режим. Тоталитаризм (лат. *totalis* – барлық, бүтін, толық) – саяси режим, мемлекет тарапынан қоғамның барлық саласына және әрбір адамға толық бақылау және қатаң регламент орнатуы.

Барлығын толық қамтып, өз бақылауына алу арқылы тоталитаризм мемлекеттік зорлықтың деспот, тиран, әскери диктатура секілді басқа түрлерінен айырмашылықта болады. *Мемлекеттік билік барлық қоғам мен жекетілгені қатаң бақылауына алады.*

Барлық деңгейдегі билік тармақтарын жабық түрде, бір адам немесе басқарушы элитадағы шағын топ қалыптастырады. Билік қоғамдық пікірге толық идеологиялық бақылау орнатқанда, саяси қуғын-сүргін мен жазалау жүйесін жетілдірген жағдайда ғана қоғамның барлық саласына саяси үстемдік ете алады.

Тоталитаризмнің белгілері :

– *ерекше орталықтанған* билік құрылымы пирамида формасы секілді, оның басында лидердің (көсемнің) немесе топтардың үстемдігі орнаған. Билік етуші топтар өз қолдарына заң шығарушы, атқарушы және сот билігін шоғырландырған, олар сайлау органдары алдына есеп бермейді;

– билік переархиясында бір ғана халықтық партия жетекшілікке ие. Партия саяси мақсаттарды анықтайды, оның жетістікке жетуіне қаржы бөледі, мемлекеттік аппаратты бақылайды әрі онымен бірлесіп қызмет етеді, кадрларды таңдап, оларды қызметке қояды;

– *бәрін қамтыған* идеология, бақылаусыз билік ету заңдылығына негізделген жүйе. Тоталитарлық жүйедегі идеологияның маңызы барлық халықты бір мақсатқа жұмылдыруды көздейді;

– бұқаралық ақпарат құралдары биліктің бақылауында болып, насихат құралы қызметін атқарады;

– жекетілуге еркіндігі және азаматтық қоғам болмайды;

– экономика мемлекет бақылауында болады;

– әскери күш толық билеуші партия мен үкіметтің бақылауында;

– жетілдірілген *жазалау жүйесі*. Тоталитаризмнің орнауымен бірге мемлекеттің күштеу аппараты іске қосылады, ол жаппай репрессиямен, қырғынмен, «басқаша ойлайтындарды» аңду секілді жазалаумен айналысады.

Тоталитарлық режим, көбінесе төтенше жағдайларда қалыптасады. Қоғамдағы терең экономикалық және саяси дағдарыс, тұрақсыздықтың артуы, стратегиялық тапсырмалардың тез шешімін табу қажеттілігі туындайды. Оның жүзеге асуы осы мәселелерді шешудің тәсілі әрі нақты мақсатқа жетуі ретінде қарастырылады. Тоталитаризм даму барысында экстремалды мәселелермен бетпе-бет келіп, оны шешуде бүкіл халық күшін төтенше жұмылдыру туындағанда пайда болуы мүмкін.

Осындай күрделі жағдайда азаматтар, амалдың жоғынан, ұлтты «күтқарушы» көсемдердің соңынан ереді.

Тоталитаризм XX ғасырдың алғашқы жартысында бірқатар мемлекеттерде орнады. Тоталитаризм туралы ең алғашқы анықтама итальян фашистерінің көсемі, алғашқы тоталитарлық режимді құрушы Б. Муссолини: «Бәрі мемлекет үшін, мемлекеттен өзге және оған қарсы ештеңе болмауы керек», – деді.

Қазіргі саяси зерттеулерде тоталитарлық мемлекеттерге фашистік Италия, ұлтшыл Германия, КСРО және кеңестік жүйе негізінде құрылған Шығыс Еуропа және Азия елдері мен Куба да жатады. Тоталитарлық режим екі түрге бөлінеді: фашистік және тоталитарлық социализм.

Авторитарлы режим. Авторитарлы (лат. *auctoritas* – билік, ықпал; *auctor* – негізін қалаушы, автор) режим тоталитарлық қоғамнан демократиялық қоғамға өтетін кезеңді қамтиды.

Есте сақтаңдар

Авторитарлық режимде қоғамдағы мемлекеттік-саяси құрылымдағы саяси билік халықтың аз ықпалымен, нақты бір адам (тап, партия, элиталық топтар) арқылы іске асады. Мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы қатынастар, негізінен, сендіру арқылы емес, мәжбүрлеу арқылы орындалады.

Авторитаризм белгілері:

– орталықтанған билік құрылымы: бір мезгілде халықтың нақты мемлекеттік биліктен ажырап, сол жерде биліктің орталықтағы бір қолға немесе өзара бірлескен бірнеше органдарға шоғырлануы;

– көсемнің рөлі жоғары, бірақ тоталитарлық режимде көсем рөлінен төмендеу;

– билікті бөлу принципі ескерілмейді: атқарушы органдар өздеріне заң шығарушы және сотты бағындырып, олардың өкілеттіліктерін қоса атқарады;

– мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларды сайлау принциптері өзгереді, олардың халық алдындағы есеп беруі мен көпшілікке бағыныштылығы азаяды немесе болмайды. Сайлау жүйесі шартты көрсеткіш ретінде жүзеге асады. Сайлау нәтижелері алдын ала анықталғандықтан, саяси жүйе сипатына еш әсер етпейді;

– мемлекетті басқаруда командалық, әкімшілік әдіс үстемдікке не болады, бірақ жаппай қудалау жүрмейді, террор қолданылмайды;

– күш құрылымдарын қоғам іс жүзінде бақылай алмайды және саяси мақсатқа пайдаланылуы мүмкін;

– идеологиялық біртұтас басқару болмайды;

– саяси әрекеттер мен көзқарас, ой-пікір плюрализмінде шектеу мен бақылау болады;

– жекелеген цензура сақталады;

– қоғамдық өмірдегі барлық салаларға жаппай бақылау орнатылмайды. Алайда режим нақты саяси оппозицияға, қоғам өміріндегі маңызды жайттарға халықтың іс жүзінде қатысуына жол бермейді. Билік үшін болатын нақты саяси күресте еш аяушылық танытпайды. Режимнің белсенді қарсыластары репрессияға ұшырайды.

– адамның құқығы мен азаматтардың бостандығына байланысты бірқатар заңдар жүзеге асады, бірақ олар (саяси тұрғыда) шектеулі жағдайда болады. Жекетілғаның билікпен қандай да бір байланысында қауіпсіздік кепілі болмайды.

Авторитарлы режимнің түрлеріне :

– әскери режимдер (XX ғасырдың екінші жартысындағы Латын Америкасындағы, XX ғасырдың 60–80-жылдардағы Корей Республикасындағы режимдер);

– азаматтық диктатуралар – бір қолға шоғырланған азаматтық билік түрі (Шығыс Араб елдеріндегі режимдер);

– теократиялық режимдер (Ирандағы аятолла Хомейн режимі жатады).

Авторитаризм әр дәуірде, әр мемлекетте (Парсы, Спарта, Қытай, Испания, Чили және т.б.) түрлі қалыпта болды.

Демократия. Ең алғашында демократия азаматтарды тікелей басқару ретінде қарастырылып, монархиялық және аксүйектік басқарумен салыстырғанда өзгеше сипатта болды. Алайда антикалық дәуірде демократия басқарудың «нашар түрі» ретінде саналды. Ол уақыттарда билеушілер (қала-мемлекеттегі) грек азаматтарының мәдениеті төмен деп санап, «халық билігін» қолдамай, елді басқарды. Осы жағдайларға орай демократия режимі ұзақ уақыт орнамады, кейіннен оның орнын охлократия (тобыр билігі) басты, мұның нәтижесінде озбырлық орын алды. Осыған орай Аристотель демократияны саяси режим ретінде қолдамады.

Есте сақтаңдар

Демократия (грек. *demos* – халық + *kratos* – билік) – қоғамдық құрылымдардағы түрлі деңгейдегі халық билігі, қоғамдағы либералдық құқық пен тұлға бостандығының бұлжымас құндылықтары, халықтың саяси процестерге қатысуын жақтайтын саяси режим.

Демократиялық тұжырымның қалыптасуының жаңа кезеңі Ұлы француз төңкерісінен басталды. Бұл қоғамдық институттардың пайда болуымен, тәуелсіздік талаптарымен және жекетілғалардың әлеуметтік теңдігі, басқарушылар мен бағыныштылар арасындағы қатынастың жаңа сипатқа сай қалыптасу қажеттілігінен туындады. Алайда XVIII ғасырдың өзінде демократияға деген жағымсыз көзқарас әлі де сақталған болатын. Бұл ұлттық мемлекеттер секілді үлкен саяси

құрылымдарды басқаруға барлық азаматтарды күнделікті және тікелей қатысуға шақыратын идеалды демократиялық модельдің жүзеге асуы мүмкін еместігімен түсіндіріледі. Қоғамның қарқынды даму себебіне орай белең алып келе жатқан көптеген әлеуметтік мүдделер басқару қызметтерін күрделендірді. Нәтижесінде халық билігі ретінде демократияның өзіндік мағынасы билікті жүзеге асырудың нақты механизмдерінен ерекшеленеді.

Қазіргі заманғы демократиялық қоғамның тәжірибесі демократия негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді:

- жекетілген әлеуметтік және саяси құқығына азаматтық кепілі,
- барлық азаматтардың қоғамдық істер мен мемлекетті басқаруына қатысуын теңдей құқықпен қамтамасыз ету. Мұнда халық биліктің қайнар көзі – өздері сайлаған өкілдер арқылы басқарылады, ол бюрократиямен бірге бұқаралық ақпарат құралдары, саяси партиялар т.б. арқылы билікті бақылайды;
- жүйелі сайлау – билік органдарының негізі;
- басымдықпен қамтамасыз еткен нақты шараларды пайдалана отырып, азшылықтың құқығын құрметтейді;
- биліктің ауысуы мен басқару жүйелерінің абсолютті басымдылығы;
- бәсекелестік партиялық жүйе, халықтың қалауын білдіретін және үкіметке ықпал етуді қалыптастыратын негізгі механизм;

Афиныдағы халық жиыны

- маңызды саяси шешімдер қабылдауда қоғамдық бақылау;
- идеялық плюрализм және пікір бәсекелестігі.

Қазіргі таңда әлемде демократиялық саяси режим өкілдік демократия (ол заң шығарушы немесе биліктің атқарушы органдарына сайланған өз өкілдерінің қабылдайтын шешімдеріне азаматтарды жанама түрде қатысуға үндейді) мүмкіндіктерін пайдаланып құрылады немесе түрлі аралық құрылымдар (партиялар, қоғамдық-саяси қозғалыстар) арқылы құрылады. Бұл механизмдер демократиялық басқару құрылымын қалыптастырады.

Демократия мынадай жағдайда тиімді болады:

- қоғам экономикалық дамудың айтарлықтай жоғары деңгейіне жеткенде;
- азаматтық қоғамның негізгі шарттары қалыптасқанда;
- қоғам өзге пікірлер мен көзқарастарға толерантты (төзімділік) қатынас қалыптастырып, саяси мәдениеттің белгілі бір деңгейін меңгергенде.

Назар аударыңдар!

Халықтың билікке өз құқығын қалай жүзеге асыруына байланысты демократияның үш негізі қалыптасады.

Тікелей демократия – көпшілік Халық кеңесі арқылы тікелей шешім қабылдап, оның орындалуын қадағалайды. Демократияның бұл формасы алғашқы қалыбына тән. Ол туыстық қауымдарда, Ежелгі Грекияда, Ежелгі Римде, орта ғасырлардағы Новгород, Флоренция мемлекеттерінде қолданылды.

Плебисцитарлы демократия – халық белгілі бір жағдайларда ғана шешім қабылдайды, мысалы, референдум барысында қандай да бір мәселелер бойынша.

Өкілдік демократия – халық өз өкілдерін сайлайды, ал олар халық атынан мемлекетті немесе қандай да бір билік органдарын басқарады. Бүгінде демократияның осы түрі халық билігі ретінде кең таралып отыр.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Саяси режим дегеніміз не?
2. Саяси режимнің белгілерін атаңдар.
3. Тоталитаризмнің белгілерін сипаттаңдар.
4. Саяси авторитарлы режим дегеніміз не?
5. Басқарудың демократиялық режимі туралы айтыңдар.

8-ТАРАУ

ӘЛЕМ ТАРИХЫНЫҢ БАРЫСЫНА ӘСЕР
ЕТКЕН ӘСКЕРИ-САЯСИ ОҚИҒАЛАР§ 42–43. АНТИКАЛЫҚ ДӘУІРДЕ
ҚҰРЫЛҒАН ӘЛЕМДІК ИМПЕРИЯЛАР**Бүгінгі сабақта:**

- Парсы империясы;
- Александр Македонский империясы;
- Рим империясы туралы оқып білеміз.

**Кілт
сөздер:**

жаулап алу жорықтары, шайқастар, империя, реформалар, сатрапилер, дарик, шығыс деспотизмі, эллиндік одақ, экспансия, әлемдік держава, провинция

Империя деп императордың билігіндегі күшті және ірі мемлекетті түсінеміз. Империя қоғамдық мемлекеттік ұйымның формасы ретінде өзіне аумағы, экономикасы мен географиялық шарттары, этникалық құрамы және мәдени дәстүрлері алуан түрлі халықтарды біріктіреді. Өз құрамына экономикалық дамуы әртүрлі және сан қилы мәдениеттері бар халықтарды топтастырған империя берік құрылым болып саналмайды. Империя құрамындағы халықтардың алуан түрлі айырмашылықта болуы, олардың бір-бірімен өзара келіспеушілігін тудырып, ішкі жанжалдар мен соғыстарға себеп болды. Империя ауқымды болған сайын, ол тұрақсыз бола түседі әрі оны қиратып, құлататын күштер де көп болады. Империяны қалыптастырған күш әлсіреген кезде, ол да өмір сүруін тоқтатып, ыдырап кетеді. Империя мықты болу үшін оның билеушілері өзі бағындырған халықтың салт-дәстүрі

мен заңдарын құрметтеп, олардың басқаруын өздеріне беріп, тек алым-салық алып, сауда қатынастарын жүргізіп, бейбітшілікті қолдап отыруы ғана тиіс. Әдетте, құлаған бір империяның орнына екіншісі пайда болып отырады. Империя тарихы көрсеткендей, олардың пайда болуына бір халық себеп болады, олар өздерінің жеке мүдделері үшін өздеріне басқа халықтарды бағындырады және олардың келісім беру, бермеуі маңызды емес. Ежелгі антикалық дәуірде – Парсы империясы, Александр Македонский және Рим империясы секілді құдіретті державалар болған. Бұл бір билеушінің шексіз билігіндегі империялар болды. Олардың барлығы да әскери экспансия мен аумақтарды жаулап алу нәтижелерінде пайда болды.

А. Парсы империясы

Б.з.б. II–I мыңжылдықтар кезеңінде Иранның солтүстігіне мидия тайпалары, ал оңтүстігіне парсылар қоныстанды. Б.з.б. VI ғасырға дейін парсылар Ассирия мен Мидияға бағынышты болды. Б.з.б. 558 жылдары парсылардың патшасы болып II Кир сайланады, ол Ахеменидтер династиясының негізін қалады. Парсылар мидиялықтардың билігіне қарсы көтеріліп, мидия патшасы Астиагқа қарсы соғыс ашады, бұл қақтығыс Мидияның талқандалуымен және парсылардың толық жеңіске жетуімен аяқталады. Кир Мидия мемлекетін Парсыға қосып алады.

II Кир

Мидияны жаулап алған Кир мұнымен ғана тоқтап қалмайды, б.з.б. 547–546 жылдары аралығында Армения мен Каппадокияны, Лидияны жаулап алады. Ал б.з.б. 538 жылдары Кир Вавилон мемлекетін басып алып, оны Парсының құрамына қосады.

Вавилонды басып алған Кир батысқа тереңдей еніп, жорығын жалғастыра берді. Парсы патшасының бұл жорығы бейбіт сипатта болды. Кир Иерусалимді қалпына келтірді, вавилондықтардың тұтқынындағы иудейлерге отандарына оралуға мүмкіндік берді және финикиялық қалаларды қайта қалпына келтіруге көмек көрсетті. Кирдің саяси мақсаты, Палестина және Финикияның шағын мемлекеттерімен достық байланыстар орнату болды, осы арқылы ол Парсы патшалығының жаулау саясатының мүддесін арттыруға тырысты.

Есте сақтаңдар

Жаулау жорықтары нәтижесінде б.з.б. VI ғасырдың соңында аса ірі парсы империясы пайда болды, ол Үнді өзенінен басталып, шығысында Египетке, ал батысында Эгей теңізіне дейін созылды.

Б.з.б. 529 жылы Каспий даласында массагеттермен болған шайқаста Кир қаза табады. Кирдың саясатын оның ұлы Камбиз жалғастырады. Кир бағындырған, бірақ парсылармен тығыз байланысы жоқ кейбір мемлекеттер, билеушінің қаза болғанын пайдаланып бөлініп кетеді. Оларды қайта бағындыру үшін Камбиз түрлі әрекеттер қолданып, көп күш-жігерін жұмсайды.

Билігін нығайтып алған Камбиз, жаулау саясатын жалғастырып б.з.б. 526 жылы Египетке қарсы жорыққа аттанады, б.з.б. 525 жылы бұл мемлекетті басып алады. Камбиз Карфаген, Эфиопия секілді бірнеше африкалық елдерді жаулап алуға әрекет етеді. Алайда оның бұл жоспары сәтсіз аяқталады. Камбиздің билігінің соңғы жылдарында оның мемлекетінде ірі бас көтерулер мен наразылықтар орын алып,

ол бүкіл Парсы патшалығына кері әсер етеді. Б.з.б. 523 жылы Камбиз қаза болған соң, империяның көптеген аймақтарында парсыларға қарсы көтерілістер орын алады.

Парсы патшалығының ең өркендеген тұсы I Дарий (б.з.б. 521–486 жж.) патшаның кезінде болды.

Назар аударыңдар!

Дарий Парсы мемлекетін түрлі аймақтарға – сатрапилерге бөлді, оның басында билеуші – сатрап (парсыша «хшатрапаван – мемлекетті сақтаушы») тұрды, әрбір аймаққа патша қазынасына төлеп тұру үшін белгілі көлемде алым-салық салды және мемлекет үшін біртұтас алтын монета *дарик* – 8,4 грамм алтын енгізіп, ақша реформасын жүргізді.

Дарий мемлекеттің маңызды орталықтарын жолдармен байланыстырды, жетілген байланыс қызметін жолға қойды, әскер мен әскери істі қайтадан жасақтады. I Дарий реформасы мен кейінгі билеушілердің әрекеттерінің нәтижесінде Парсы патшалығы империя құрамына енетін халықтардың жетістіктерінен құралған жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізді.

Реформа нәтижесінде күрделі бюрократиялық басқару жүйесі бар мемлекеттік орталық қалыптастырса да, Парсы мемлекетінде әлі де болса тайпалық одақтардың ерекшеліктері сақталып қалған еді. Патша біртұтас державалық мемлекетті билесе де, ру-тайпалардағы беделді аксүйектердің ықпалында болды.

Уақыт өте келе тайпалар одағы классикалық ежелгі шығыстық деспотизм үлгісін қабылдады, оның кейбір элементтері египеттіктер мен вавилондықтардан енді. Басқарудың барлық жүйесі ашық түрде бюрократиялық сипатқа ие болды, шенеуніктердің саны артты. Сарайлар мен барлық кеңселерде бюрократия болды. Барлық жарлықтар арнайы хаттамалар мен күнделіктерге жазылып отырды, жазба, негізінен, арамей тілінде жүргізілді, кейіннен бұл тіл біртіндеп жалпымемлекеттік тілге айналды. Орталықтанған биліктің нығаюы жоғарғы мемлекеттік бақылаушы («патшаның көзі») қызметін енгізу қажеттілігін тудырды, ол патшаның бұйрығы бойынша жекелеген аймақтарда жауапты бақылау қызметін атқарды.

Орталық биліктің нығаюы сот билігінің патша мен айрықша мәртебесі бар «патша соттарының» қолына шоғырлануына ықпал етті. Оларды бұл лауазымға патша өмір бойына тағайындады, олар тек қылмыс жасаса немесе пара алса ғана қызметтерінен алынды. «Патшаның соттары» лауазымы кейде мұрагерлікке де қалып отырды.

Мемлекеттік біртұтастықты сақтау, шегараны қорғау және империя ішінде орын алатын көтерілістерді басып-жаншу үшін ұйымдасқан әскер мен әскер ісіне қажеттілік туды. Бейбіт уақытта тұрақты әскер парсылар мен мидиялықтардан құралды, олар әскердің негізі болды.

Бұл тұрақты әскердің ең басында патша жасағы тұрды, олар салт атты аксүйектерден және он мың «ажалсыз» жаяу әскерден құралды. Патша сарайының қауіпсіздігін бір мың жеке күзет әскері қорғады. Соғыс кезінде мемлекеттің барлық аймағынан қалың әскер жиналды, кейбір аймақтар нақты әскер шығаруға міндетті болды.

Есте сақтаңдар

Дарий патшаның әскерді қайта жасақтау мен әскери салада жүргізген барлық істері Парсы империясының қуатты күшке айналуына ықпал етті.

Осындай өзгерістерден кейін Парсы патшалығы қайтадан жаулап алу жорықтарын бастады. Олар Иранның солтүстік-батысын, Эгей теңізіне қарасты аймақтар мен аралдарды басып алады да, Солтүстік Қара теңіз маңын мекендейтін скифтерге жорық жасайды, алайда жеңіліске ұшырайды. Б.з.б. VI ғасырдың соңында парсы державасының шегарасының аумағы ежелгі грек заманында неленген аумақтың көлемімен теңеседі. Бұл аймақтардың көпшілігін Дарий бағындырса, кейбірі оның билігін өз еркімен мойындады. Алайда әлемдік билікке ұмтылған бұл күрес Парсыны үлкен қатерге ұрындырды. Грек әлемі бірікті де, парсы жаулап алушыларына үлкен тойтарыс берді. Көнешығыстық деспоттық билік антикалық қоғам мен грек мемлекетінің алдында әлсіз болып шықты.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. «Империя» ұғымына сипаттама беріңдер.
2. Парсы мемлекетінің құрылу уақытын айтыңдар.
3. II Кир мен Камбиздің сыртқы саясаты туралы айтыңдар.
4. I Дарий реформаларын сипаттаңдар және оның маңызын атаңдар.

Ә. Александр Македонскийдің империясы

Б.з.б. 359 жылы II Филипп Македонияның жоғарғы билеушісі болып тағайындалды. Аксүйектердің саяси ықпалын азайтқан ол македон әскерін қайта жасақтады, өздігінен әрекет ететін қарулы күш түрлері – жаяу және атты әскерді, түрлі құрылымдарды біріктірді.

Филипп өз иелігін қарудың күшімен, сатып алу арқылы және дипломатиялық жолдармен ұлғайта бастады. Македония біртіндеп Балқан түбегіндегі қаһарлы күшке айналды. Филипп грек мемлекеттерін өзіне бағындыра бастайды. Б.з.б. 338 жылы Херонея қаласының маңында болған македондықтар мен гректер арасындағы шайқаста гректер жеңіліске ұшырайды. Б.з.б. 337 жылы грек қалаларының өкілдерінің басын қосқан Коринф конгресінде II Филипптің басшылығымен *эллиндік одақ* құрылады, оның басты мақсаты Парсы патшалығын жаулап алу болды.

Коринфтен Македонияға оралған Филипп парсыларға қарсы жорыққа дайындалды. Алайда б.з.б. 336 жылы ол қаза болады. Таққа оның баласы Александр отырады, ол Македонияға билік жүргізіп, тұтас Грекияға Македонияның бақылауын орнатты, эллиндік одақтың жетекшісі және парсыға жасалар жорықтың бас қолбасшысы да болды.

Б.з.б. 334 жылдың көктемінде Александр Шығысқа жорығын бастайды. Ол 20 күнде Геллеспонтқа жетіп, оны 160 кемемен кесіп өтеді. Парсылардың күштері Александрдың әскерінен әлдеқайда көп болатын. Парсы патшасының қызметінде тек қана гректерден құралған жалдамалы 40 мың әскер бар еді, ал парсының өзіндегі әскердің саны, тіпті шексіз көп еді.

Б.з.б. 334 жылы мамыр-маусым айларында 20 мың грек жалдамалары мен 20 мың атты әскерден құралған парсылардың әскері Граник өзеніндегі тік жағалауға орналасады. Күн батар мезгілде грек-македон әскерлері өзеннің солтүстігіндегі ойпаң жағалауға келіп жетеді. Парсы атты әскерлері өзен жағалауында шабуылға ыңғайлы қашықтықта, бір қатар болып шеп түзейді. Македонияның жаяу әскерлері шебінің алғашқы жүйесі өзеннен өткенде, парсылардың атты жасағы оларға шабуыл жасап, ойпаңға қарата лап береді. Македониялық атты әскерлер өзеннен өтіп, парсыларға шеткі қанаттан шабуыл жасағанша, бұл әрекет бірнеше мәрте қайталанады. Ұзаққа созылған әрі кескілескен қанды шайқас басталады. Парсы атты әскерінің артынан келер қосымша көмегі болмады әрі олардың құрамында бірге соғысып жатқан гректер шайқас кезінде парсыларды тастап қарсы жаққа өтіп кетеді, сөйтіп, бұл соғыста Александр жеңіске жетеді. Осы жеңістен кейін ол Кіші Азияның жерлерін оңай жаулап алады, көп аймақтар оны құтқарушы ретінде қарсы алады.

Б.з.б. 333 жылы Александр Сирияны жаулап алуға аттанады. Батыс Азияның тағдыры осы жылдың қараша айында Иссе маңында өткен соғыста шешіледі. Шайқас қызып жатқан сәтте Александр азғана атты әскерлерімен майданның ортасындағы парсы патшасына қарсы ұмтылады. III Дарий кері қашады. Оның соңынан парсылардың ақсүйектері де ереді. Өз қолбасшыларының қашқанын көрген әскерлер арасында дүрбелең басталады. Бұл жағдай Александрға жеңіс сыйлайды. 332 жылдың тамыз айында Тир құлайды. Қалған Финикия қалалары Александрдың билігін мойындап, оған бас неді.

Дарий Александрға бейбітшілік үшін келісім сұрап елші жібереді, оған Ефрат шегарасына дейінгі бүкіл Азияның билігін ұсынады. Әскері кеңесте Александрдың көптеген қолбасшылары Дарийдің ұсынысын қабылдау қажеттігін білдірді. Олар Македон патшалығы иелігінің ұлғаюы македондықтардың өздеріне қауіп төндіре бастайды деп санады. Бірақ патша бұл ұсынысты қабылдамады. Ол ешқандай соғыссыз-

ақ Египетті жаулап алады. Египеттен кейін Александр өз әскерімен Қосөзенге бет алады.

ІІІ Дарий өзінің қарамағындағы халықтан көп әскер жинайды. Александр әскерлері Египеттен шықты деген хабарды естіген Дарий, өзінің атты әскерлері мен соғыс арбаларын ынғайлы жерге орналастырып, жауын күтеді. Бұл Тигр өзенінің жағасындағы Гавгамелге жақын жердегі кең алқап болатын. Б.з.б. 331 жылдың 1 қазанында Гавгамел маңында алапат майдан басталады.

Парсы әскерлерінің саны грек-македон әскерінен екі есе көп болса да, олардың әскери сапасы мен тәртібі Александрдың әскерлерінен төмен болды. Дарийдің әскери арбаларға артқан үміті ақталмады. Македондық садақшылар арба айдаушыларды алыстан атып, қатардан шығарып, кейде қорғанысқа тығылып, оларды арбадан аударып тастап отырды. Тек кейбір арбалар ғана қарсыластарының әскерлеріне дейін жетті, алайда әскерлер оларды өздеріне жақындатып алып, кенеттен араларын кең ашып, өткізіп жіберді, арбалар әскерлерге тікелей тимеген соң, үлкен шығын әкеле қоймады. Грек-македон әскерінің негізгі қорғанысы ортасында болды, оң қанатқа Александрдың жеке өзі басқаратын атты әскер орналасты, ал сол қанатта Парменнион басқаратын фессалиндік жауынгерлер болды. Александр қажетті кезде пайдалану үшін қосалқы жауынгерлер тобын да ұстады. Македондықтардың негізгі қорғанысын талқандауға грек жалдамалылары мен аздаған парсының жаяу әскерлері және атты әскерлер тобы қарсы қойылды. Қорғаныс қапталында атты әскерлер орналасты.

Парсылардың атты жасақтары негізгі қанатты айналып өтіп, македон атты әскерінің артынан бас салмақ болғанда, бұл жерге Александр әскерінің қосалқы күштері жіберіледі. Ұрыс кезінде парсылардың атты әскерлерінің орталық және сол қанатының арасындағы қорғаныс қабаты ашық қалады. Осы кезде Александр өзінің атты әскерлерін бастап лап беріп, парсылардың сол қанатын бөліп тастап оларға күйрете соққы береді. Ал Парменнионның басқаруындағы сол қанаттың қоршауда қалу қаупі төнгенде, Александр жауының ту сыртына өтіп, олардың оң қанатына шабуыл жасайды. Парсылар бассауғалап қаша бастайды, олардың соңынан өкшелеп македондықтар қуады. Тағы да жеңіліске ұшыраған Дарий Мидияға қашады.

Гавгамелдегі жеңіс бүкіл парсының жеңілгендігінің белгісі болды. Парсылардың әскерлері толығымен қиратылып, тізе бүкті. Қолынан құдіреті кеткен Дарийді өзінің бағынышты ақсүйектері өлтіреді.

Гавгамелдегі шайқас пен Дарийдің қаза табуы Александрға аса қатты әсер етіп, оның мінез-құлқын өзгертеді. Енді ол өзін ІІІ Дарийдің мұрагері ретінде жариялайды. Александр басына патша тәжін киіп және өзінің бұйрықтарына парсылық Ахеменидтердің патшалық мөрін пайдалана бастайды. Шығыс өміріне дендеп енген Александр айнала-

Гавгамелдегі шайқас

сына шығыстың ақсүйектерін жинап, оларды мол тарту-таралғылармен сыйлап отырады. Кейіннен ол сарайына шығыстың сән-салтанатты әдет-ғұрыптарын енгізіп, өзінің қолбасшыларынан оны орындауды қатаң түрде талап етті. Патшаның алдында жерге жығыла тағзым ету, оның жерге сүйретілген киімін сүйіп құрмет көрсету, оны жердегі құдай секілді көру – осының барлығы оның бұрыннан жорықтарда бірге келе жатқан серіктеріне ұнамай, олардың қарсылығын тудырды.

Назар аударыңдар!

Алғаш жорық басталғанда Александрдың қолбасшылары жорықтың негізгі мақсаты «варварларды илоттарға айналдыру» екенін білді, ал енді Александрдың ұстазы – Аристотель айтқан «туылғанынан құл» осы варварлар жеңімпаздың сарайында үлкен маңызға ие бола бастады, ал македониялықтардың жас патшаға ықпалы барған сайын азая түсті.

Грек-македон әскерлері жаулап алу жорықтарын одан әрі жалғастыра берді. Александр өз әскерін бастап Сырдария аймағына келді. Қазіргі Ходжент аймағында Александрдың бұйрығы бойынша 22 мың таулық өлім жазасына кесілді, олардың кінәсі азық-түлік жинауға шыққан бірнеше македониялықтарды тау жолында ұстап алғаны еді. Александрдың жергілікті халыққа ұстанған қатаң саясаты наразылық туғызып, соғды руынан шыққан ақсүйек Спитамен оған қарсы көтеріліс бастайды. Дәл осы Орталық Азияда Александр аса қапты қарсылыққа тап болады. Б.з.б. 328 жылы Спитамен қаза тапқан соң, Александр өз саясатын өзгертеді. Енді ол Египетте қолданған әдісін жүргізіп, жергілікті халықтың әдет-ғұрып пен салттарын құрметтеп, ақсүйектеріне қошемет көрсетеді. Сондай-ақ Александрдың айналасындағы македониялықтар арасында оған қарсылардың қатары көбейе түседі.

327 жылы Орта Азияны бағындырған соң грек-македон әскерлері Гиндукуш арқылы солтүстік Үндістанға (Үнді өзенінің аңғарына) қарай жылжиды. Александрдың әскерлері бұрынғыдай қайрат көрсете алмайды, ал үнділіктер өз жерлері үшін жан аямай шайқасады. Сонымен қоса Александрдың әскерлері Үндістандағы тропикалық нөсер кезеңіне тап келеді әрі безгек ауруына ұшырайды. Бұған дейін тек қолбасшылар арасында болған наразылық біртіндеп қарапайым әскерлер арасына да тарала бастайды. Үнді өзені аңғарын бағындырған Александр, Ганга аңғары арқылы Парсы державасының шегарасынан тыс жерлермен алға қарай жылжуды бұйырады, әскер оның бұйрығын орындаудан бас тартады. Б.з.б. 324 жылы Александр шөл арқылы үлкен қиындықпен өтіп, Вавилонға келіп жетеді.

Грек-македон жаулап алу жорықтары нәтижесінде Балқан түбегінен Инд өзеніне дейінгі жерді қамтыған аса ауқымды держава қалыптасты.

Империяның астанасы болып жарияланған Вавилонда Александр жаңа жорыққа дайындықты бастайды, осы мақсатта Тигрде үлкен флот жасақталады. Алайда осындай қызу дайындық кезінде ол безгектің ауыр түрімен науқастанып, б.з.б. 323 жылы дүниеден өтеді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Коринф конгресс шешімінің қандай маңызы болды?
2. Граник пен Иссе маңында болған шайқастар туралы айтындар және олардың маңызын көрсетіндер.
3. Гавгамеланың тұсында өткен шайқастың нәтижелері қалай болды?
4. Парсы державасын жаулап алған соң Александрдың мінез-құлқы қалай өзгерді?

Б. Рим империясы

Ежелгі Рим өзінің тарихи даму барысында белсенді жаулап алу саясатын жүргізді, осының нәтижесінде аса зор империя қалыптасты.

Есте сақтаңдар

Рим империясы әскери экспансия мен аймақтарды жаулап алу нәтижесінде пайда болды.

Италияны жаулап алу. Патшалық кезеңде (б.з.б.753–509 жж.) Рим Аппенин түбегіндегі шағын ғана мемлекет болатын, ол Лация аумағының бір бөлігін иеленді, бұл аймақты латын тайпалары мекендейтін.

Б.з.б. 509 жылы Рим республикаға айналған соң, Италияны жаулап алуға кірісті.

Алғашында олардың негізгі қарсыластары солтүстікте – *этрускілер*, ал солтүстік-шығыста – *сабиндер*, шығыста – *эвстар*, оңтүстік-шығыста *вольсктар* болды. Рим өздері тақтан тайдырған патша Тарквиний Гордыйдың қолдауына сүйенген этрускілерге тойтарыс берді, ал б.з.б. 499–493 жылдары латын қалаларының Аришій федерациясын (*Бірінші*

Латын соғысы) жеңіп, олармен бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, өзара әскери көмек және олжаларды теңдей бөлу туралы одақ құрады. Бұл римдіктердің сабиндерге, вольсктарға, эквтарға және оңтүстік этрускілік қоныстарға қарсы соғыс бастауға мүмкіндік берді.

Римдіктердің бұл жорықтары, оларға галлдар шабуыл жасаған соң тоқтады, галлдар *Аллия* өзені маңында рим әскерін талқандап, Римді басып алады да, өртеп жібереді. Галлдар қаланы қиратып, тастап кеткен соң, римдіктердің Лациядағы ықпалы азаяды; латындармен құрған одақ ыдырап кетті.

Осы кезеңде Римге қарсы вольсктар, этрускілер және эквтар қайтадан бас көтереді. Алайда римдіктер олардың қарсылықтарын басып-жаншиды. Галлдардың *Лацияға* кезекті шабуылы кезінде, рим-латын одағы қайтадан жанданады, IV ғасырдың ортасында Рим Лация мен Оңтүстік Этрурияға өз бақылауын орнатып, Италияны жаулап алу жорықтарын жалғастырады.

Кампандық *Катюя* қаласының тұрғындары, самниттерден жеңіліп, Римнің қол астына өтеді, бұл *Бірінші Самнит соғысының* (б.з.б. 343–341 жж.) басталуына себеп болады, соғыс римдіктердің жеңісімен және Батыс Кампанияның олардың иелігіне өтуімен аяқталады.

Римнің құдіретінің артуы латындармен байланысты нашарлатады, бұл *Екінші Латын соғысына* себеп болады (б.з.б. 340–338 жж.), соғыстың нәтижесінде Латын одағы ыдырап, латындардың біраз жерлері тартып алынады және әр қауыммен жеке-жеке келісім жасалады.

Бірқатар латын қалаларының тұрғындары Римнің азаматтығын алады. Қалғандары римдіктермен мүліктік қатынас тұрғысынан теңесті, бірақ саяси тұрғыдан емес. Екінші (б.з.б. 327–304 жж.) және Үшінші (б.з.б. 298–290 жж.) Самнит соғыстарында римдіктер Самниттердің федерациясын талқандап, олардың одақтастары – этрускілер мен галлдарға да соққы берді. Олар Риммен тең дәрежеде емес одақ құруға мәжбүр болады және өздерінің аумақтарының бір бөлігін береді. Рим Лукания мен Этруриядағы өз ықпалын арттырады, Пицен мен Умбрияға бақылауын орнатады, Сенондық Галлді иеленеді, сөйтіп, *Солтүстік Италияның* билеушісіне айналады.

Оңтүстік Италияға басып кірген римдіктер Аппениндегі грек колонияларымен қалтығысады. Б.з.б. 280 жылы Гректердің Италиядағы ең құдіретті қаласы *Тарентте*, олардың одақтасы Эпир патшасы – Пиррдің қатысуымен қанды қырғын өтеді. Б.з.б. 276–275 жылдары римдіктер Пиррді тізе бүктіреді, осы арқылы олар б.з.б. 270 жылға қарай Луканияны, Бруттийді және Италияның оңтүстігіндегі грек қалаларын өздеріне қаратады.

Римнің Италияны Галлияның шегарасына дейін жаулап алуы б.з.б. 265 жылы Оңтүстік Этруриядағы Вольсинни қаласын басып алуымен аяқталады.

Римнің әлемдік державаға айналуы. Б.з.б. III ғасырда Италияны толық жаулап алған римдіктер енді одан тыс жерлерге жорық жасауға ұмтылды. Римдіктердің Сицилия аралдарын жаулап алу әрекетіне *Карфаген* мемлекеті қарсылық танытады, ол Солтүстік Африкадағы Жерорта теңізінің оңтүстік жағалауында финикиялықтар негізін қалаған ірі мемлекет болатын. Римдіктер Карфаген мен Африканың солтүстік жағалауындағы халықтарды пунийлер немесе пундер деп атады. Осыдан келіп римдіктердің карфагендіктермен соғысы *пунилық* деген атауға ие болды. *Бірінші Пунн соғысында* (б.з.б. 264–241 жж.) жеңіске жеткен римдіктер Сицилияны басып алады. Алайда осындай жағдайға қарамастан Карфаген мемлекеті әлі де қуатты болатын. Римдіктер *Екінші Пунн соғысында* (б.з.б. 218–201 жж.) қарсыластарын ойсырата жеңіп, Батыс Жерорта теңізін толық өз бақылауына алады.

Карфаген әлі де бай қала қалпында қалды әрі жан-жақпен сауда байланыстарын жүргізіп отырды. Бұл Рим көпестерінің наразылығын туғызды, олар карфагендіктерді өздерінің бәсекелестері санады. Римді қайтадан соғыс бастауына саудагерлер итермеледі. *Үшінші Пунн соғысында* (б.з.б. 149–146 жж.) Карфагенді қорғаушылардың ерлікпен шайқасқанына қарамастан, римдіктер жеңіске жетеді, қала тонауға ұшырайды әрі толық қиратылады.

Батыс Жерорта теңізіне толық билігін орнатқан Рим, енді өзінің назарын Шығысқа аударады. Бұл аймақтардағы ірі мемлекеттер Македония, Сирия және Египет болатын. Римдіктер «Бөліп ал да, билей бер» ұстанымымен оларды бір-біріне айдап салып, жеке-жеке басып алды.

Македонияға қарсы соғыс бастаған римдіктер өз қатарларына гректерді қосып алады, оларға македон билігінен құтқаруға уәде береді, ал Сирия патшасын оларға көмек беруге көндірді. Осының нәтижесінде македон патшасы V Филипп жеңіліске ұшырап, Грекиядан өз әскерін әкетеді. Б.з.б. 196 жылы римдіктер грек қалаларына бостандықтарын қайтаратындарын жариялады. Б.з.б. 189 жылы римдіктер сирия патшасы III Антиохты бағындырады. Сирия патшалығы өз дербестігін сақтап қалғанымен өзінің данқынан және Кіші Азиядағы иеліктерінен айырылды. Б.з.б. 168 жылы римдіктер Македония патшасының әскерін Пидне маңында толығымен талқандайды. Осының нәтижесінде Македония патшалығы өмір сүруін тоқтатады.

Есте сақтаңдар

Б.з.б. III–I ғасырлардағы жорықтардан кейін Рим әлемдік державаға, ал Жерорта теңізі – Римнің ішіндегі теңізге айналды.

Жаулап алу соғыстары нәтижесінде Рим бүкіл Жерорта теңізіне толықтай өзінің билігін орнатады. Ол Иллирияны, Грекияны, Кіші Азияны, Сирия мен Иудеяны бағындырады. Қара теңіз маңындағы

бірқатар мемлекеттер Римнің билігін мойындады немесе оған тәуелді болды. Галл жорықтары кезінде Рим Бельгиядан Аквитанияға дейінгі аймақтағы бүкіл альпілік Галлияны жаулап алады.

Италиядан тыс жерлердегі жаулап алынған аумақтарды римдіктер *провинция* (лат. жеңілген елдер) деп жариялады. Бірінші провинция Сицилия болды. Рим Сенаты провинцияларды басқару үшін билеушілер тағайындады, олар жергілікті аймақтарды аяусыз тонады.

Б.з.б. I ғасырдың ортасына қарай Рим ірі отарлық держава болды. Рим – Жерорта теңізінің жағалауына толықтай бақылау орнатқан тарихтағы жалғыз мемлекет. Римнің сыртқы иелігінің аумағы Италияның өзінің аумағынан алты есе үлкен болды. Рим империясы дәуірі сыртқы әскери экспансияны әлсіретті, ол кезеңде провинцияларды билеу ұйымдасқан әрі тонаушылық сипатта болды.

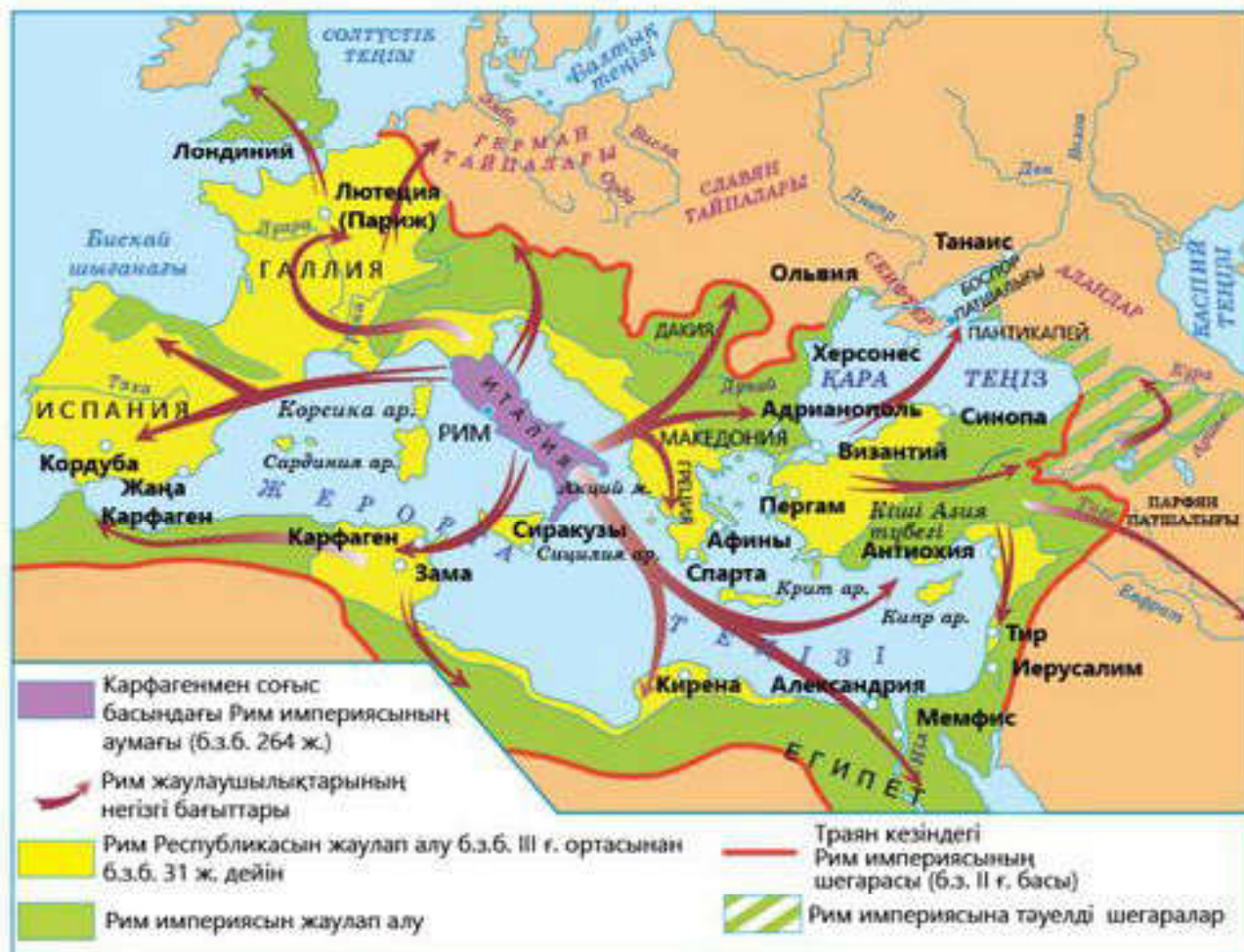
Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ежелгі Римнің жаулап алу жорықтарын қанша кезеңге және маңызына қарай қалай бөлуге болады? Осы кезеңдердің салдарын түсіндіріңдер.
2. Жаулап алу барысында римдіктер қандай әдістерді қолданды?
3. Карталардан Ежелгі Римнің жаулап алу жорықтары жүрген аймақтарды көрсетіңдер.

1. Италия аумағындағы үлкен тайпалар.
2. Грек отарлары.
3. Б.з.б. VI ғасырдың соңындағы Рим империясының шегарасы.
4. Маңызды жолдар.
5. Римге қарсы галлдықтардың жорықтары.
6. Б.з.б. 264 жылы Рим басып алған аумақтар.
7. Римдіктер орналасқан аудандар.
8. Б.з.б. 264 жылғы Карфаген державасының аумағы

РИМ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЖАУЛАУШЫЛЫҚТАРЫ

§44. ҒҰНДАРДЫҢ ЖАУЛАП АЛУ ЖОРЫҚТАРЫ БАТЫС РИМ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰЛАУЫНЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Ғұндардың жаулап алу жорықтарының себептері. 375 жылы көшпелі ғұн тайпалары Еуропа аймағына басып кіріп, жойқын соғыс бастайды. Осылай «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» басталды.

Есте сақтаңдар

«Халықтардың Ұлы қоныс аударуы» – варварлық (грек тілінде сөйлемейтін бөтен халықтарды варварлар деп атады) тайпалардың IV–VI ғасырларда Рим империясының аумағына жаппай басып кіруінің аталуы, оның соңы Батыс Рим империясының құлауына және Еуропаның этносаяси картасының түбегейлі өзгеруіне әкелді.

Бүгінгі сабақта:

- ғұндардың жаулап алу жорықтарының себептері;
- ғұндардың батысқа жасаған жаулап алу жорықтары;
- «Халықтардың Ұлы қоныс аударуының» қорытындысы жайында білеміз.

Варварлық тайпалардың батысқа аса ауқымды қоныс аударуына бірқатар факторлар себеп болды. Оның ең бастысы жаһандық

**Кілт
сөздер:**

жаулап алу жорықтары, «Халықтардың Ұлы қоныс аударуы», варварлар, ғұндар, Атилла, Батыс Рим империясы, Шығыс Рим империясы

табиғи-климаттық өзгерістер мен әлеуметтік-экономикалық процестер болды, мұндай өзгерістер варварлық тайпаларда да, Рим империясында да орын алды:

1. II ғасырдан бастап *жаһандық суыту* басталды, бұл IV–V ғасырларда су жүйелеріне, топырақ пен өсімдіктің құрамының өзгеруіне әсер етті, бұл көшпелі халықты малға жана жайылымдық жер іздеуге мәжбүр етті.

2. Аздап дамыған варварлық тайпалардың *жерді экстенсивті сипатта пайдалануы* олардың оңтүстіктегі орманды және орманды дала аймақтарына қоныс аударуына әкелді. Шаруашылықтың дамуы варварлық тайпалардың санын арттырды, табиғатты игеруге олардың техникалық жетістіктері, білімдері және мүмкіндіктері жетпеді. Ғасырлар бойы орман өсіп, жердің бәрін ағаш жапқан Еуропада игерілетін бос жерлер мен мал жайылымдары аз болды. Оларға өмір сүретін кеңістік қажет болғандықтан, оны табудың жолдарын іздестіре бастады. Мұндай кеңістік Еуропаның оңтүстік-шығысындағы далалар мен Рим империясының жерінде бар еді.

3. Күнделікті қажеттіліктен артық табыстың пайда болуы, оларды жеке иелену мүмкіндігінің болуы, қор жинау мен ерекше мәртебе иелену, *әлеуметтік жіктелу* мен тайпалар арасындағы бәсекенің артуына әкелді. Өз жекебасының артықшылықтарын көрсетуге мүмкіндік пен айрықша әлеуметтік мәртебе беретін әдіс – соғыс болды. Ерліктер мен олжалар, жаулап алынған жаңа жерлер, көршілерді бағындыру – осының барлығы көсемдердің ғана емес, сондай-ақ тайпаның барлық мүдделеріне сай келді.

4. Құлшеленуші жүйедегі дағдарыс Рим империясының *әскери күшін әлсіретті*.

Солтүстік Қытай мен Моңғолия аумақтарын мекендеген көшпелілердің, ұйымдасқан қуатты тайпалары *хунну* деп аталды, олар б.з.б. IX ғасырдан бастап Қытай империясының мазасын ала бастады. *Хуннулар (ғұндар) малшаруашылығымен айналысатын көшпелілер еді.*

Б.з.б. III ғасырда ғұндардың билеушісі Мөде 24 ғұн тайпасының басын біріктіріп, мемлекет құрды. Ол көршілес жатқан халықтарды бағындырды, осындай жеңістерден кейін Қытай императорын өзімен «бейбітшілік әрі туыстық келісім» жасауға мәжбүр етті, бұл келісім бойынша Қытай империясы ғұндарға салық төлеуге міндетті болды.

Б.з.б. I ғасырдың ортасында ғұндар мемлекеті ыдырап, солтүстік және оңтүстікке бөлініп кетті. Оңтүстік ғұндар өз мемлекеттерінде қалып, солтүстік ғұндар біртіндеп батысқа Жетісуға жылжыды. Олардың бір бөлігі сол жерге қоныстанып шағын мемлекет құрса, қалғандары Орал жакка бет алады.

Ғұндардың батысқа жасаған жаулау жорықтары. Б.з.б. IV ғасырдың екінші жартысында ғұндар тағы да батысқа қарай жылжыды. Азов және Дон маңындағы далаларды жаулап алған ғұн тайпалары 370 жылы Босфор патшалығын талқандап, Қырым түбегіне қарай жылжыды. 375 жылы олар Еділден өтіп, остготтармен шайқасып, оларды өздеріне бағындырды. Вестготтар бассауғалап, батысқа қарай қашады. 380 жылдан кейін ғұндар Римнің провинциясы – Паннонияға қоныстанып, тайпалық одақ құрады, оған еріксіз түрде ант, бургунд, гепид, герул, остгот, руги, скир, тюринг секілді тайпаларды біріктіреді.

IV ғасырдың соңында ғұндар аландармен, готтармен және бағынышты басқа да тайпалармен бірігіп, Шығыс және Батыс Рим империясына қауіп төндіре бастайды. Ғұндар көсемі Ульдин вестгот Аларихтің одақтасы болады, ал Мундзук пен Ругила көсемдер ғұндарды бастап римдіктерге бірнеше мәрте шабуыл жасайды.

Ғұн державасының дамуы ғұндар көсемі Ругиланың есімімен байланысты болды. Ол римдіктермен бейбіт қарым-қатынаста болуды қалады. Алайда олардың арасында толық бейбіт келісім орнамады. Ругиланың ісін оның жиені Атила жалғастырды. Гот тарихшысы Иордан: «Бұл адам әлемге халықтарды күйзелту мен барлық мемлекеттерге үрей тудыру үшін келген» деп жазды. Француз тарихшысы Амедей Тьерри, Атиллаға өз заманының ең ұлы қайраткері деп баға берген. Ол: «Атилла есімі адамзат тарихында Александр және Цезарь секілді ұлы тұлғалармен қатар аталады», – деп жазды.

Атилланы замандастары «құдайдың камшысы» деп атады, ол шамамен 400 жылы дүниеге келеді. Ол ғұндардың көсемі Мундзуктің ұлы әрі Ругиланың жиені болды. 434 жылы мұрагерлікпен билікке келеді. Патшалық таққа отырған Атилла 60 мыңдық қолымен Италияға басып кіріп, По өзенінің жағалауына дейін жетеді, император Плацидиді тізе

П.Гайгер. Ғұндардың аландармен шайқасы

бүктіріп, Шығыс Альпі мен Дунай және Савой өзендерінің аралығында орналасқан Паннонияны өзіне беруге мәжбүрлейді. Ғұн тайпаларының одағын басқара отырып, 441 жылы Аттила Рим аумағының бірнеше қалаларын басып алады. 442 жылы римдіктермен келіссөз жүргізе отырып, бітімге келеді. 443 жылы Аттила Шығыс Рим империясына басып кіріп, оған күйрете соққы жасады. Византия императоры II Феодосий Аттиламен еріксіз бейбіт келісімге келеді және оларға алым-салық төлеп тұруға мәжбүр болады.

Жүздеген мың ғұндарды соңына ерткен Аттила африкалық вандалдар королі Гейзерихпен одақ құрып, Шығыс империяға қарсы тағы да жорыққа аттанады. Ол кескілескен үш соғыста жеңіске жетіп, Фракия, Македония мен Грекияны басып алып, Константинопольге дейін жетеді. II Феодосий екінші мәрте келісім сұрайды. Бейбіт келісімге келгенмен оның шарты 443 жылғы келісімнен де ауыр болды. Аттила ғұндарға Дунай орта ағысының оңтүстігінен үлкен аумақты беруін талап етіп, тағы да алым-салық төлеуге мәжбүрлейді.

Византияны басып алған Аттила, батысқа ат басын бұрады. Гейзерихпен келісімге келген Аттила 451 жылы Испания мен оңтүстік Галлиге билік жүргізіп отырған вестготтарға және Шығыс Галлияны басқарып отырған Рим билеушісі Аэцийге қарсы жорыққа шығады. Аттила *ғұндар*, *остготтар*, *гепидтерден* және *аландардан* құралған қалың қолын бастап Оңтүстік Германияға басып кіреді. Лех өзенінде де ол Солтүстік герман халқымен, ал Неккарда шығыс франктармен бірігіп, бургунд королін жеңіп, Рейннен өтеді.

Осы хабарды естіген Аэций тездетіп Луара жағалауына аттанып, ондағы Батыс франк пен бургун және сарматтардың жалдамалы әскерлерімен бірігеді. Ал римдіктердің одақтасы **вестгот** королі Теодорих Аврелиан қаласында шеп құрады.

Аттила 700 мың жауынгерлерін өзі бастап вестготтарға қарсы аттанып, қалған күшперді Аврелианды басып алуға жібереді. Кескілескен қанды шайқас орын алады, жеңіс Теодорихтің қаза табуымен айқындалады. Оның 100 мың жауынгері майдан даласында мерт болады. Теодорихтің үлкен ұлы Торисмунд бастаған вестгот әскерінің қалған бөлігі Толозға (Тулуза) шегінеді. Аттила Орлеанға салтанатты түрде жеңімпаз есебінде кірді. Ғұндардың қаһарынан қорыққан Испания мен Оңтүстік Францияның тұрғындары Торисмундтың туының астына жинала бастайды, оларға Аэций да қосылады.

451 жылы Галлиядағы Каталаун жазығында одақтастардың қысымына ұшыраған Аттила жеңіліп, мұның соңы оның кері шегінуімен аяқталады. Сонынан франктардың әскері түскен Аттила Тюрингия арқылы Паннонияға бет алады, ол Италияны басып алуды мақсат етеді. Ғұндардың бір бөлігі Ардарихтің жетекшілігімен Норик (Австрия

және Тироль) арқылы жылжыды, ал қалған әскерді Аттила Иллирия арқылы алып өтеді. Арпий өзенінде жеңіске ұшыраған римдіктер Аквилаға шегінеді, оны ғұндар 452 жылы тез арада басып алып, талқандап тастайды.

Ғұндар Солтүстік-Шығыс Италия мен Равеннаға дейінгі аралықты толығымен тізе бүктіреді. Еш қарсылықсыз берілген Милан мен Кремон қалаларына рақымшылық жасайды. Ал Верона, Мантуя және Бергамо қалалары қатты қарсылық көрсетіп, ұзақ қорғанысқа көшеді, осыған ызаланған ғұндар оларды аяусыз тонап, жермен-жексен етіп қиратып тастайды. Айналадағы елдердің тұрғындары аралдың мүйісіне тығылып, сол жерде Венецияның негізін қалайды. Аттила Мантуяға жақын жерге өз қосын тігіп, көктемде Римге жорық жасауға дайындалады, бірақ оған I Лев папаның бастаған елшілері келіп, оны жорық жасамауға көндіреді. Бұл уақытта Маркиан мен Батыс Еуропаның халқы ғұндарға қарсы көтеріліп, қарулана бастайды. Аттилаға үлкен қатерге ұшырау қаупі төнеді. Сондықтан ол Римге жыл сайын алым-салық төлетуді міндеттеп, Паннонияға қайта оралады, Шығыс Рим империясына жорық жасауға дайындалады. 453 жылы жорықтың алдында Аттила бургун королінің қызы – Ильдикоға үйленіп, сол күні қайтыс болады. Кейбір дерек бойынша оны ұйықтап жатқанда Аэцийдің ұйретуімен Ильдико өлтірген, тағы бір болжам бойынша өзінің қару тасушыларының қолынан қаза тапқан.

Аттила

Есте сақтаңдар

Атиланьың өлімінен кейін Ғұн державасы ыдырап, бірнеше тайпалық бөлікке бөлініп кетті. Ғұндардың өздері жергілікті халықтың арасына сіңіп кетті.

Батыс Рим империясының орнына пайда болған варварлық мемлекеттік құрылымдар өз беттерінше сыртқы саясат жүргізе бастады. Олардың біркатары империяға қарасты неліктерді өздеріне қосып алды. Батыс Рим империясының үкіметі Италия мен Испанияның шағын ғана бөлігіне ғана бақылау жүргізді. Біраз уақыт өткен соң бұл жерлердің өзі де герман тайпаларының неліктеріне өтті.

476 жылы римдік әскери қолбасшы германдық шағын ғана скир тайпасының көсемі Одоакр римнің соңғы императоры 15 жасар Ромул Августулға бағынудан бас тартып, императордың қасиетті белгісін Константинопольге шығыс императорына жібереді. Одоакр

Рим императорының титулын қабылдаудан бас тартып, варварлық мемлекеттердегі секілді өзін конунг-король деп жариялайды. Батыс Рим империясы өмір сүруін тоқтатады. Әлемдік тарихта жаңа даму кезең – орта ғасырлар дәуірі басталады.

«Халықтардың Ұлы қоныс аударуының» қорытындысы. Ғұндардың жаулаушы жорықтарының әсерінен этникалық варварлар тайпаларының аса ауқымды қозғалысы басталып, б.з. V–VI ғасырлар кезеңінде Батыс Еуропа картасында үлкен бетбұрыс өзгерістер орын алды. Батыс Рим империясы құлады. Шығыс Рим империясы Византияға айналып, өзге бағытта жаңа байланыстармен басқаша дамып, славяндар мен шығыстық азиаттардың басын біріктірді. Еуропада ондаған ұсақ варварлық корольдықтар пайда болды. Мұндай өзгерістер тек саяси тұрғыда ғана орын алған жоқ, барлық саланы қамтыды.

Ғұндардың жаулап алу жорығы себеп болған халықтардың Ұлы қоныс аударуының тарихи маңызы оның *әлеуметтік нәтижелерінен* көрініс береді. Варварлар Батыс Рим империясын жаулап алу кезінде ірі жер иелену шаруашылықтарын қиратты: бұрынғы құлиеленуші алпауыттардың жерлері, жаңадан пайда болған жер иеленушілердің иелігіне өтті. Сөйтіп, ортағасырлық феодализмнің негізін салушы – жаңа варварлық аксүйектік топ үстемдік құрды. Жер біртіндеп әлі де жекебас еркіндігі сақталған варвар-шаруалардың иелігіне өте бастады, олар жаңа жерге өзінің қауымдық тәртібін әкеліп орнатты. Варвар аксүйектерінің арасынан шыққан жер иеленушілер еді, олар жермен қоса құлдарға да иелік етті. Осы сәтте олар жер иеленуші – *тәрмш*-лерге, ал құлдар шаруаларға айналып, құлдық жойылды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ғұндардың батысқа жасаған жорықтарының себебін атаңдар.
2. Ғұндардың жаулап алу жорықтарының барысын сипаттаңдар.
3. «Халықтардың Ұлы қоныс аударуының» қорытындысын айтыңдар.
4. Қосымша әдебиеттерді пайдалана отырып, ғұндардың тұрмыс-тіршілігі туралы эссе жазыңдар.

§ 45. АРАБ ЖАУЛАУШЫЛАРЫ. АРАБ ХАЛИФАТЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ҰДЫРАУЫ

Араб мемлекетінің қалыптасуы. Арабтар ежелден Оңтүстік-Батыс Азиядағы кең-байтақ Арабия түбегін мекен еткен. Олар жер өңдеумен және көшпелі малшаруашылығымен айналысты. Тайпаны сайлау арқылы билікке келген – *шейх* басқарды. Оның билігі ру аксүйектерінің алдында шектеулі болды.

VI ғасырдың соңында Иран Арабияның оңтүстік бөлігін жаулап, кейіннен Византия Арабия түбегінің солтүстігін өз иелігіне алды. Араб-

тардың сауда-саттық жүйесі бұзылып, осының салдарынан түбектің халқы зиян шекті.

Назар аударыңдар!

Барша араб халқының басын қосатын ортақ идея қажет болды. Бұл исламнан табылды, оның негізін салушы Меккенің тұрғыны Мұхаммед болды. *Бірігуге ұмтылудың идеологиялық сипаты бір құдайға – Аллаға сиыну құлшылығынан көрініс тапты.*

Алғашқы қауымдық құрылым қатынастарының ыдырауы мен көшпелі арабтар тайпаларының арасындағы таптық таластың пайда болуы, сондай-ақ сыртқы шабуылдарға қарсы тұру қажеттілігі біртұтас Араб мемлекетінің қалыптасуына алғышарттар тудырды. Арабтардың билеуші аксүйектері – алыстағы Сирия, Египет және Иран секілді елдерге жорық жасау арқылы түбектегі халықты қызықтыруға тырысты. Алайда бұл көпшілік арасынан қолдау таба алған жоқ.

Исламның қатаң монотеизміне және тайпалық жіктелуге қарамастан барлық мұсылмандардың бауырлас саналуы Араб елдерінің бірігуіне оң әсер еткен идеологиялық күш болды. Араб тайпалары жаңа дінді қабылдай бастады. Мұсылмандық тез арада үлкен саяси күшке айналды: мұсылман қауымы Арабияның саяси бірігуінің негізін құрады.

Бүгінгі сабақта:

- Араб мемлекетінің қалыптасуы. Арабтардың жаулап алу жорықтары мен Араб халифатының құрылуы. Араб халифатының ыдырауы туралы білеміз.

Кілт сөздер:

пайғамбар, ислам, монотеизм, мұсылмандар, теократиялық мемлекет, халифат, сүнниттер, шейіттер, әмір, түрік-селжүктер

Ежелгі Мекке және Қағба

Есте сақтаңдар

«**Алланың елшісі**» – Мұхаммед барша мұсылман қауымының басшысы болып қана қойған жоқ, сонымен қатар Араб мемлекетінің негізін қалаушы да болды.

Мұхаммед барлық маңызды мәселелерді шешіп отырды. Сол уақытта оның жақын серіктерінен құралған кеңес болды, олар дауыс беру арқылы мәселені шешті. Мемлекет басшысының қарамағында әскер болды, оның негізін Мұхаммедтің айналасындағылар және оның алғашқы ізбасарлары құрады.

Әскер тайпалардан жасақталды және тайпалық жүйелер негізінде құрылды.

Есте сақтаңдар

Біртұтас алғашқы Араб мемлекетінің басшысы Мұхаммед пайғамбар атауын иеленді және зайырлы әрі рухани (діни) билік жүргізді. Арабияда *теократиялық мемлекет* пайда болды.

Жаңа қоғамдық қатынастар діни қағидалар негізінде қалыптасты, мұны Мұхаммед Алланың қалауы деп жеткізді. Жекеменшік қасиетті саналды, мемлекет пен дін оны тонаушылықтан сақтады.

Назар аударыңдар!

Мемлекет барлық жерде жоғары билігін жүргізді және жекелеген тұлғаларға жер телімдерін беру құқығына ие болды.

Құрылыс жүргізілмеген, егін салынбаған және жайылым, өріс ретінде пайдаланылмаған жерлер қазыналық жер қорына алынды. Мемлекеттің рұқсатынсыз ешкім де ол жерді пайдалана алмады. Мұхаммед айналасындағылармен жерді мұқтаждарға таратып берді. Берілген жер мұрагерлікке қалып отырды. Қауым мен тайпа ақсүйектерінің жерінде бай жер иеленушілерге кіріштар болған, кедейленген жер иеленушілер және дүниесі мен еркі жоқ құлдар жұмыс істеді. Жер иеленушілер қауымының мүшелері ауыр жұмыстар істемеді.

Мұхаммедтің кезінде дін тарату үшін араб жорықтары басталды.

Арабтардың жаулап алу жорықтары мен Араб халифатының құрылуы. 632 жылы Мұхаммед пайғамбар дүниеден өтеді. Пайғамбар қазасынан соң мұсылмандар оның «ізбасары» – халифті (арабша) тағайындайды, ол да зайырлы және рухани билікке ие болды. Мұхаммедтің ізбасарлары дінді кең таратып, Араб елі түгелдей мұсылман дінін қабылдайды.

Араб тайпаларының басын біріктіріп, бір діннің астына жинаған Мұхаммед пайғамбар Сирияға жорық жасауға ниет етеді. Пайғамбардың

бұл ізгі ниетін орындауға алғашқы халиф *Әбу Бәкір* кіріседі. Бұл жоспарға сол кездегі жағдайлар да оң әсерін тигізді. Өйткені Византия мен парсылар арасындағы ежелден жалғасып келе жатқан соғыстар бұл мемлекеттерді әлсіреткен еді әрі арабтардың тез жеңіске жетуіне оң ықпал етті. Арабтар алғашқы екі халифтің қолбасшылығымен (екіншісі Омар болды) парсылар мен гректер билік жүргізіп отырған Сирия, Месопотамия, Парсы және Египетті жаулап алып, өздеріне қаратады. Арабтар үшін исламды тарату мақсатындағы жорықтар *қасиетті соғыс* саналды.

Бұл соғыстарда арабтар көптеген артықшылықтарға ие болды. Тұтастай алғанда, олар белгілі бір дәрежеде өздерінің туыстық байланысы бар еркін адамдардан тұрды, сонымен қатар олар бүкіларабтық саяси ұйымға біріктірілді. Арабтардың көшпелі тайпалары асылтұқымды жүйрік жылқыларды өсіріп шығарды. Жүйрік аттарға мінген арабтар жауларына үрей туғызып, олардың баяу қимылдайтын атты әскерлеріне күйрете соққы берді. Үздіксіз жеңіске жету арабтарды қанаттандырып, олардың жеңіске деген жігерін бекітті. Сирия мен Египеттің және өзге де елдердің езіліп, қаналған халқы арабтарды өздерінің құтқарушылары, құлдықтан, азаптан арашалаушылары ретінде қабылдады. Жаулап алған жерлерінде олар халықты қырғынға ұшыратқан жоқ, дінді де күшпен таңған жоқ, таңдауды өз еріктеріне қалдырды. Арабтар өздері жаулап алған жердің халқына дінни еркіндік берді және аймақтардың түрлі саяси бостандықтарын да сақтады, басқаруды жергілікті дінни бірлестіктің басшыларына тапсырды. Ал өз еркімен мұсылмандықты қабылдаған тұрғындарға ерекше жеңілдіктер мен мол сый-сияпат жасап отырды. Исламды қабылдағандар арабтар секілді салықтан босатылды. Негізінен, арабтар өздері жаулап алған жерлерде тек жергілікті ауқаттылардың ғана мүлкін иеленіп отырды. Олар билік құрған алғашқы кезеңде барлығына салықтық жеңілдіктер жасап отырды.

Есте сақтаңдар

Әбу Бәкір мен Омардың жорықтары нәтижесінде бағынышты болған елдердің барлығы аса қуатты теократиялық мемлекетке айналды, ол *Араб халифаты* деп аталды.

Үшінші халиф – Осман қайтыс болғаннан кейін *Араб мемлекеті ішінде ендігі халиф кім болу керек* деген мәселе бойынша түрлі бүліктер мен толқулар орын алады. Мұсылмандар екі топқа бөлініп, өз үміткерлерін ұсынды. Оның бірі пайғамбардың туысы Әли болса, екіншісі Сириядағы әскердің қолбасшысы Муавия болды. Екі топтың арасындағы қанды тартыс 660 жылы Муавияның жеңісімен аяқталды. 661 жылы Әли қаза тапты.

Назар аударыңдар!

Бұл қақтығыстар мұсылман әлемін сүннит және шейіт деп екіге бөлінуіне әкелді.

Сүнниттер (Муавияның жақтастары) – қасиетті кітап Құран мен қоса оны талдап түсіндіретін сүннетті де мойындады, ал шейіттер (Әлідің жақтастары) – сүннетті мойындамады.

Муавия Омейядтар династиясының (661–750) рубасы болды, ол халифат астанасын Меккеден Сириядағы Дамаск қаласына көшірді.

Назар аударыңдар!

Бұл жерде халифат көне мәдениеттің ықпалына түсіп, өз құрылымы мен ерекшелігі бар Шығыс империясына айналды.

Омейядтықтар халифат шегарасын тұрақты түрде ұлғайтып отырды. Олар өз құрамына Азиядағы Армения мен Түркістанды қосты, ал Африкада – бұрынғы Вандал корольдығына қарасты Бизацен провинциясы мен Мавританияны қаратты. 711 жылы арабтар бұғаз арқылы Африкадан Испанияға өтті. Бұл бұғаз олардың көсемдері Тариканың құрметіне Гибралтар аталды (Тарика өткелі). Олар Вестгот корольдығын жаулап алды. Бұдан бірнеше жыл өткен соң арабтар Галлияға шабуыл жасайды, арабтардың жаулап алу жорықтарын тек 732 жылы ғана франктер королі – Карл Мартелл тоқтатады.

Арабтар Кіші Азияның бірқатар қалалары мен Архипелаг аралдарын жаулап алды, тіпті Константинопольдің іргесіне жақын келеді. VIII ғасырдың басында арабтар Византия империясының астанасын құрлықтан да, теңізден де қоршауға алып, қалаға қатер төндірді. Бұл кезеңде империяны III Лев Исавр билеп тұрған болатын, ол арабтардың шабуылын тойтарып, олардың қоршауын бұзып шығады. Алайда тұтас VIII ғасыр бойы Византия мен Халифат арасында Кіші Азия мен Архипелаг үшін кескілескен соғыстар жүріп отырды, ең соңында гректер жеңіске жетіп, осы аймақтарды өз бақылауына алды.

Арабтар өздері жаулап алған жерлерінде жеке қоныстарда немесе әскери бекеттерде өмір сүрді. Олардың өмірлерінде біраз уақытқа дейін әскери-патриархалды жағдай сақталды. Алғашқы халифтер мұсылмандар арасындағы теңдікті сақтап, жаулап алынған елдерден қолға түскен олжаларды теңдей бөліп отырды. Арабтар иран патшасының қазынасын қолға түсіргенде, олардың қолына алтын жіппен зерленіп, асыл тастармен безендірілген ерекше құнды, қымбат кілем түседі. Қымбат олжа барлық жауынгерлерге жету үшін Омар халифтің бұйрығымен теңдей етіп бөлініп, таратылады.

Алайда жаулап алу жорықтары арабтардың тұрмысы мен өміріне өзгерістер енгізді. Жорықтарға қатысқан көшпелілер бұрынғы тұрмыстарынан бас тартып, жаулап алынған қалалар мен құнарлы жерлерге қоныстана бастады. Ақсүйек арабтар қолбасшыларға және аймақтардағы жаулап алынған елдердің билеушілеріне еліктеп, тамаша жағдайда өмір сүре бастады. Олар өздеріне салтанатты сарайлар тұрғызып, үлкен байлық жинады, құнарлы жерлерді пеленді. Халифтер Шығыстың өзге де билеушілері секілді байлық пен сән-салтанаттың ортасында ғұмыр кешуді қалады. VIII ғасырдың ортасында халифтер Тигр өзенінің жағасында Ежелгі Вавилонның маңында жаңа астана – Бағдатты тұрғызады, бұл шаһар кейіннен Шығыстың інжу-маржанына айналды.

VIII ғасырда халифат өзінің дамуының шыңына жетті. Халифат құрамына Таяу және Орта Шығыс елдері мен Солтүстік Африка және Оңтүстік-Батыс Еуропа мемлекеттері кірді. Халифат жеріндегі халықтың саны 80 млн адамға жетті.

Халифаттың ыдырауы. 750 жылы омейядтықтарға қарсы парсы провинцияларының бірінің билеушісі Абул Аббас қарсы шығады. Ол Мекке мен Мединені өзіне қаратып, жаңа Аббасидтер династиясының негізін қалайды. Ол астананы Бағдат қаласына көшіреді. Аббастың бұйрығы бойынша омейядтардың барлық ханзадалары жазаға тартылды. Олардың ішінде тек Әбдірахман ғана Испанияға қашып, құтылып кетеді, 756 жылы ол өзін дербес әмір ретінде жариялайды.

Араб халифаты берік мемлекеттік құрылым болған жоқ. Онда арабтар аз болды. Жаулап алынған елдер үшін болған күрес олардың күшін әлсіретіп, құдіретін кемітті. Бұл алып мемлекет бірлігін қарудың күшімен ғана сақтап тұрды.

Өздеріне бағынышты аймақтарды билеуді жеңілдету үшін халифтер ол жерлерге өз өкілдері – әмірлерді тағайындап отырды, оларға билік мұрагерлікпен берілді. Шексіз билік пен мол байлықтың ортасында жүрген әмірлер біртіндеп күшейіп, керісінше халифат әлсірей берді. Жергілікті басқарушылар халифаттың әскерін асырау мен сарайларға салық төлеуден, бағынудан бас тарта бастады. Халифтерге үлкен мемлекеттің әр жеріндегі жиі бас көтере бастаған осындай бүлікшілерді жазалау қиындық тудырды.

Халифтің негізгі қорғаны сарайда тәрбиеленіп, әскери өнерге жаттыққандар болды. Олар қолға түскен түріктер мен жас құлдардан жасақталды. Мұндай әскер араб халқы үшін бөтен болды әрі тұрғындар оларды жау секілді қабылдады.

IX ғасырда Араб халифатынан Египет, сонымен қоса Солтүстік Африкадағы, Орталық Азиядағы, Иран, Ауғанстандағы кейбір аймақтар бөлініп кетті.

X ғасырдың басында Араб халифаты тұтастай бірнеше ұсақ мұсылман мемлекеттеріне бөлінді. XI ғасырдың ортасында Таяу Шығыстағы арабтар иелігіндегі көп жерлерді Орталық Азиядан келген түрік-селжүктер жаулап алады. 1055 жылдары олар Бағдатты да басып алады. Түрік-селжүктердің билеушісін халифтер таққа отырғызып, оларға сұлтан мәртебесін берді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Араб тайпаларының құрылуының алғышарттарын атаңдар.
2. Халифтер қандай билікке ие болды?
3. Арабтардың өзге мемлекеттерді тез жаулап алуының себептерін атаңдар.
4. Жаулап алу жорықтарынан кейін арабтардың өмірлері мен қоғамдық құрылымдары қандай өзгерістерге ұшырады.
5. Арабтар жаулап алған аймақтардағы жергілікті халықтың жағдайы қалай болды?
6. Араб халифатының құлауының себептері қандай?

§ 46–48. ЕУРАЗИЯ КАРТАСЫНЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ ШЫҢҒЫС ХАН ЖОРЫҚТАРЫНЫҢ ЫҚПАЛЫ

А. Моңғол империясы. Алтын Орда

Бүгінгі сабақта:

- Шыңғыс ханның басшылығымен Моңғол мемлекетінің құрылуы;
- Шыңғыс ханның жаулаушылық жорықтарының басталуы;
- Алтын Орда;
- Моңғол империясының тарихи мұрасы туралы білеміз.

Кілт сөздер:

моңғолдар, ондық жүйе, ұлыс, империя, басқақтар, жасақ, құрылтай, түмендер, Ұлы Жасақ, ұлыс, дүрбелең

Моңғол мемлекетінің құрылуы. XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басында моңғолдар Байкал мен Амурдан басталып, шығысында – Ертістің басы мен батысында – Енисейге дейінгі, оңтүстігі – Ұлы Қытай қорғанынан, солтүстігі Оңтүстік Сібір шегарасына дейін созылған ұлан-байтақ жерді иеленді. Одақтас ірі тайпалары татарлар, тайжұттар, керейіттер, наймандар мен меркіттер болды.

Назар аударыңдар!

XIII ғасырдың басында Орталық Азия даласында күшті Моңғол мемлекеті пайда болды. Оның құрылуымен қоса, моңғолдардың жаулау жорықтары басталды. Бұл өзгерістер үлкен әлемдік-тарихи маңызға ие болды. Азияның барлық елдері мен Еуропаның көптеген мемлекеттерін жаулап алған моңғол жаулап алушылары олардың бұдан кейінгі тарихына үлкен бетбұрыстар әкеліп, моңғол халқының тарихын да түбегейлі өзгертті.

XIII ғасырдың басында моңғолдар белсенді жорықтар жасап, көршілес көшпелі тайпалардың басын біріктіріп, оларды өздеріне бағын-

дырды. 1206 жылы шақырылған құрылтайда монғолдар талантты қолбасшы Темучинді бірауыздан ұлы хан сайлап, оған *Шыңғыс хан* (Көк тәңірі) деген атақ берді. Бұл біртұтас Монғол империясының алғашқы іргетасының қалануы болды. «Монғол» атауымен біртіндеп Монғол державасын құрған барлық тайпалар атала бастады.

Басқару, негізінен, *ондық жүйе* арқылы жүрді. Халқы он мыңдық түменге бөлінді, олардың әрқайсысы мыңдықтан, жүздіктен, ондықтан құралып, әрқайсысын арнайы тағайындалған жетекшілер басқарды. Өз ортасын тастап, өзге мыңдық, жүздік немесе ондыққа ауысуға тыйым салынды, тәртіп бұзғандарды өлім жазасына кесті. Әскер де дәл осылай жасақталды. Ұлан-ғайыр далалық аймақ тайпалардан арнайы тағайындалған өкілдері бар басқарушылар арқылы басқарылды, ал барлық шексіз билік тек Ұлы ханға тиесілі болды.

Шыңғыс хан тұрмыс-салт ережелері мен монғолдар өмірін қамтыған «*Ұлы Жасақ*» арнайы заңдар жинағын шығарды. 1220 жылы Орхон өзенінің жоғарғы ағысында жаңа мемлекеттің астанасы – *Қарақорымның* іргесі қаланды.

Монғол мемлекеті құрылғаннан бастап әскери сипатта болды. Хандар монғолдардың жауынгерлік шеберліктерін жетілдіріп, олардың ат үстінде ұзақ жол жүруі мен жорыққа шыдамдылығы қатаң бақыланып отырды.

Шыңғыс ханның жаулау жорықтарының басталуы. Шыңғыс хан бүкіл әлемді жаулап алуды мақсат етті. Оның жаулаушылық жорығының мақсаты дүниені жеке-дара билеу мен жаңа жайылымдар мен байлықты пелену болды. Алғашында Шыңғыс хан әскерінің саны 95000 мың адамды құрады. Ал өзінің жеке күзеті 10000 адам болды. Біртіндеп жаулап алған тайпалардан адам алып, жауынгерлер қатарын үздіксіз толықтырып отырды.

1211 жылы Шыңғыс хан әскері Қытайдың солтүстігіндегі Цзинь империясына басып кіреді. Ат үстіндегі ұрыс тәсілдерін жетік меңгерген монғолдар қытайларды тас-талқанын шығарып жеңеді. Олардың негізгі қарулары сынақтан өткен садақ болатын. Жасынан аңға шығып, ұрысқа қатысқан монғолдар садақ атудың нағыз шеберлері еді. Ат үстінде садақ нағыз тиімді қару болды. Атты әскердің соғыс әдістерін орындау қолбасшының қолындағы байраққа байланысты жүргізілді. Қолбасшы байрақ арқылы жауынгерлерге қажетті белгі беріп отырды. Күн өткен сайын қатарлары

Шыңғыс хан

көбейіп, қаһарлы күшке айналған монғол әскерлеріне тең келер ешкім болмады.

1215 жылы Цзинь империясы толық тізе бүкті, алайда қарсылық бірнеше жылға жалғасты. Монғолдар қытайлардың жаңа әскери қарулары – тас атқыш және от атқыш жарақтарын, жылжымалы мұнаралар мен қозғалтқыш арбаларын пайдалануды тез меңгеріп алды. Қолбасшы өзінің жауынгерлерінің қатарына қытайдың әскери мамандарын да көптеп қосты.

Әскери қуаты артқан Шыңғыс хан батыста тіршілік кешіп жатқан көшпелі халықтарды да бағындырды. Бұдан кейін Хорезмшахты жаулап алып, өзінің құдіретті билігін Орталық Азия мен Парсыға дейін таратты. Басып алушылар тарапынан қарақшылық ұлғайып, аман қалған халықтарға ауыр салықтар салды. Сонымен қоса жеңілген халықтар арасынан монғолдардың жаңа жорықтары үшін жауынгерлер көптеп алынды.

Монғолдар (1219–1221) үш жылдың ішінде Орталық Азияны басып алды. 1221–1222 жылдары монғолдар Солтүстік Иран арқылы Әзірбайжанды, одан Солтүстік Кавказды жаулап алды. Олардың алдында дала көшпелілері мен Оңтүстік Русь даласының тұрғындары да тізе бүкті.

1223 жылы монғол әскерлерінің үлкен бір бөлігі Кавказ арқылы өтіп, қыпшақ даласынан келіп шығады. Қыпшақ ханы орыс князінен көмек сұрайды. Князьдер Киевке кенеске жиналады. Кеңеске жиналған орыс князьдері мен бірқатар билеушілері көмек беруді қолдайды.

1223 жылдың мамыр айының соңында Жайықтың сағасында, Азов теңізіне құятын шағын ғана Қалқа өзенінің жағасында қанды шайқас басталып, монғолдар қарсыластарын қырып салады.

Қалқада жеңіске жеткен монғолдар бұдан кейін Қырымға бет алады, ондағы Чернигов князьдігін басып алып, бірнеше қалалары мен елді

А.Дүзетханов - Монғолдар

мекендерін талқандайды. Алайда олар орыс жеріне тереңдеп енбей, Моңғолияға қайта оралады.

Моңғол империясы. Моңғол империясы аса ауқымды, кең-байтақ жерді алып жатқан ғаламат үлкен мемлекет болды. Империяның дәуірлеп тұрған құдіретті кезінде халқының саны 110 млн адамға дейін жетті.

Империя *төрт бөліктен* (ұлыстан) құралды. 1227 жылы Шыңғыс хан дүниеден өтер алдында өз иелігін өзінің төрт ұлына бөліп беріп кетті. Моңғол мен Қытайды билейтін Ұлы хан мәртебесін (Моңғол империясының жоғарғы билеушісі) Үгедей иеленді. Шағатайдың басқаруына Әмударияның шығысындағы ортаазиялық өлкелер берілді. Ал Орталық Азияның батыс бөлігі, Парсы мен Солтүстік Үндістан Төленің билігіне өтті. Бұл бөлініске дейін үлкен ұлы Жошы қайтыс болғандықтан, оның ұлы Батуға (Батый) Ертістен Орал тауларына дейінгі аралықты қамтыған Батыс Сібір, солтүстіктен Каспий мен Арал теңізіне дейінгі, оңтүстік Орал таулары аумақтары берілді.

Моңғолдар қытай мен парсылардың тәжірибелерін пайдаланды. Ұлы хан Мөңкенің бұйрығы бойынша жаулап алынған барлық елдерде халық санағы жүргізілді. Арнайы шенеуніктік лауазымды қызметі енгізілді. Олар жиналатын салыққа жауапты болып, сот ісін жүргізіп, өздеріне тиісті аймақтардың тәртібіне жауап берді. Русьте оларды *басқақтар* деп атады.

Моңғол империясының халқы түрлі дінді ұстанды, ондаған тілде сөйледі және олар түрлі мәдениет иелері еді. Осындай алуан түрлі халықтың басын қосып, оларды бір мемлекетте ұстап тұру өте күрделі болды. Бұл үшін басқарудың жетілген жүйесін енгізу қажет еді. Көпұлтты империяның пайда болуы түрлі тілдерді меңгеруді, аудармашылар даярлауды, сөздіктер мен анықтамалықтар шығаруды талап етті. Тұрақты түрдегі пошта қызметін жүргізуге үлкен маңыз берілді. Оған аттар пайдаланылды. Пошта бекетінің қызметін билеушілердің шабармандарымен қоса, көпестер де пайдаланды.

Моңғол империясы өмір сүрген кезеңде осындай жолдармен түрлі халықтар арасындағы байланыс артты. Еуропалықтардың күнделікті өмірінде моңғол мемлекеті мен олардың халықтарының ықпалы болды. Керісінше еуропалықтардың тұрмыстарының кейбір тұстары моңғол аксүйектерінің өміріне енді. Моңғолдардың аркасында Еуропа тұрғындары қытайлықтар ашқан жаңалықтар мен олардың жетістіктерін білді. Жібектің әкелінуі, оның Италияда жасалуына ықпал етті. Қытайлықтар ойлап тапқан тұсбағар пен оқ-дәрінің маңызы аса зор болды. Ал кітапты түптеу идеясы, кейіннен оны еуропалықтардың жүзеге асыруына алып келді.

Түрлі дін ұстанушыларға моңғолдар төзіммен қарады. Олар империяның әр қиырындағы бағыныштыларына өз құдайларына сенуге және

ШЫҢҒЫС ХАН ЖАУЛАП АЛҒАН МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ АУМАҚТАРЫ

өз діндерін ұстануға еркіндік берді, діни орындарды салықтан босатты. Біртіндеп моңғол билеушілерінің кейбірі ислам дінін қабылдады, бұл мұсылмандықтың кең-байтақ империяға таралуына әсер етті.

Моңғолдардың үстемдігінің осындай оң жетістіктерімен қоса, ауыр зардаптары да болды. Жаулап алу адам айтқысыз ауыр шығындар әкелді. Көп адам қырылып, шаруашылықтар қирады. Мындаған адам құлдыққа түсті. Көптеген аймақтар несіз қалып, қалалар жер бетінен жоғалды. Ресейдің кейбір аймақтарындағы халық саны тек XVIII ғасырда ғана моңғол шапқыншылығына дейінгі деңгейге зорға жетті. Халыққа салынған ауыр алым-салық, адамдарды, оның ішінде шеберлерді, құлдыққа тұрақты түрде әкету жаулап алынған жерлердің экономикасын әлсіретіп, халықтың дамуын тежеді. Моңғол империясы әлемдік тарихта түрлі саяси және экономикалық жүйедегі, алуан мәдениеттегі мемлекеттер мен елдерді біріктірген ең үлкен держава болды.

Алтын Орда. 1227 жылы Шыңғыс хан қаза болғаннан кейін де, оның ұлдары мен немерелері жаулаушылық жорықтарын жалғастыра берді. Жошы ұлысының билеушісі, Шыңғыс ханның немересі Батудың басқаруымен монғолдар 1236–1240 жылдары Еділ бұлғарлары мен орыс жерінің көп бөлігін жаулап алады. Бұдан соң олар Орталық Еуропа мемлекеттеріне жорық жасап, 1241 жылы Адриат теңізінің жағасына дейін жетіп, 1242 жылы ат басын кері бұрады. Еділдің сағасымен кейін қайтқан Бату, жаңа монғол мемлекетінің негізін қалайды, кейіннен ол *Алтын Орда* атауын пеленеді. Оның пелігіне Дунай мен Ертіске дейінгі аймақ енді. Алтын Ордаға орыс князьдері де тәуелді болды. Орыс князьдері Алтын Ордаға тәуелді екендіктерін мойындап, оның хандарының қолынан «князьдік жарлықты» алды, алым-салық төледі, сонымен қоса олар өз дербестігін де сақтады.

Өзбек ханның (1312–1342) және оның ұлы Жәнібектің (1342–1357) билігі тұсында Алтын Орда гүлденіп, шарықтау шегіне жетті. 1320 жылдардың басында Өзбек хан ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады.

Өзбек хан мен Жәнібектің билігі кезінде Батыс Еуропа, Кіші Азия, Египет, Үндістан, Қытай елдерімен керуен саудасы жүріп тұрды. Керуен жолдары әрі қауіпсіз, әрі жақсы жабдықталған болды.

1359–1379 жылдар аралығында Алтын Ордада өзара таққа талас нәтижесінде 25 хан ауысты, көптеген ұлыстар жеке дербестікке ұмпылды. Бұл орыс деректерінде «Ұлы дағдарыс» кезеңі деп аталды. Алтын Ордадағы бұл дағдарыс Мәуереннахр әмірі Әмір Темірдің қолдауымен

С.Иванов. Басқақтар

билікке 1380 жылы Тоқтамыс ханның келуімен аяқталды, орталық билік бүкіл Алтын Ордаға қайтадан өз билігін жүргізе бастайды.

1382 жылы Тоқтамыс хан Мәскеуге шабуыл жасап, орыс князьдеріне қайтадан салық төлетеді. Билігін күшейтіп алған Тоқтамыс хан бұған дейін өзімен одақтас болған Ортаазиялық билеуші Әмір Темірге қарсы шығады. 1391 мен 1395 жылдар аралығында болған қанды жорықтар нәтижесінде Әмір Темір Тоқтамыстың әскерін талқандап, Еділ бойындағы қалаларды жаулап алады. Алтын Орда бұл қуатты соққыдан соң бұрынғы қалпына келе алмайды, сөйтіп, біртұтас Алтын Орда мемлекеті өмір сүруін тоқтатады. Алтын Орданың ыдырауынан 1420 жылдары Сібір хандығы мен Өзбек хандығы, кейін 1438 жылы Қазан, 1441 жылы Қырым хандығы, 1440 жылы Ноғай ордасы және 1465 жылы Қазақ хандығы бөлініп шығады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Монғолдар қандай аумақта өмір сүрді?
2. Монғол тайпаларының тұрмысын сипаттаңдар.
3. Монғолдардың мемлекеті қандай әскери принциптер негізінде құрылды?
4. Монғолдардың жеңіске жету себептерін атаңдар.
5. Монғол жорықтарының қорытындыларын айтыңдар.

Ә. Әмір Темір империясы

Бүгінгі сабақта:

- Әмір Темірдің мемлекет құруы;
- Әмір Темірдің әскери жорықтары мен мәдени саясаты туралы білеміз.

Кілт сөздер:

құрылтай, әмір, түмен, диван, уәзір, жаулаушылық жорықтар, империя

Әмір Темірдің мемлекет құруы. Әмір Темір 1336 жылы 8 (9) сәуірде Орталық Азиядағы Кеш қаласы маңында (қазіргі Шахрисабз, Өзбекстан) Қожа-Илгар ауылында дүниеге келеді. Оның әкесі Шағатай ұлысына кіретін Тарағай Барлас Кеш алқабының билеушісі еді. Темір туралы алғашқы деректер саяси қайраткерлігін бастаған 1361 жылдан бастап кездеседі. Өз руы мен өзге де рулардан жиналған ержүрек жігіттерді жанына жинап, үлкен әскери жасақ құрған Темір сол жылы Самарқандты басып алған Моғолстан ханы Тұғылыққа қызмет етеді. Тұғылықтың қолдауымен Темір Кештің билеушісі болады. Тұғылық Темірдің жас болса да жоғары ақыл несі екенін бағалап, оны өзінің ұлы Ілияс Қожаның кеңесшісі етеді.

Алайда Темір өз қожайынынан бас тартып, Тұғылықтың жауы Балхтың әмірі Құсайынның қарамағына барады. Бұдан кейінгі саяси жолында Темір көптеген шайқастарға қатысып, талай әмірлер мен хандардың қызметінде болады. Бір шайқас барысында Темір оң аяғынан ауыр

жараланып, ақсақ болып қалады. Осы себепті ол «Тимурленг» яғни «Ақсақ Темір» деп аталып кетеді. Еуропалықтар оны «Тамерлан» деп атады. Темір феодалдық өзара қактығыстан жеңіп шығып, 1370 жылы Шағатай ұлысының батыс бөлігіндегі Мәуереннахрға (Әмудария мен Сырдария өзендерінің аралығындағы) өз билігін орнатады.

1370 жылы 10 сәуірде шағатай бектері мен әмірлері, аймақтар мен түмендерден жоғарғы мәртебелі төрелер қатысқан құрылтай өтеді.

Құрылтайда Темірге Мәуереннахрдағы барлық әскербасылар ант берді. Ол хандық мәртебе иеленбей, «Ұлы әмір» атағын алды. Темір барлық билігі бір орталыққа шоғырланған мемлекет құру жолында күрес жүргізді және өз мемлекетінің астанасы етіп *Самарқандты* таңдады. Темір мемлекет құрылымын Шыңғыс хан кезіндегідей етіп құрды. Яғни, әскерді түменге бөлді, өйткені бұл басқарудың жетілген әрі қатаң жүйесі деп санады.

Мемлекет 7 уәзірден тұратын орталықтағы *диван* (кеңес немесе кеңсе) арқылы басқарылып отырды, ал аймақтар жергілікті дивандар арқылы басқарылды. Оларға алым-салықтар жинау, тәртіпті сақтау, қажетті жағдайда халықты жұмылдыру, жол құрылыстарын, керуен-сарайларды салу, моншалар мен өзге де қоғамдық құрылыстарды жүргізу міндеті жүктелді. Олар осы кірістер мен шығыстарды есептеп, арнайы есеп жүргізіп отырды. Бұл есеп кітабы өзбек-түрік немесе парсы-тәжік тілдерінде жазылды. Орталықтағы шенеуніктер аймақтарды тексеріп, бақылау жүргізді.

Қоғам он екі тапқа бөлінді. Бұл бөлініс кезінде халықтың әлеуметтік, өндірістік және діни мәртебесі ескерілді. Темір негізгі қылмыстық және азаматтық сот істері жинақталған, қылмыстардың сипаты мен оларға берілетін жазаларды құрастырған заңдар жинағын енгізді.

Әмір Темір өз империясын нығайту мен кеңейту үшін қуатты әрі мықты әскер құрды. Оның негізгі құрамын Орталық Азиядағы ең мықты жауынгер саналатын Барлас тайпаларының жігіттері құрады. Темірдің өзі аса дарынды, ержүрек қолбасшы болды.

Әмір Темірдің жаулаушылық жорықтары. Әмір Темір өмірінің басым бөлігін әскери жорықтармен өткізді. 1372 жылы Әмір Хорезмге жорыққа аттанады, бұл кезеңде Хорезм өз алдына жеке мемлекет болатын. Ол 1359 жылы Алтын Ордан бөлініп шыққан еді. Хорезмдіктер Темір әскерлеріне берілмей, қатты қарсылық көрсетеді. Он бес жыл ішінде Әмір Темір өзіне бағынбаған хорезмдіктерге бес мәрте жорық жасайды. Тек

Әмір Темір

1388 жылы ғана Хорезмді толық бағындырады. 1388, 1391, 1394–1395 жылдар аралығында Әмір Темір Алтын Орда ханы Тоқтамысқа қарсы жорыққа шығады. Осы жорықтар барысында Темір Тоқтамыстың әскерін талқандап, Алтын Орданың әскері және экономикалық қуатын әлсіретеді. Ол 1392 жылы Кавказға шабуыл жасап, Армения мен Грузияны өзіне бағындырады, ал 1397 жылы Әзірбайжанды басып алады. Әмір Темір 1398–1399 жылдары Үндістанға үлкен жорық жасайды. Дели қаласын басып алған қолбасшы қисапсыз мол олжаға кенеледі.

XV ғасырдың басында Иран мен Иракты толық тізе бүктірген ұлы қолбасшы Египет мәмлүктері мен Османдық Түркиямен қақтығысады. Оларға қарсы жорыққа шыққан Әмір, алдымен Египет сұлтаны Фараджаны бағындырады. Бұдан кейін 1402 жылы Анкара түбінде Түріктің ұлы қолбасшысы Баязидті тас-талқан етіп жеңеді. Осылай өзінің империясына бүкіл Кіші Азияны қосып алады.

1404 жылдың соңында Қытайға жорыққа шығуға дайындалады. Бұл жорықтың мақсаты Жібек жолының сондағы бөлігін толық өз бақылауына алып, мол пайда түсіру болды. Қытайға жасалатын жорық суық қыстың түсуіне орай тоқтатылады, ал 1405 жылғы ақпан айында Әмір Темірге суық тиіп, өкпе ауруынан Отырар қаласында дүниеден өтті. Самарқандта (Гур-Әмір кесенесінде) жерленген. Ол Сырдария мен Заравшаннан, Үндістан мен Гангаға дейін созылған, Тянь-Шаньнан Босфорға дейін жалғасқан аса ірі империя құрды.

Темірдің мәдени саясаты. Темір өзі жаулап алған елдерден тек материалдық олжа ғана иеленбеді, ол сондағы көрнекті ғалымдар мен қолөнершілерді, суретшілерді, сәулетшілерді өз еліне жинады. Өзі туралы естелік ретінде қалаларда әсем ғимараттар мен сарайлар көптеп салғызды. Мысалы, ол Бағдат, Дербенд, Байлақан қалаларын қайта қалпына келтірді, қираған қорғандар мен сарайларды, көпірлер мен суғару жүйелерін жөндетті.

Әмір Темір өзінің туған өлкесі Мәуереннахрдың дамуы мен мемлекеттің астанасы – Самарқандтың гүлденуіне ерекше мән берді. Ұлы қолбасшы жаулап алған аймақтарындағы шеберлер мен сәулетшілерді, зергерлерді, құрылысшыларды, қала құрылысына керекті мамандарды империяның қалалары: астанасы – Самарқандқа, әкесінің отаны – Кеш қаласына (Шахрисабз), Бұқараға, шегарадағы шаһар Яссыға (Түркістан) жинады. Әмір Темір әсіресе Самарқандтың гүлденуіне барынша жағдай жасады, ол бұл туралы: «Самарқандтың үстінде әрқашан да көк аспан мен алтын жұлдыздар болады», – деп, тамсанысын білдіріп кетті. 1398 жылдары Ауғанстанда, ал 1401 жылдары Кавказ аймағында жаңа суғару жүйесі каналдарын жасады.

Әмір Темір ислам мәдениеті мен мұсылмандар үшін қасиетті орындарды өркендетіп, мешіт, медресе салуға ерекше көңіл бөлді. Шахн Зин қорымына жерленген өзінің туыстарының басына кесене тұрғызды.

1378–1404 жылдар аралығында Самарқанд пен оған жақын жерлерде он төрт бау-бақша бой көтерді. Темір салдырған бақша орындары қарапайым тұрғындар үшін қашанда ашық болды, олар онда еркін серуендеп демалатын.

1398 жылы Алтын Орда ханы Токтамысты жеңген Темір Түркістанда жерленген дін қайраткері Қожа Ахмет Ясауидің басына кесене тұрғызуға бұйрық береді, оны прандық және хорезмдік шеберлер тұрғызды. Осы жерде тербездік шеберлер екі тонналық мыс қазан жасады, ол мұқтаж жандарға тамақ дайындау үшін жасалды. Мәуереннахрда қолөнер кең қанат жайып, Мәуереннахрдан шыққан ақындар мен жазушылардың қолжазбаларын көркемдеуге пайдаланылды. Олардың қатарында Әбілқасым Фирдоусидің «Шахнамасы» мен «Иран ақындарының антологиясы» секілді жауһарлар болды. Сол кезеңде суретшілік өнер саласында Әбдулхай Бағдади, Пір Ахмад Бағишамалы және Қожа Бангир Табризи секілді суретшілер үлкен шеберлік шыңына жетіп, даңққа бөленді.

Әмір билігі кезінде ғылым мен ағартушылық салаларында заң, медицина, астрономия, тарих, философия, музыкатану, әдебиет және өлең шығару кең қанат жайып, өркендеді. Сол кездің аса ірі дін өкілі әрі философы болып Жалал ад-дин Ахмед әл Хорезми саналды. Құқық саласы бойынша Әбдімәлік және Исамиддиннің аты кең таралды. Философиядан Садиддин Тафтазани мен Әли әл-Жұржан үздік болса, тарихтан Низамиддин Шами мен Хафиз Әбру мықты ғалым болып есептелді.

Әмір Темір қайтыс болғаннан кейін таққа таласқан қолбасшының ұрпақтары арасындағы қанды қырғын бес жылға созылды. Бұл таласта Әміршінің ұлы Тимур Шахрух жеңіске жетеді. Ол өзінің астанасы етіп Герат қаласын таңдайды. Шахрух Әмір Темір құрған империяның жеке-дара билеушісі саналса да, іс жүзінде мемлекет екіге бөлініп кетті: оның бірінің орталығы Хорасандағы Герат болса, екіншісінің астанасы Мәуереннахрдағы Самарқанд саналды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Темірдің Тұранның жоғарғы әмірі болып тағайындалған кезеңін сипаттап беріңдер.
2. Әмір Темір мемлекетінің құрылымы туралы баяндаңдар.
3. Темірдің дамытқан мәдени шараларын сипаттаңдар.

Б. Мәскеу мемлекеті

Орыс жерінің өркендеуі. Моңғол шапқыншылығының ауыр зардаптары мен билеушілердің ордаларының оңтүстікте орналасуы Еділ-Ока аралығы мен Новгород жерін қауіпсіз етті. Бұл жерге де орданың салық жинаушылары келетін, далалық жасақтар келіп, көтеріліске

Бүгінгі сабақта:

- орыс жерінің өркендеуі;
- Мәскеудің өрлей бастауы;
- Мәскеу мемлекетінің құрылуы жайында білеміз.

Кілт сөздер:

моңғол (орда) шапқыншылығы, жер иеленушілер (вотчинниктер), ұлы князь, ұлы князьдікке жарлық, князьдік, митрополит, түмен басы, орталықтанған мемлекет

шыққандарды жазалап, князьдерге қолдау көрсетіп кететін. Сонымен қоса оңтүстіктегі жерлер үшін Польша, Венгрия және Литва секілді күшті көршілермен жиі-жиі қақтығыстар да болып тұратын.

Назар аударыңдар!

Солтүстік-Шығыс Русь бұл қақтығыстардан алыс жатқан еді. Бұл аймақ қалың орманның ішінде, өзен мен көлдің, батпақтың ортасында орналасқан және ең бастысы орда қаупінен де алыс болатын.

Орданың билігін мойындау арқылы Солтүстік-Шығыс Русь, Литва шабуылынан қорғаныс тапты. Сонымен қоса ордалықтар орыстарды кресшілерден де қорғады. Орыс жері күшті орданың қол астында болғандықтан, мұнда тұрақтылық, тыныштық болды, осыған орай князьдер ордамен жақсы қарым-қатынаста болып, өз елдерінің болашағын ойлады. Бұл орайда *Александр Невскийді* айтуға болады.

Русьтің бой көтеріп, қалыптасуында *шіркеу* маңызды рөл атқарды. Храмдар салынды, шіркеудің иелігіндегі жерлердің көлемі ұлғайды, онда жұмыс істеуге шаруалар мен қолөнершілер тартылды, оларға салықтан жеңілдіктер берілді. Шіркеудің жағдайы жақсарған сайын, жалпы Русьтің де экономикалық қуаты арта түсті.

Қалаларда тастан құрылыс жүргізу қолға алынды, ежелгі қолөнер түрлері – ұсталық, тері өңдеу, қыш құю, етік тігу, тас кесу жанданды. Қару-жарак пен сауыт-сайман соғу өнері кең қанат жайды. Біртіндеп орыстардың *шаруашылықтары* да дами бастады – олар елдің негізгі өндіруші күштері болды. Боярлардың иеліктері мен монастырь шаруашылықтарының қалыптасуы, жергілікті базарлардың тауарларға толуы, алыс өлкелерден көпестер мен тауар тиелген кемелердің көптеп әкелінуі шаруалардың еңбегіне байланысты болды. Русь өміріндегі ең маңызды рөлді сауда-саттық алды.

Үлкен қалалар сауда орталықтарына айналды, оларға тауарлар бірнеше өлкеден жеткізіліп отырды.

Саудагерлер мен қолөнершілердің басым бөлігі өз еңбектері мен тауарларына сұраныс бар жерлерге қоныстанды.

Сауданың дамуына бірыңғай ақша жүйесінің енгізілуі маңызды рөл атқарды. Үкімет өзінің сыртқы саясаты арқылы сауданың дамуына ықпал етіп отырды.

В.Васнецов. Ежелгі Мәскеу

Бұл кезеңде феодалдық жер иелену тарала бастады. Жер иелері мен монастырьлар өздеріне шаруаларды тартып, олардың жаңа жерлерге қоныстануына көмектесті, жеңілдіктер жасады. Осылай шаруалар біртіндеп оларға тәуелді бола бастады. Олар өсімқорларға тәуелді болып, өздері орналасқан жердің кожайынына салық төлеуге, жолдар мен көпірлерді, қорғандар мен храмдарды жөндеуге де міндеттелді.

Мәскеудің өркендей бастауы. 1260–1270 жылдары Мәскеу князьдігі Солтүстік-Шығыс Русьтегі Владимирдің ұлы князьдігінен бөлініп шықты. Бұл уақытта Литва–Русь мемлекеті мен Тверь князьдігі күшейіп, ал Мәскеу князьдігі әлсіреп тұрған еді. Сондықтан ол өзінен қуатты князьдіктерге бағынышты болды. Александр Невский өзінің өсиетінде Мәскеуді кіші баласы екі жасар Даниилға табыстайды. 1263 жылы Александр Невский қайтыс болған соң Мәскеудің алғашқы князінің тәрбиешісі мен қамқоршысы оның ағасы – тверьлік ұлы князь *Ярослав Ярославич Тверской* болды. 1273 жылы ағасы қайтыс болған соң, ол өз бетінше билік жүргізе бастады. Бұл уақытта князьдің жасы он бірде болатын.

Даниил өзін алысты болжағыш, көреген әрі қатал саясаткер ретінде танытты. 1300 жылы ол аяқастынан Рязань князьдігіне шабуыл жасап, келіссөз барысында Рязань князін тұтқындайды. Осының нәтижесінде Мәскеу Рязаньға қарасты Коломнаны өз иелігіне қаратады. Сонымен қатар Даниил жақын маңдағы Переяславльды басып алады. Даниил өз аумағының батысында орналасқан Смоленск князьдігінің қаласы Можайскті да басып алады. Сонымен Мәскеу өзенінің бойындағы

маңызды сауда жерлерінің барлығы Даниилға қарады. Осының барлығы бұл князьдіктің экономикалық әрі әскери қуатын арттырды. 1303 жылы Даниил қайтыс болады.

Даниил Александровичтің қазасынан кейін Мәскеу князі болып оның ұлы Юрий Данилович тағайындалды. 1319 жылы Юрий Алтын Ордадан ұлы князьдік туралы жарлық алып, Русьтің алғашқы (ұлы) князі болды. Русьтің билігі үшін Тверь мен Мәскеу арасындағы күрес жалғасып жатты.

1324 жылы Юрийді Тверь князі өлтіреді. Ұлы князьдік туралы жарлық тағы да Тверьге өтеді.

Мәскеу мемлекетінің күшеюі. 1325 жылы Юрий Данилович қаза тапқан соң, Мәскеу князьдігінің билігі оның бауыры Иван Даниловичке берілді. Русьте жетістікке тек Орданың қолдауы арқылы ғана жетуге болатынын түсінген ол жетекшілікке ұмтылмады және өз күшін Михаил Ярославич пен Юрий Даниловичтерге ашық көрсетуден бас тартты. Иван Данилович қандай жолмен болса да, Тверь мен Орданың арасында келіспеушілік тудыруды басты мақсат етті. Оның бұл арманы көпке созылмай жүзеге асты. Ордалықтардың ұзақ жылғы езгісіне шыдамаған Тверь халқы 1327 жылы бас көтерді, көтеріліс бүкіл Тверь жерін қамтыды.

Иван Данилович осы сәтті тиімді пайдаланып қалуға тырысты. Ол Ордаға барып көтерілісті басу үшін көмек көрсететінін мәлімдеді. Ол Ордадан көп әскер әкеліп, көтерілісшілерді аяусыз жазалап, оларды қан-жоса етіп басты. Тверь князі Литва-Русь мемлекетіне қашып, сонда бас сауғалады. Көтерілісшілерді басып көмек көрсеткені үшін Орда Мәскеу князіне Кострома мен Новгородты берді, бұл жерлер бұрын Тверь князінің билеушілеріне қарайтын еді. Тверь мүлдем әлсіреді. Алайда Орда ұлы князь атағын Мәскеу билеушісіне бермей, Суздаль князіне берді. Тек 1332 жылы Суздаль князі қайтыс болған соң ғана Иван Данилович Владимирдің ұлы князі атағын иеленді.

Назар аударыңдар!

Ол Солтүстік-Шығыс Русьтегі жоғарғы билігін Мәскеу князьдігін нығайтуға жұмсады.

Иван Данилович Алтын Ордамен тығыз байланыста болды. Ол салықты уақытында, артығымен жинап отырды, осының арқасында Орданың атынан бүкіл орыс жеріндегі алым-салықты жинаушы болып бекітілді. Иван бұл міндетті жанын сала орындады, салық төлемегендерді аяусыз жазалады. Осының арқасында Мәскеу князі өзінің де жағдайын жасап, иелігін кеңейтті. Ол бар мәселені ақшамен әрі күшпен шешті. Иван Данилович Мәскеудің иелігіне Ростов, Галиц, Белозерск

және Углич князьдіктерін қосып алды. Ол өз иелігіне аса ыждағаттылықпен әрі мұқият қарады. Барлық уақытта оның белінде ақша толы қапа жүрді. Сол себепті халық арасында ол қалталы Иван (Калита) аталып кетті.

Иван Данилович Мәскеуді орыс жеріндегі шіркеудің орталығына айналдырды. Ол резиденциясы Владимирде болған митрополит Петрді Мәскеуге жиі шақырып тұрды. Бұл уақытта дінбасы Петр қартайған болатын. Петр Мәскеуде ұзақ өмір сүріп, қайтыс болды. Ол Мәскеу Кремліндегі Успенск соборына жерленді. Біраз уақыт өткен соң ол әушелер қатарына енгізілді әрі Мәскеудің қорғаушысы болып танылды. Оның жатқан жеріне адамдар үздіксіз келіп, дұға ете бастады. Бұдан кейінгі митрополиттердің барлығы Мәскеуде тұрды, қала орыс шіркеуінің орталығына айналды. Бұл жағдай Мәскеу князьдігінің маңызы мен беделін арттырды.

Иван Калита кезінде князьдер арасындағы алауыздық басылды, ордалықтар орыс жеріне шабуыл жасауды тоқтатты.

Есте сақтаңдар

Владимирдің ұлы князі деген мәртебелі атағы тек Мәскеу князьдеріне ғана берілетін болды.

1359 жылы Мәскеу тағына тоғыз жасар Дмитрий Иванович отырды. Осы жылы Алтын Орда екіге бөлініп кетті. Олардың шегарасы Еділ өзені болды. Алтын орданың батыс бөлігін қолбасшы Мамай иеленіп, ол Шыңғыс ханның тұқымы болмағандықтан, хан тағына таласа алмады. Еділдің шығыс жағы Сарайдың иелігі болды.

Алтын Орданың екі бөлігінің арасында үзіліссіз соғыстар жүріп отырды. Осындай жағдайда кімге қарау керек, жарлықты қайдан алу керек, кімге бағыну керек деген сұрақтар – Мәскеу князьдігінің алдында тұрған басты мәселе болды. Осы кезде Дмитрий Иванович өз боярларымен Сарайға барады. Мәскеудің күшеюінен қауіптенген хан «ұлы князьдік» атағын Суздаль князіне береді. Алайда өз мақсатына қол жеткізу үшін Дмитрий басын иіп, Ордаға үш мәрте барып, хан қолынан *ұлы князь* деген жарлықты алады.

Бұл кезеңде Мәскеу өз айналасына орыс жерін шоғырландырып, билікті қолына алып, үлкен жетістіктерге жеткен еді. Енді Мәскеу князьдігіне Солтүстік-Шығыс Русь жерінің тең жартысы қарады. Көптеген князьдіктер Мәскеумен одақтастық қатынаста болды. Тверь князьдігі ғана Мәскеудің бақталасы болып қалды.

Осы уақытта Дмитрий Иванович Ордаға деген дәстүрлі қатынасын өзгертіп, оған ашық түрде қарсы шықты. 1361 жылдан бастап ол Ордаға алым-салық төлеуді тоқтатты. Мәскеуді қолдаған орыс князьдері

князьдік жарлық алу үшін бұрынғыдай Ордаға баруды тоқтатты. Олардың бұл әрекетіне наразы болған Мамай орыс князьдерін, оның ішінде Дмитрий Ивановичке өз билігін мойындауды талап етіп, Руське қарсы жазалау шараларын жүргізді. Мәскеу князьдігі Ордаға қарсылық таныта бастады, бұл Куликов даласында болатын шайқасқа бастайтын қадамдар болды.

Есте сақтаңдар

1380 жылы Куликов шайқасында Мамайдың жеңіліске ұшырауы Русьтің Алтын Орданың бұғауынан босап, азаттық алуындағы маңызды оқиға болды.

Мәскеу маңына біріккен орыс елінің күшеюі III Иван (1462–1505 жж.) мен III Василий (1505–1533 жж.) билік құрған кезеңде болды. XV ғасырда Мәскеуге Стародуб, Ярослав княздіктері, Новгород, Тверь, XVI ғасырдың басында – Псков пен Рязань жерлері де қосылады. Өзіне Солтүстік-Шығыс пен Солтүстік Русьтің негізгі жерлерін қосып алған Мәскеу князьдігі біртұтас Орыс мемлекетін қалыптастыруды аяқтайды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Солтүстік-Шығыс орыс жерлерінің дамуына қандай факторлар әсер етті?
2. Сол уақыттағы феодалдық ауылшаруашылығы, қолөнер және сауданың дамуындағы жаңа құбылыстарды атаңдар.
3. Өркендей бастаған орыс жерінде жер өңдеудің қандай феодалдық формасы қалыптасты?
4. Жерді иелену құқығына негізделген басыбайлылық жүйесі қалай аталды? Ол өлкенің экономикалық қуатының артуына қалай ықпал етті?
5. Орыс жерінің біртіндеп Мәскеудің айналасына шоғырлана бастауының себебін және Мәскеу князьдерінің күшею себебін анықтаңдар.
6. Иван Калитаның саясатын сипаттаңдар.
7. Куликов даласында болған жеңістің орыс халқының тарихында алар орны қалай?

В. Құбылай мемлекеті, Ильханат

XIII–XIV ғасырларда Қытай Моңғол династиясының билігінде. 1211 жылы басталған Қытайдағы моңғол жаулаушылықтары 1279 жылы Шыңғыс ханның немересі Құбылай ханның тұсында аяқталды. 1280 жылы ол Қытайда 1368 жылға дейін өмір сүрген императорлық Юань династиясын құрды.

Әлеуметтік-экономикалық дамуы. Моңғолдар қытайлардың қалалары мен елді мекендерін аяусыз тонады. Қытай халқына ауыр алым-салық салынды. Құбылай (1260–1294 жж.) билігі кезінде ауылшаруашылығы саласында бірқатар өзгерістер жасалды. Бұл жерлердің бір бөлігі жайылым ретінде пайдаланылса, қалған бөліктерін арнайы бекітілген қытай шаруалары күтіп-баптап, егін екті. Құбылай ақсүйектері жақсы

жерлерді өз иеліктеріне алуды жалғастыра берді. Моңғолдар шаруалардың жерлерін тартып алып, оларды өз қорғандарына айналдырды. Ауылшаруашылығын дамытып, оны өркендетуге жағдай жасамады. Қытай шаруалары жер үшін және әрбір ер-азамат үшін көп мөлшерде салық төлеуге міндетті болды, бұл оларға өте ауыр тиіді. Құбылай билігі кезінде «Ауылшаруашылық бас басқармасы» құрылды, аймақтарда оның бөлімшелері жұмыс істеді. 1271 жылы «Ауылшаруашылық қауымы туралы» Ереже шықты. Осы Ережеге орай, әрбір 50 сарай бір қауым болып есептелді, оның басшылығына ауылшаруашылығында тәжірибесі бар ақсақал сайлану арқылы тағайындалды. Бұл басшының міндетіне ауылшаруашылық жұмыстарына басшылық жасау мен қауымдағы тәртіпті бақылау кірді. Бұл шаралардың бір ғана мақсаты болды: ол ауылшаруашылық өнімдерінің тиімділігін арттырып, салықтың көп жиналуын қамтамасыз ету еді. Алайда мұндай тәсілдің тиімділігі жоғары болмады.

Будда ғибадатханалары мен монастырьларының жерлері бұрынғыдай салық төлемеді. Осыған орай қытай шаруалары өздері мен жерлерін діни ғибадатхана феодалдарының қамқорлығына өткізіп, езгіден құтылудың оңай жолдарын тауып, құлық жасай бастады. Осындай жолдар арқылы ғибадатханалардың иелік ететін жерлерінің ауқымының кеңейіп кеткені соншалықты – моңғол билеушілері 1327 жылы ғибадатханаларға халықтан жер сатып алуға тыйым салды.

Моңғол шапқыншылығының зардабын елді мекендердегі қытай шаруаларымен қоса қала халқы да тартты. Көптеген қалалық шеберлер моңғолдардың құлдарына айналып, Қытайдан өзге жерлерге зорлықпен әкетілді. Олар моңғолдардың жорықтарына пайдаланылды әрі әскерлеріне қызмет етті. Әсіресе қабырға қиратқыш және тас атқыш қарулар жасайтын қытайлық маман-шеберлер аса жоғары бағаланды. Олардың жасаған қаруларын моңғол жаулап алушылары қалалар мен қорғандарды қиратуға пайдаланды. Орталық мемлекеттік әкімшілікте ерекше мәртебесі бар «Шеберлер мен бейнелеушілер басқармасын» құрды, олар барлық аймақтарда болды. Бұл басқарманың қарама-

Бүгінгі сабақта:

- Моңғол династиясы билігіндегі Қытай;
- әлеуметтік-экономикалық дамуы;
- ішкі саяси дамуы;
- Ильханат;
- Хулагидтер мемлекетінің құрылуы;
- Газан хан реформалары;
- Хулагидтер мемлекетіндегі феодалдық қарым-қатынастар және оның құлауы туралы білеміз.

Кілт сөздер:

моңғол жаулаушылықтары, қолөнер-сауда бірлестіктері, қағаз ақша, «Қызыл орамалдылар» көтерілісі, ильхан, реформа, тамға, икта, феодалдық ыдырау

Кұбылай хан

ғындағы шеберханаларда құлдар жұмыс істеді, олар моңғол ақсүйектері мен олардың сарайлары үшін қажетті дүниелерді дайындады. Оңтүстік-Сун империясының астанасы Ханчжоу қаласының өзінде бірнеше мың шебер жұмыс істеген.

Венециялық саяхатшы Марко Полоның жазбаларында XIII ғасырда Ханчжоу қаласында он бес сауда бірлестіктері болғаны айтылады. Моңғол билеушілері кезінде бұрынғы шектеу ережелер мүлдем жойылып, бұрыннан қалыптасқан бірлестіктер күшейіп, өзара келісімшарт жасасып, өндіріс пен тауарды сату аудандары бойынша өз басымдықтарын сақтап қалды.

Сауда қолөнершілер бірлестігі жаулап алушыларға тауарларды мүлдем төмен бағамен жеткізуге міндетті болды. Кейіннен табиғи тауар түрінде жеткізілетін бұл салық ақшалай түрге ауыстырылды. Кәсіпкерлері мен саудагерлерден жиналатын салық олардың дүниелерінің көлеміне қарай анықталды. Салықтарды моңғолдарға толық күйінде бір орталыққа жеткізді, ал оларды өзара бөлу моңғолдардың ісі болды. Жаулаушылар құлдыққа түскен қолөнершілермен қоса, бостандықтағы қолөнершілердің де еңбегін пайдаланды.

Моңғолдар қолданысқа үлкен қағаз ақшаларды енгізіп, алғашқы кезде олардың құндылығын сақтау үшін көп мөлшерде басып шығаруға тыйым салды. Кейіннен бұл шектеулер сақталмай, мемлекеттің өзі қағаз ақшаларды шектеусіз көп мөлшерде шығара бастады. Бұл қағаз ақшалардың толықтай құнсыздануына, сауда ұйымдарының дағдарысқа ұшырауына және тауарлардың қымбаттауына, халықтың кедейленуіне соқтырды.

Моңғол билеушілері Қытайда халықаралық сауданың өрістеуіне жол ашты, мұндай кеністік, тіпті бұрын болмаған еді. Құбылай хан Будда дінін қолдап, Будда дінін таратушылар мен ғалымдарға ерекше құрмет көрсетіп, оларға жеңілдіктер жасап отырды. Сондай-ақ ол басқа діндерге де еркіндік беріп, қолдау көрсетті.

Қытайға өз биліктерін орнатқан моңғол жаулап алушылары сол кездегі Сун империясының басқару әкімшілігін өзгеріссіз қалдырды.

Назар аударыңдар!

Қытайға билік орната отырып, моңғолдар қытай тілін және жазуын меңгерді. Сонымен қатар сол жердің басқару түрін қалдырды.

Ішкі саясаттың дамуы. Елді он аймаққа бөліп, бірқатар өлкелік бөліністер ғана жасады. Басқару әкімшілігі бұрынғы қалпында қалға-

нымен, қытайлар билікке ие болмады. Әскери лауазымдар толығымен монғолдардың билігінде болды, ал әкімшілік басшылық, негізінен, Орталық және Алдыңғы Азия халықтарынан шыққан өкілдерден жасақталды. Оларға ірі мемлекеттік қызметтермен қоса, тіпті аса жоғары лауазымдар да сеніп тапсырылды. Орталық және Алдыңғы Азиядан шыққан адамдардың жоғары лауазымдарға қол жеткізуі Қытайға басқа аймақтардан көптеген халықтардың келуіне жол ашты.

Юань династиясының негізгі әскери күші монғолдардың өзі болды, бірақ әскерге жергілікті қытай тұрғындары көптеп тартылды. Олар жер қазу, тасымалдаушы сияқты қара жұмыстарға жегілді. Мемлекет аумағы аймақтарға бөлініп, монғол қолбасшыларының басқаруына берілді. Жергілікті билеушілер ешкіммен санаспады – олар заңды белден басып, кейде тіпті ұлы ханға да есеп бермеді. Қытайдағы монғол ақсүйектері арасындағы талас-тартыс монғол билігін одан әрі әлсірете түсті. XIV ғасырдың басынан билік үшін таққа таласқандар арасында үзіліссіз соғыс жүріп отырды. Билікті бір император басып алса, оны келесі топ тақтан тайдырып, өз адамын қойды, одан билік келесісіне ауысып, қолдан-қолға көшіп отырды. Әсіресе қаржы дағдарысы жиі байқалды. Қағаз ақшалар құнсызданып, Қытайдың шаруашылығына кері әсерін тигізді.

Монғол езгісіне қарсы қытай халқының күресі. Халықтың билеушілерге наразылығы күшейе түсті. Әсіресе монғол билеушілерінен шаруалар мен қалалық қолөнершілер көп зиян шекті, бар ауыртпалық пен алым-салық солардың нығына түсті. Сонымен қоса өз қызметтері мен дүние-мүліктерінен айырылып қалу қаупі төніп тұрған, өмірлері де монғол хандарына тәуелді қытай феодалдары да наразылық танытты. Қытай халқының монғол хандарына қарсы ашық күресі XIV ғасырдың орта кезінде өз шегіне жетті. Бұл кезеңде Тоғон-Темір (Шуньди) билік құрып тұрған болатын. Ол Қытайдағы монғол династиясының соңғы императоры болды. Халықтың жаппай наразылыққа шығуына 1350–1351 жылдары Хуанхэ өзеніндегі тасқын әсер етті.

Су тасқыны кең жайылып, қазіргі Хэнань, Хэбэй және Шаньдун провинцияларының аудандарын қамтыды. Бұл апат халықтың бұған дейін төзіп келген шыдамын тауысты. 1351 жылы Тоғон-Темір халыққа қорғаныс бөгеттерін салуды бұйырды. Осы жылы Цзянсу провинциясында және Хубэй провинциясында халық наразылығы өршиді. Осы көтерілістерден соң мемлекеттің барлық аймағында наразылықтар басталды.

Монғол феодалдарына қарсы күресте «қызыл орамалдылар» деп аталатын көтерілісшілер ерекше рөл атқарды. Олардың аттары қытай тарихында қалды. Наразылыққа шыққан шаруалар арнайы жасақ құрып, көтерілісші қызыл әскерді (хун цзюнь) қолдау мақсатында бас-

тарына қызыл шүберек байлады, сол себепті олар қызыл таңбалылар деп аталып кетті. Көтерілісшілердің негізгі бастаушылары «Ақ лотос» қоғамының мүшелері болды. Оларға көтерілісті бастаған Хань Шань-тунның өзі қосылды, кейіннен ол қаза тапқан соң, әкесінің орнын басқан оның ұлы Хань Линь-эр да осы ұйымның мүшесі болды.

1356 жылы қызыл әскерлер Моңғол династиясының астанасы – Дадү (Пекин) қаласына қауіп төндірді. XIV ғасырдың 60-жылдары моңғолдарға қарсы көтеріліс қытайдың көптеген провинцияларында жалғасты. Ұлттық көтерілістің бастаушылары, негізінен, *шаруалар* болды. Осындай шаруалардан жасақталған әскердің қолбасшысы Чжу Юань-чжан 1368 жылы император болып жарияланды. Моңғолдардың Юань династиясы құлады. Чжу Юань-чжан жаңа династияның негізін қалап, ол «Мин» деп аталды.

Ильханат. Хулагу мемлекетінің құрылуы. 1222 жылы Шыңғыс хан әскерлерінің жойқын шабуылдары нәтижесінде Иранның көптеген аймақтары қу далаға айналып, оазистерді жайылымға айналды, ал сугару жүйелері қиратылды. Нишапур, Рей, Казвин, Хамадан және басқа қалалар жермен-жексен болып қанырап қалды. Иранның көптеген аймақтарындағы малдарды жаулап алушылар айдап кетті немесе қырып тастады.

Иранды Шыңғыс әскерлері XIII ғасырдың 50-жылдары толық жаулап алды. Осы үшін Ұлы хан Мөнке арнайы жорық ұйымдастырып, оны ханның бауыры Хулагу басқарды. Олар (1256 ж.) Альбурс тауындағы берік қорғандарын бірінен соң бірін басып алады. Бұдан соң 1258 жылы Хулагу Бағдатты билеп отырған Аббасидтер халифатын тізе бүктіреді, халифат XII ғасырдың ортасына дейін Төменгі Иракты да билеп келген еді. Шыңғыс хан қалдырған өсиет бойынша Иран мен Кавказ аймағының елдері оның үлкен ұлы Жошының иелігі болып саналатын, ал іс жүзінде бұл елдерді ұлы хан тағайындаған билеушілер билеп отырды. Хулагу бұл аймақта 1261 жылы Ұлы хан Құбылай мойындаған бесінші моңғол ұлысы – Хулагид (1256–1353 жж.) мемлекетін құрды. Жошының ұрпақтары бұл шешіммен келіспей, Кавказ аймағының елдерін жаулап алуға тырысты; осылайша Жошы мен Хулагу ұрпақтары арасында бітіспес соғыс басталды.

Есте сақтаңдар

Хулагидтер *ильхан* лауазымын иеленді бұл «тайпа ханы», яғни ұлыс ханы болып есептелді.

Олардың иелігіне Иран, Ауғанстан, Кавказ аймағының елдері мен Араб халифатына тиесілі Ирак және Кіші Азияның шығыс аймағы қарады. Ильханның Ордасы Оңтүстік Әзірбайжанда орналасты. Ильхандар көшпелі өмір салтын ұстанды. Сирия және Египетпен соғысу

үшін ильхандар крест жорықшыларымен келісім жасады, бұл уақытта кресшілер Сприяның солтүстігі мен Кипр аралдарын басқарып тұрған еді. Алайда ильхандардың Египет сұлтандарымен болған шайқастары сәтсіз аяқталды.

Назар аударыңдар!

Хулагу мемлекетіндегі феодалдар бірнеше топтан құралды: әскери көшпелілер (моңғол, түрік және күрт) ақсүйектер, жергілікті билеушілер, дін өкілдері мен жергілікті отырықшы жер иеленушілер болды.

Парсы тарихшысы Рашид-ад-дин «(XIV ғ. басында) бір алым-салықтың түрі жылына бірнеше рет жиналды, қайта төлеуге шамалары келмеген шаруалар ауылы мен үйін тастап қашып кетіп отырды» деп жеткізді. Ал ауылда қалғандар өз үйлерін әдейі жартылай қираған қалыпта ұстады, олар осылай мүшкіл жағдайды көрсету арқылы салық жинаушылар, әскери шенділер мен жасақтардың қаһарынан құтылуды ойлады. Алайда кейде бұл жағдай да оларға көмектеспейтін.

Ирандағы ауылшаруашылығының құлдырауы мен қала өмірінің қиындыққа душар болуын көптеген деректерден кездестіруге болады. Географ Хамдаллах Казвин «бұрынғы жайнап тұрған көптеген шаһарлар шағын қыстаққа айналды» деп атап өтті. XIII ғасырда Иран мен көршілес елдердегі тауар өндіру көлемінің құлдырауына орай азық-түлік рентасының маңызы артты. Шаруалар феодалдық рентаның өсуіне, басыбайлылық саясатқа, басқыншылардың зорлығы мен қанаушылығына қарсы көтерілістерге шыға бастады. Осының барлығы елдегі саяси жағдайдың шиеленісуіне әкеліп, билікті шұғыл шешім қабылдануға мәжбүрледі.

Алғашқы алты ильханның кезінде саяси басқарушы күш көшпелі моңғол мен түркі тайпаларынан құралған әскери-феодал ақсүйектері болды. Олар отырықшы шаруаларды ерекше қанады. Көптеген аймақтарда шаруалар мемлекет пен жер иеленушілерге өнімнің 80 пайызына дейін беріп отырды.

Газан ханның реформасы. Иран мен Әзірбайжандағы шаруашылықтардың ауыр күйзелісті жағдайы Газан ханның (1295–1304 жж.) басқаша қадам жасауына итермеледі, ішкі саясатты өзгертіп, мұсылман дінбасыларымен және жергілікті билеушілермен (парсының, тәжіктің, әзірбайжанның), отырықшы ақсүйектерімен жақындасып, олардың қолдауына сүйену қажет болды.

Бірқатар маңызды реформалар қолға алынды. Нәтижесінде уақытша биліктегі саяси қызмет моңғол-түрік әскери-көшпелі ақсүйектерінен жергілікті ақсүйектерге ауысты. Жерден алынатын алым-салықтың нақты көлемі мен оны төлеудің дәл мерзімі бекітілді. Бұрынғыдай жөнсіз салық жинау тоқтатылды. Әскерилер мен шенеуніктердің

райяттардың (шаруалар мен қала тұрғындарының) үйінде тұрақтауына тыйым салынды. Көптеген қалаларда *тамға*, яғни кәсіп иелері мен саудагерлерге салынатын ауыр салық алынып тасталды, оны моңғол хандары енгізген болатын. Ал кейбір шаһарларда бұл салық жартысына дейін қысқартылды. Күміс ақшалар қайтадан қолданысқа енгізілді. Бос жатқан және пәсіз қалған жерлер жеңілдетілген шарттармен жер иеленушілерге берілді, олар бұл жерлерді күтіп-баптап, егін өсіруге міндетті болды. Қазынаның шеберханаларында (карханэ) жұмыс істейтін қолөнерші-құлдар алым алатын болды, олар бұрын тек аздаған тамақ үшін жұмыс істейтін еді. Реформа шенеуніктердің зорлығы мен көшпелі билеушілерге де шектеу қойды. Суғару жүйелерін реттеуде кең ауқымды жұмыстар жүргізілді.

Газан ханның заң жүйесі шаруалардың жерге басыбайлы бекітілуін мақұлдады және олардың ауысуына тыйым салды. Бұл сонау Шыңғыс хан заманынан қалған қағида болатын. Қашқан шаруаларды іздеу мерзімі отыз жылға дейін жалғасатын болды. Алым-салықтар бір жүйеге түскенімен, бәрібір жоғары қалыпта қалды. Мысалы Хузистанда мемлекеттік (дивандық) жердегі шаруадан жалпы пайдасының 60 пайыз қазынаға алынып отырды. Газан хан шаруалардың феодалдарға қарсы көтерілген бас көтерулерін қатал түрде басып отырды.

XIV ғасырдағы Хулагидтер мемлекетіндегі феодалдық қатынастар және оның құлауы. Моңғолдардың көшпелі ақсүйектерінің талап етуімен 1303 жылы иктаны (әскери қызметі үшін аймақтағы халықтан немесе қаладағы салықтан жер үлесін иелену) үлестіру жарлығы бекітілді. Ол бойынша феодалдық жасақта әскери қызмет атқарған барлық моңғолдар үлес алуы тиіс болды. Икта үшін тұтас аймақтар алынып, мындық әмірлерге – әскерлерді ұсынатын моңғол тайпалары бөлімдерінің басшыларына берілді. Олар жасақ санын артығымен мындаған адам деп көрсетті (ал, шындығында, одан әлдеқайда аз болатын). Мындық әмірлер өзіне тиісті аймақтарды жеребе арқылы бөліп, жүздік басшыларына таратты. Жүздіктер өз кезегінде, ондық әмірлерге, ал олар қарапайым жауынгерлерге таратты. Олардың әрқайсысы шағын жер үлесін (бір елді мекен немесе оның бір бөлігін) бекітілген шаруаларымен қоса алды.

Есте сақтаңдар

Икта мұрагерлікке заңды түрде берілді. Осындай жер үлесінің иелері салықтық жеңілдікке де ие болды.

Салықтық жеңілдік кейбір жеке мүліктік жерлерге және мұсылман діни мекемелерінің барлық жер иелеріне де берілді (кейіннен мұрагерлік иелікке айналды).

Газан хан жүргізген реформалар Хулагидтер мемлекетін біраз уақыт ұстап тұрғанымен, оны саяси ыдыраудан сақтап қала алмады. Бұл реформалардан кейін елдің экономикасы XIII ғасырдың басында болған деңгейіне жете алмады. Қалалардың қирауы мен тауар өндірісінің құлдығуы, аймақтар арасындағы шаруашылық байланыстардың әлсіреуі, иктаның таралуы феодалдық бытыранкылықты одан әрі тереңдете түсті.

Әбу Сайд ильханның қазасынан кейін (1335 ж.) Хулагидтер мемлекеті феодалдардың өзара қырқысқан алаңына айналды. Оның толықтай саяси құлауы 1353 жылы орын алды. Иранда бірнеше дербес феодалдық мемлекеттер пайда болды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Монғол хандарының билігіндегі Қытайдың жағдайы қалай болды?
2. Құбылай мемлекетіндегі феодалдық жер иелену мен шаруалардың жағдайлары туралы баяндандар.
2. Монғол билігі кезінде Қытайда кәсіп пен сауда қалай дамыды?
4. Юань монғол династиясының әкімшілік аппаратына тән ерекшеліктерді атаңдар.
5. Қытай халқының монғол хандарына қарсы күресі туралы айтыңдар.
6. Хулагидтер мемлекетінің саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайын сипаттаңдар.
7. Газан ханның реформасының маңызын ашыңдар.
8. Хулагидтер мемлекетінде жер қатынастары қандай сипатқа ие болды және олардың ерекшеліктерін атаңдар.
9. Хулагидтер мемлекетінің ыдырау себебін атаңдар.

§ 49. ЕУРОПАНЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ НАПОЛЕОН ЖОРЫҒЫНЫҢ ӘСЕРІ

Наполеонның жаулаушы жорығының Еуропадағы индустриалды қоғамның қалыптасуына ықпалы. 1799 жылғы 18 брюмердегі (9-10 қараша) мемлекеттік төңкеріс Ұлы француз революциясына соңғы нүкте қойды. Мемлекет басында Наполеон Бонапарт тұрған консул режимі енгізілді. 1804 жылы консулдың орнына Бірінші Империя келді. Наполеон император болып жарияланды.

Есте сақтаңдар

Наполеон Францияны әлемдегі жетекші мемлекетке айналдыру мақсатында, әсіресе бірінші кезекте Еуропа елдері арасында үстемдігін арттыру үшін сыртқы саясатта басқыншылық соғыс жүргізді. Бұл Еуропалық державалар мен халықтар тарапынан қарсылық тудырды. Сондықтан да Еуропа саясаты Наполеонның 1799–1815 жылдары аралығында жасаған жорықтарын Францияның Еуропада жеке үстемдік жасау мақсатында болған деп қаулы қабылдады.

Бүгінгі сабақта:

- Наполеонның жаулаушы жорығының Еуропадағы индустриалды қоғамның қалыптасуына маңызды ықпалы;
- Еуропада либералдық қоғамдық идеяның таралуы туралы білеміз.

**Кілт
сөздер:**

жаулаушы жорықтар, кодекс, буржуазиялық реформалар, либерализм, адамның табиғи құқығы, нарықтық қатынастар, азаматтық құқық, парламентаризм, мемлекет

Назар аударыңдар!

Наполеонның жаулап алу жорықтары Франциядағы капиталистік дамуды жеделдетті.

Наполеонның жаулап алу жорықтары экономикалық қорды қажет етті. Үкімет елдегі кәсіпкерліктің дамуына мүмкіндік жасады. Ірі буржуазияға пайдалы мемлекеттік тапсырыстар беріле бастады. Наполеон елдің қаржылық жүйесінде реформалар жүргізді. 1800 жылы француз банкі құрылып, жаңа ақша бірлігі – франк енгізілді.

1804 жылы Азаматтық кодекс (заңдар жинағы) немесе Наполеонның кодексі жарыққа шықты. Онда классикалық буржуазиялық модельдегі меншік қатынастары, мұрагерлік құқық, әйелдердің ерлерге, жалдамалы жұмысшының кожайынға қатынастары бекітілген. Кодексте азаматтардың заң алдында тең екені, тұлғалар еркіндігіне, мүлкіне, ар-ұят бостандығына қолсұғылмаушылық көрсетілген.

XIX ғасырдың алғашқы он жылдығында француз экономикасының барлық саласы күрт дамыды. Әсіресе өндіріс қатты қарқын алды, мануфактурамен қоса, өндірістік машиналар да қолданысқа енгізілді. 1812 жылы тек тоқыма өнеркәсібі бойынша ғана 200-ден астам фабрикалар жұмыс істеп тұрды. 1800–1811 жылдар аралығында Лионда мата өндіру үш есеге артты. Бұл машиналарды қолдану арқасында болған жетістіктер еді. Жылдам даму тек жеңіл ғана емес, ауыр өнеркәсіпте де көрініс берді.

Айтарлықтай даму Францияның ауылшаруашылығында да орын алды. Наполеон шаруалардың революция жылдары қол жеткізген жерлерін кедергісіз пайдалануына мүмкіндік беретін шарттарды бекітіп, реттеп берді. Бұл өз кезегінде жерді пайдалануды тиімді етті; мал басының өсіп, ауылшаруашылығындағы тауар санының артуы Францияның ішкі нарығының дамуына ықпал етті. Еуропа елдерін бағындырып, жаңа жерлерді жаулап алған Наполеон ол аймақтарды Францияның тауарын өткізетін аймақтарға айналдырды. Бұған 1806 жылы Наполеонның Англияға енгізген континенттік блокада саясаты әсер етті. Нәтижесінде ағылшын өндірістік тауарларына Еуропа нарығы жабық болды. Мықты бәсекелесінің жолын жапқан француз экономикасы өз дамуында жаңа қарқын алды.

Наполеон Бонапарт
(1769–1821)

Жаулап алу жорықтары Францияның ресурстары мен күшін арттырды. Франция жаулап алған жерлері мен елдерін тонап, контрибуция алып, бағынышты елдерге, әскери континенттерге өзіне тиімді кедендік бағалар белгілеп, өз пайдасын еселеп арттырып, қазынасын толтырды.

Назар аударыңдар!

Буржуазиялық Францияның жаулап алу жорықтары феодалдық Еуропаға айтарлықтай ықпалын тигізді. Қақтығыстар феодалдық қатынастарды ыдыратып, капитализмнің дамуын тездетті.

1811 жылы Француз империясы үлкен аймақты иеленген ерекше қуатты мемлекетке айналды. Бағынышты елдер мен одақтас мемлекеттерді қосқанда оның ықпалы бүкіл Батыс және Орталық Еуропаға дейін жүріп тұрды. Францияның бәсекелестері теңіз жағынан Англия, құрлықта Ресей ғана болды. Буржуазиялық Францияның жаулау жорықтарында жеңіске жету себептері құрлықтағы Еуропада оған қарсы шыққан мемлекеттер, негізінен, нашар жасақталған, аз санды әскері бар феодалдық монархия мен шаруа-помещиктер еді. Францияның әскери жеңістеріне Германия мен Италияның саяси бытыранқылығы да өз әсерін тигізді. Оның шегарасында күшті ұйымдасқан мемлекеттер болған жоқ.

Наполеон жаулап алу жорықтарының кезінде Франция шегарасын айналдыра қуыршақ мемлекеттерді құрып, олардың басына өз туыстарын отырғызып қойды.

Француз билігі жаулап алған елдерінде буржуазиялық реформалар жүргізді. Француз әскерлері басып алған аумақтарда Наполеон кодексі енгізіліп, феодалдық тәртіп жойылды. Өндірісте капитализмнің дамуы цехтардың жойылуына әкелді. Шіркеу мен алпауыт жер иеленушілердің жерлерінің төмен бағада сатылуы жергілікті буржуазияның капиталын арттырды. Осы себепті капиталистік өндірістің дамуына мол мүмкіндік ашылды.

Наполеонның Рейн одағы мен Вестфаль корольдығын құруы, қоғамдағы діннің ықпалын азайтуы, Азаматтық кодекстің енгізілуі Германияда саяси өзгеріс орнатты. Осының нәтижесінде 200-ден астам ұсақ елге бөлінген неміс халқының басы бірігіп, біртұтас мемлекет болып қалыптасты. Наполеонның кодексі енген Италияда шаруалардың бұған дейін

Наполеонның кодексі

Ватерлоо түбіндегі шайқас. Робинсон картинасынан фрагмент

сақталған басыбайлылығы біржола жойылып, жер пеленушілердің заңдары орнады. Наполеонның ішкі шегараларды жойып, бірыңғай заң жүйесі мен жалпы әскери бағыныштылықты енгізуі Италияның да біртұтас мемлекетке айналуына жол ашты. Германияда, Белгияда, Италияда француздардың үстемдік құруы жергілікті феодалдық ақсүйектердің билігін шектеді. Испанияда феодалдардың ұйымдары тоқтатылып, шаруаларға міндеттеген бірқатар борыштар алынып тасалды. Герцогтік Варшавада шаруалардың басыбайлылығы жойылып, Наполонның кодексі енгізілді.

Есте сақтаңдар

Наполеонның жаулап алған елдерінде феодалдық тәртіптің жойылуы оң өзгерістерге ықпал етті, капитализмнің дамуына жол ашты, абсолюттік режимнің әлсіреуіне әкелді.

Еуропада либералдық қоғамдық идеяның таралуы. Еуропада капитализмнің дамуына жол ашқан Наполеонның жаулап алу жорықтары Еуропа мемлекеттеріне ақсүйек буржуазия мен интеллигенцияға басымдық беретін либерализм идеясының (лат. *liberalis* – еркін) кең таралуына ықпал етті. Либерализм мемлекет тарапынан болатын барлық шектеулерге азаттық ұранын ұстаным етті. Ол шексіз билік иеленген монархтар билігіне және католик шіркеуінің жоғары тармақтарына

қарсылықтан туындады. Либерализм монархтардың құдіретті билік жүргізуіне қарсы болды және дін жалғыз ақиқат көзі деген ұстаныммен келіспеді. Оның орнына либерализм *мынадай өз принциптерін ұсынды*:

- адамның жаратылыс берген табиғи құқықтарын сақтау (өмір сүру құқығы, бостандық пен меншік);
- еркін нарықтық экономика;
- тұрғындардың азаматтық құқығына кепілдік;
- заң алдында барлық азаматтардың теңдігі;
- парламентаризмді дамыту;
- мемлекет атқаруы тиіс міндеттер: сыртқы қауіптен шегараны қорғау, мемлекет ішіндегі әлеуметтік тәртіпті қолдау, жекеменшікті қорғау;
- мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы, сот қызметтеріне бөлу;
- үкіметтің халық алдындағы жауапкершілігі.

XIX ғасырдың ортасында либерализм қоғамда маңызды көзқарасқа ие болып, адамдардың жағдайын жақсартатын ауқымды қалыптасқан әлеуметтік теорияның негізі болып саналды. Либералдар революциялық міндеттерді реформа әдістерімен шешуге ұмтылды. Олар жалпыхалықтық сайлау, мемлекеттік істерді шешуде халықтың қатысуы, жергілікті биліктің дербестігі, әйелдер теңдігі, алқабилер соты, салықты тең бөлу, сөз бостандығы, ар-ұят, еркін бас қосулар үшін күресті.

Батыс Еуропадағы жетекші мемлекеттерге таралған либералдық идея индустриалдық қоғамның қалыптасуы мен дамуына ықпал етті. Либералдар феодалдық тәртіптердің жойылуына монархияның шектелуіне және парламенттік басқарудың енуіне қол жеткізді.

XIX ғасырдың ортасындағы либерализм теориясының көрнекті өкілдерінің бірі ағылшын философы және экономисі *Джон Стюарт Милль* болды. Ол *азаматтық қоғамдағы істерге мемлекеттің араласпауы қажет* деген либералдық принципке сүйеніп, осыған орай өз дәйектерін келтірді:

- Жекетұлғалар өздеріне қатысты барлық істерді үкіметке қарағанда қашанда жақсы атқарады.
- Еркін қауымдастықтар арқылы үлкен өндірістерді жекетұлғаларға басқаруға беру аса ауқымды қаржы мен жекетұлғалардың ой-өрісін өрістетіп, қабілетін арттырып, жан-жақты болуына септігін тигізеді. Үкіметтік қызмет барлық уақытта және барлығына бірсарынды болады.

Дж. С. Милль
(1806–1873)

- Егер үкімет қоғамның алуан түрлі талаптарын орындауды мойнына алса және қызметке нағыз қабілетті адамдарды тартса, онда мемлекетте алуан түрлі бюрократия қалыптасып, оған елдегі барлық интеллигенция шоғырланады... ал қоғамның қалған бөлігі... (бюрократиядан) қалай және не істеу туралы кеңестер мен нұсқаулар күтеді, – бұл жағдайда қоғамдағы ең қабілетті әрі әділетті мүшелер бюрократия қатарына қабылдануға талаптанады. Нәтижесінде қоғам ең қабілетті бюрократиялық корпорацияға айналады, сөйтіп, қоғамның бір бөлігі басқаларды басқарып, жұмыс істеген секілді қалыпты әдетке айналдырады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Наполеонның басып алу жорықтары Еуропаға қалай әсер етті?
2. Еуропаға таралған либералдық қоғамдық идеяның себептерін атаңдар.
3. Либералдық қозғалысқа қатысушылар қандай мақсат қойды?
4. Либералдар өз күрестерінде қандай әдістерді қолданды?

§ 50–51. ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТАР ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІ

А. Бірінші дүниежүзілік соғыс. Версаль-Вашингтон жүйесі

Бүгінгі сабақта:

- Бірінші дүниежүзілік соғыстың себептері мен салдары;
- 1914–1918 жылдардағы соғыс әрекеттерінің барысы;
- Версаль-Вашингтон жүйесі туралы білеміз.

Соғыстың басталуына монополистік ұлы державалық топтардың қарама-қайшылығы, Еуропадағы аймақтық және отарлық талаптар, басқыншылық саясат себеп болды. Екі әскери-саяси блокқа бөлінген державалардың өзара қарама-қайшылығы: бір жағында Ұлыбритания, Франция, Ресей мен олардың одақтастары, ал екінші жақта Германия, Австро-Венгрия және олардың жақтастары арасындағы Бірінші дүниежүзілік соғысқа әкелді.

1914 жылы 28 маусымда Сараево қаласында австро-венгрия тағының мұрагері Франц Фердинанд қастандықпен қаза тапты. Бұл оқиға Австро-Венгрия мен Сербияның қарым-қатынасын шиеленістіріп, кезекті Балқан дағдарысына апарып соқты. 1914 жылдың 28 маусымында Германияның қолдауымен Австро-Венгрия Сербияға қарсы соғыс ашты. Бұл жағдай Ресейді де соғысқа қатысуға ітермеледі. Оған жауап ретінде 1 тамызда Германия Ресейге, ал 3 тамыз күні Францияға қарсы соғыс ашатынын мәлімдеді. 4 тамызда Германия Бельгияның бейтараптығын бұзды. Бұл жағдай Ұлыбританияның Германияға қарсы соғысуына се-

беп болды. Сөйтіп, Бірінші дүниежүзілік соғыс өрті тұтанды, оған (әлемдегі халықтың 87%-ы) 38 мемлекет қатысты.

1914 жылғы соғыс. Генерал фон Шлиффеннің жоспары бойынша Германия тез арада Бельгия арқылы француз әскерлерінің тылынан шығуы тиіс болатын. Алайда Марна өзенінде болған шайқас бұл жоспардың жүзеге асуына кедергі келтірді. Осының нәтижесінде қақаған қыстың қарсаңында Батыс майдан күрсауында шептескен соғыс жүйесі қалыптасты. Өз кезегінде орыс әскерлері соғысқа толық дайындалып үлгермей жатып шабуылға шықты. Олар Шығыс Пруссия мен Галицияға қарсы майдан ашты. 1914 жылдың 20 тамызында болған шайқаста орыстың 1-әскерінің қолбасшысы генерал П.К.Ренненкампф жеңіске жетті. Алайда 26–30 тамыз аралығында Мазурск батпағында өткен кескілескен ұрыста тас-талқан болып жеңіліске ұшырады. 2-орыс әскерінің қолбасшысы генерал А.В.Самсонов штабымен бірге қоршауда қалады. Ал Кавказ маңында түрік әскерлері мен орыс әскері арасында кескілескен ұрыс басталып, Қара теңізден Урми көліне дейін созылған Кавказ майданы құрылды.

Бұл уақытта ағылшындар Суэц каналын қорғау үшін өз әскерлерін Палестинаға бағыттады. Бұл жерде ағылшындар мен түріктер арасында қарсылық басталып, Месопотамия майданы құрылды. Сонымен

Кілт сөздер:

қарама-қайшылық, одақ, мобилизация, соғыс әрекеттерінің көрінісі, майдан, позициалық соғыс, стратегиялық бастама, әлемдік конференция, демилитаризацияланған аймақ, репарация, мандаттық жүйе, халықаралық қатынастар жүйесі

Сараевода Австрияның тақ мұрагері Франц-Фердинандтың өлтірілуі

қатар Англия теңізде Германия мен Австро-Венгрияға қарсы тосқауыл қойып, Африка мен Мұхит аралдарындағы немістердің барлық отарларын өз бақылауына алды.

1915 жылғы соғыс. 1915 жылы Германия мен Австро-Венгрия Ресейге күйрете соққы беруге дайындалды. Батыс майдандағы тыныштықты пайдаланған Германия мен Австро-Венгрияның негізгі күштері орыс әскерлеріне жойқын шабуыл жасап, майданды бұзып өтеді. Орыстар Польшаны, Галицияны және Литваны тастап кері шегінуге мәжбүр болды. Алайда Шығыс майданды толығымен жоюға немістер мен австриялықтардың күштері жетпеді.

1915 жылдың сәуірінде Ипромның түбінде немістер ағылшын-француз әскерлеріне қарсы улы газ қолданды. Осы алапат удың зардабынан 5 мыңнан астам адам қаза тапты. Алайда майданды бұзып өтуге бәрібір шамалары жетпеді.

1915 жылдың қыркүйегінде Болгария өзінің ежелгі қарсыласы Сербияға соққы беруге шешім қабылдап, Германияны қолдап майданға кіреді. Сербияны австро-болгар әскерлері толық басып алады. Соғысқа Болгарияның қосылуынан Төрттік одақ құрылды (Германия, Австро-Венгрия, Түркия және Болгария). Италия бұл соғыста Балқандағы Адриат жағалауын пеленуді ойлап, Антантаны қолдады. Алайда итальяндықтар австриялықтармен болған шайқаста жеңіліске ұшырайды. 1915 жылғы жорық *Төрттік одаққа* стратегиялық басымдылық әкелді.

1916 жылғы соғыс. Ресей белсенді соғыс жүргізе алмайды деп санаған Германия өзінің негізгі күшін Батыс майданға алып кетті. Ақпан

Орыс әскерінің генерал А.Брусилов қолбасшылығымен шабуылы. 1916 ж.

айында немістер Парижден 330 шақырым жерде орналасқан француздардың маңызды қорғаныстарының бірі саналатын Верден камалына шабуыл жасайды. Осы ұрыста немістер 600 мың адамынан айырылып, бар болғаны 7 шақырым ғана алға жылжиды. 1916 жылдың 31 мамырында Ютландия түбегінде болған аса ірі теңіз ұрысында немістер ағылшындардан жеңілді, олар құрған тосқауылды бұза алмады. Жаз мезгілінде Антантаның Батыс және Шығыс майдандарында бір уақытта шабуыл бастауы Галициядағы майданның ыдырауына әкелді. Орыс әскерлері генерал А.Брусіловтың қолбасшылығымен шабуылға шығып, 11 күннің ішінде 70–75 шақырым жер алға жылжыды. Мұндай қарқын Бірінші дүниежүзілік соғыс тарихында болмаған. Австро-Венгрия мемлекеті құлау алдында тұрды. Соғысқа Румыния мен Грекия да араласты, олар Антантаны қолдады.

1917 жылғы соғыс. 1917 жылдың басындағы жорықта Төрттік одақтың стратегиялық басымдылығы әлсіреп, бұрынғыдай қарқынды болмады. Антантаға мүше мемлекеттер 1917 жылы барлық майданда шабуылға шығып, қарсыластарын біржолата жеңуді жоспарлады. Алайда Ресейде басталған Ақпан төңкерісі жағдайды күрт өзгертті. Төңкеріс орыс әскерлерінің соғысқа деген қарсылығын тудырды. Шығыс майдандағы жаз мезгіліне жоспарланған шабуыл болмайтын болды. Ресейде билік басына большевиктердің келуіне орай қазанның соңында келісімге келу туралы бітім жасалды. Шығыс майдан ыдырады. Кавказ майданындағы соғыс қимылдары да тоқтатылды. Бұл уақытта Палестина мен Месопотамиядағы майданда ағылшындар белсенді ұрыс жүргізіп жатты. Ал Батыс майдандағы соғысқа АҚШ-тың кірісуі маңызды рөл атқарды, өйткені адам саны жағынан да, өндірістік күші жағынан да бұл мемлекет алда болатын. Әскери-теңіз ұрыстарына АҚШ-тың араласуы теңіздегі соғыстың беталысын өзгертті.

1918 жылғы соғыс. 1918 жылы 3 наурызда Брест-Литовскіде Кеңестік Ресей Германия, Австро-Венгрия, Болгария және Түркиямен бейбіт келісімге қол қойды. Ресей Литва, Курляндия, Лифляндия, Эстляндия және Белоруссияның бір бөлігінен айырылды. Түркияның иелігіне Кавказдағы Карс, Ардаган және Батуми өтті. Украина мен Финляндия дербес, жеке мемлекеттілікке ие болды. Келісімшартқа сай Ресей өзінің 1 млн шаршы шақырым аймағынан айырылды және Кеңес үкіметі Қызыл әскердің біршама бөлігін таратуға міндетті болды. 1918 жылдың 27 тамызындағы орыс-герман келісіміне сай Ресей Германияға контрибуция есебінде 6 млрд марка төлеуі тиіс болды. Осы келісімдерден кейін Германия өзінің Шығыс майдандағы әскерін әкетуге мүмкіндік алды да, 1918 жылы шілде айында Батыс майданда аса қуатты бес шабуыл ұйымдастырды. Алайда Марнада болған

ұрыс соғыс әрекеттерінің тағдырын біржола шешті: осыдан кейін неміс әскерлері тек қана шегінумен болды. Күзде Антанта барлық майдан бойынша шабуылды бастады. Бірінші болып Болгария тізе бүкті, 29 қыркүйекте Антантамен келісім жасады. 30 қазанда осындай келісімді Түркия да жасауға мәжбүр болды. 3 қарашада Австро-Венгрия жеңілгенін мойындады. Ең соңында 1918 жылдың 11 қарашасында Батыс майданның қолбасшысы француз маршалы Ф.Фош Германияның жеңілгенін білдіретін келісімге қол қойды. Бірінші дүниежүзілік соғыс Антантамың жеңісімен аяқталды.

Есте сақтаңдар

1919 жылы 28 маусымда Германия қол қойған Версаль бейбіт келісімі 1914–1918 жылдары болған Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталғанын көрсетті.

Осы соғыс барысында 10 млн-ға жуық адам қаза тапты. Соғыс зардабынан болған аштық пен түрлі жұқпалы аурулардан қайтыс болған адамдар саны 20 млн-нан кем болмады.

Версаль-Вашингтон жүйесі

Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы соғыстан кейінгі әлемнің құрылымы қандай болу керек деген мәселені туындатты. Жеңімпаз мемлекеттер алдына мынадай мәселелер қойылды: 1) өздеріне қолайлы халықаралық қатынастардың жаңа жүйесін қалыптастыру; 2) ірі державалар ықпалын жүргізетін салаларды айқындау, оларды соғыс шарттарына сай келтіру; 3) Германияның отарлары мен Түркияның неліктерінің тағдырын шешу.

Осы мақсатта 1919 жылы *Париж бітім конференциясы* шақырылып, оған 27 мемлекеттің өкілдері қатысты. Алайда ондағы маңызды мәселелерді шешуге негізгі үш мемлекет – Ұлыбритания, Франция және АҚШ қана құзырлы болды.

АҚШ жаңа әлемдік тәртіп орнатуға күш салды, оның мақсаты Американың ықпалын тек жекелеген аймақта ғана емес, әлемдік деңгейде жетекші ретінде қалыптастыру болды. Бұл орайдағы негізгі құрал өздері ұсынған халықаралық ұйым – Ұлттар Лигасы еді. Ұлыбритания соғыста қолға түскен олжаларды заңдастырып, өзінің әлемдік аренадағы ықпалының негізгі құралы ретінде Британ империясының күдіретін арттыруға ұмтылды. Франция өзінің басты қарсыласы Германияның әлсірегенін негізге ала отырып, Еуропада жетекші орын алу үшін күресті және жаңа отарлық неліктерден мол үлес алуға ұмтылды.

Есте сақтаңдар

Негізгі халықаралық қатынастарды қалыптастырушылар арасында белгілі бір уақыт аралығында өзара байланыс ерекшелігі орнайды. Бұл қатынастар *халықаралық қатынастар жүйесі немесе халықаралық жүйе* деп аталатын құрылымның әрбір қалыптасу кезеңінде ерекше маңызға ие болады.

Конференция кезінде оның негізгі қатысушылары арасында өз мүдделері үшін қызу таластар орын алды. Осындай қайшылықты көзқарастарына қарамастан, Ұлыбритания, Франция, АҚШ ортақ шешімге келіп, бейбіт келісімшарт жасасады. 1919–1920 жылдары Германия мен оның жақтастары Австрия, Венгрия, Болгария және Түркиямен бейбіт келісімге қол қойылды. Жеңімпаз елдер әлемнің соғыстан кейінгі қалыптасуына арналған *Версаль жүйесін* құрды.

Германиямен жасалған Версаль бейбіт келісімі соғыстан кейінгі халықаралық қатынастардың негізі болды. Осы келісімшарттар бойынша Германия аумағының бірқатар жерлері көрші мемлекеттерге берілді. Германия өз аумағының 1/8 көлемінен, ал халқының 1/12 бөлігінен айырылды. Рейннің сол жағалауы 15 жылға одақтастар әскерінің қарамағына өтті. Рейннің оң жағалауында ені 50–60 шақырымға созылған қарусыздану аймағы құрылды, мұнда герман әскери базалары мен құрылымдары, барлық әскери қорғаныс бекеттері толық жойылуы тиіс болды. Германияның әскери қуаты бірден қысқартылды: 100 мың ерікті түрде жасакталған әскер, әскери-теңіз флоты аздаған өзгертулермен одақтастар қарамағына берілді. Германияға суасты фло-

1919 жылы Париж маңындағы бұрынғы король резиденциясында өткен Версаль келісімі

тын, әскери авиация ұстауға тыйым салынды, аса ірі корабль жасауға рұқсат берілмеді. Олар айыппұл төлеуге міндеттелді, оның отарларын жеңімпаздар өзара бөліп алды.

Германияның жақтастарымен жасалған келісімдер Еуропа мен Азияның картасына біраз өзгеріс әкелді. Еуропа картасынан Австро-Венгрия мүлде жойылды: Австрия мен Венгрия жанынан жаңадан хорваттар және словениялықтар, сербтер корольдығы – Чехословакия (1929 жылдан Югославия) пайда болды. Австро-Венгрия аумағының қалған бөлігі Италия, Польша, Румынияға бөліп берілді. Әскери флоты және оның Дунай флотилиясы жеңімпаз мемлекеттер қарауына өтті. Венгрия бұрынғы Австро-Венгрия монархиясының жерінен бас тартып, осы жерде жаңадан құрылған Чехословакия мен хорват, словения, сербтер корольдығын мойындады. Венгрияға танк пен ауыр артиллериясы бар шағын санды әскер ұстауға рұқсат етілді, әскери авиацияға тыйым салынды. Венгрия флотынан айырылды, өз аумағына қару-жарақ, әскери материалдар мен құралдар кіргізуге тыйым салынды. Болгария жерінің бірқатар аймағы Румынияға, Югославияға, Грекияға өтті. Болгария барлық флотынан айырылып, әскері қысқартылды.

1920 жылы болған *Севр келісіміне* орай Түркия өзінің тәуелсіз мемлекет дербестігін жоғалтып, ұлы державалардың жартылай отарына айналды. Оның аумағы Кіші Азияға дейін қысқарып, Стамбұл Босфордың еуропалық жағалауындағы шағын аймақпен шектелді. Түркияның Еуропалық бөлігінде орналасқан аймақтары түгелімен және Измир порты Грекияға берілді. Түріктердің араб жерінің шығысында орналасқан иеліктерін Ұлыбритания мен Франция өзара бөліп алды. Босфор бұғазы мен Дарданел ұлы державалардың өкілдіктерінен құралған халықаралық комиссияның бақылауына өтті. Түркияға қаржылық бақылау орнатылды. Түркия халқы Ұлт-азаттық қозғалыс бастап, соның нәтижесінде 1923 жылы Түркия Тәуелсіз республика болып жарияланды. Севр келісімі де толық жүзеге аспады. Оның орнына Лозанн келісімі жасалып, онда Түркияның тәуелсіздігі мойындалды.

Соғыстан кейін Германия отарлары мен Түркияның иелігіндегі араб жерлерінде бас көтерген ұлт-азаттық қозғалыстар конференцияны ұйымдастырушыларға отарлық мәселелерде әділетті түрде жаңа шешімдер қабылдауға итермеледі. Осындай қажеттіліктен келіп басқарудың арнайы әдісі – *мандаттық жүйе* ұсынылды.

Жаңа келісімдерге сай Германия мен Түркияның Таяу Шығыстағы отарлары бұдан былай отарлық бұғаудан босатылғаны жарияланды. Алайда ондағы дамудың мешеулігі мен өркендеуге дайындықтың болмауына орай мұндағы елдер өз аяқтарына тұрғанша тәуелсіздіктерін бірден алмай, қуатты, дамыған, дербес мемлекеттердің қамқорлығында болады. Осы аймақтарды қамқорлығына алған қамқоршы-мемлекеттер

отар елдер тәуелсіздік алғанша мандаттық басқару жүйесін дайындауы қажет болды. Мандаттық жүйе Ұлыбритания, Франция, Жапония секілді державаларға отар елдерді әлі де ұзақ уақыт жаңа формада басқарып, өз құдіреттерін жүргізуге мүмкіндік берді. Париж конференциясының маңызды жұмыстарының бірі *Ұлттар Лигасының* құрылуы болды. Лига барлық халықтар арасындағы байланысты арттырып, бейбітшілік пен қауіпсіздік кепілі міндетін атқаратын болды. Ұлттар Лигасының басты органы Ассамблея, Кеңес және тұрақты Хатшылық болды.

Есте сақтаңдар

Версаль жүйесі Бірінші дүниежүзілік соғыс нәтижелеріне орай халықаралық-құқықтың қалыптасуын және соғыстан кейін әлемдегі қалыптасатын жаңа күштердің өзара қатынасын сипаттады.

Бұл халықаралық жүйенің арқасында жаңа элементтер пайда болды: бейбітшілікті сақтау жөніндегі халықаралық ұйым – Ұлттар Лигасының құрылуы, мемлекеттер байланысындағы принциптерді дайындау және олардың арасында болатын жанжалдарды реттеу. Ұлттар Лигасы жанынан арнайы агенттік құру, еңбек пен капитал арасында келісілген саясат бойынша Еңбектің халықаралық ұйымын, мандаттық жүйені құру. Версаль жүйесінің *қарама-қарсы сипаттамасы* оны құрушылардың Германияға қатынасынан көрінді. Версаль жүйесін құрушы Германияның бәсекелестері оны әлсіретуге күш салды. Сонымен қатар олар елдегі төңкерісті тұншықтыру үшін неміс буржуазиясына көмек көрсетуге де ұмылды. Бұл үшін герман монополистерінің экономикалық мүдделерін қорғау мен әскери күштерді қолдау қажет болды, өйткені әскер Германиядағы, сондай-ақ әлемдегі төңкерістік қозғалыстарды басуға керек еді.

Версаль жүйесінің *антидемократиялық сипаттамасы* шағын мемлекеттердің халықтарымен қарым-қатынаста көрінді. Әлемдегі аймақтық бөліністер сол аймақтарда тұратын халықтардың емес, құдіретті державалардың мүддесіне сай бөлініске түсті. Румынияға венгр және болгар халқы бар аймақ қосылды, Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропадағы аймақтық бөлініс Болгария мен Югославия, Венгрия мен Чехословакия, Чехословакия мен Польша арасында өткір қайшылықтар туындатты.

Версаль жүйесінің *империалистік сипаты* конференцияға қатысушылардың мынадай ұсыныстарын қалыптастырды:

- 1) әлемге төңкерістік қозғалыстар тармау үшін Кеңестік Ресейді халықаралық оқшаулауға қол жеткізу;
- 2) мандаттық жүйе құрып, модернизация жасау жолын желеу етіп отарлық жүйені сақтап қалу.

Есте сақтаңдар

Әлемді бөлісу Версаль жүйесіндегі қарама-қарсы және антогонистік сипаттағы күштер анықтаған принциптер бойынша жүзеге асты.

Жаңа тәртіп қуатты державалардың барлығының бірдей көңілінен шыға қойған жоқ. Версаль жүйесі бойынша Ұлыбритания мен Франция көп артықшылыққа ие болды. АҚШ-тың әлемдік жетекшілікке ұмтылуы сәтсіз аяқталды.

АҚШ Париж бітім конференциясында кері қайтарылған өзінің талаптарын қайта қанағаттандыру үшін 20-жылдардың басында Версаль жүйесіне өзгеріс енгізу туралы мәселе көтерді. Америка үкіметі Вашингтонда халықаралық конференция өткізу ұсынысын білдіріп, басқа ірі державалардың келісімін алды. 1921–1922 жылғы 9 мемлекет қатысқан Вашингтон конференциясы барысында АҚШ халықаралық маңызды мәселелерді шешуде өзінің басымдығын айқындауға тырысты және оған қол жеткізді де.

«*Тоғыз державаның шарты*» бойынша АҚШ Қытайда өзінің беделін бірден арттырып, ал Жапония Қытайдағы беделінен айырылды.

«*Бес державаның шарты*» (АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Италия, Жапония) – теңіз қару-жарақтарын шектеу АҚШ-қа өз флотының желісін британдықтармен теңестіруге мүмкіндік берді, ал жапондық желілік флоттың көлемі онсыз да төмен болған. АҚШ өзіне тиімді тоннадағы линкорлар қалыптастыруға қол жеткізді.

«*Төрт державаның шарты*» (АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Жапония) – Тынық мұхит бассейніндегі мүдделері мен өз құқықтарын бірлесе қорғау АҚШ-қа қарсы бағытталған 1902–1921 жылдардағы ағылшын-жапон одағының жойылуына әкелді.

Назар аударыңдар!

Вашингтон конференциясын шақыру мен оның шешімдері Париж бітім конференциясының жалғасы және Версальға енгізген аздаған өзгеріс болды.

Вашингтон конференциясы өзінің шешімдерімен соғыстан кейінгі әлемдік құрылымдағы жаңа халықаралық қатынастар жүйесіндегі қалыптасуды аяқтады, әлемдік саясатта АҚШ-тың рөлін арттырып, *Версаль-Вашингтон жүйесі* деген атау алды. Вашингтон конференциясының шақырылуы мен оның шешімдері Версаль жүйесінің мәңгілік емес екенін, ол тек ірі державалар қарама-қайшылығын уақытша реттейтінін, бірақ оларды қанағаттандырмайтынын көрсетті. Вашингтон конференциясынан кейін бұл қайшылықтар белең ала түсті.

Есте сақтаңдар

Версаль-Вашингтон халықаралық қатынастар жүйесінің әлсіреуі оның әлемдегі халықаралық қатынастар жүйесіндегі әділеттілік принциптерін қалыптастыруына сай келмеуінде болды. Бұл қарама-қайшылықтың соңы Екінші дүниежүзілік соғысқа әкеледі.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Бірінші дүниежүзілік соғыстың себептері қандай?
2. Бірінші дүниежүзілік соғыстың ірі шайқастарын атаңдар.
3. Бірінші дүниежүзілік соғыстың қорытындысы қалай болды?
4. Версаль-Вашингтон жүйесі туралы айтыңдар және оның кемшіліктерін түсіндіріңдер.

Ә. Екінші дүниежүзілік соғыс. Ялта-Потсдам жүйесі

Себептері. Соғыс Версаль-Вашингтон халықаралық қатынастар жүйесіндегі кемшіліктерден бастау алды. Соғысты бастаған коалицияның негізін фашистік одақтас елдер – Германия, Италия және Жапония құрды. Олар әлемдік саяси-экономикалық және геосаяси кеңістікті толығымен қайта өзгертіп, «жаңа әлемдік тәртіп» орнатуды мақсат етті. Германия Версаль жүйесіне өзгеріс енгізуге және Орталық әрі Шығыс Еуропаға өз ықпалын орнатуға тырысты. Италия Балқан мен Солтүстік-Шығыс Африкаға әскери-саяси билігін қалыптастырып, экономикалық ықпалын арттыруды көздеді. Жапония Тынық мұхит аймағы мен Қыыр Шығысты иеленбек болды. Алдарына осындай біріккен геосаяси мақсат қойған Германия, Италия және Жапония, шегаралар шебін өзгерту мен әлемге өздерінің билігін орнату үшін Версаль-Вашингтон жүйесіне өзгеріс енгізбек болды.

Басқыншы фашистік одаққа Ұлыбритания, Франция, АҚШ мемлекеттері қарсы тұрып, халықаралық қатынастарда өздері құрған статус-квоның өзгермеуін қалады. Олар әлемнің саяси картасының түбегейлі қайта жасалуына қарсы болды.

1939 жылы Германия аса қуатты әскери-экономикалық күшке ие болып, өндірістік өнеркәсіп деңгейі бойынша батысеуропалық елдердің бәрінің алдында болды. Германия агрессиясына Батыс елдерінің

Бүгінгі сабақта:

- Екінші дүниежүзілік соғыстың себептері мен кезеңдері;
- халықаралық қатынастағы Ялта-Потсдам жүйесінің қалыптасуы, оның биполярлық сипаты туралы білеміз.

Кілт сөздер:

аншлюс, агрессор, Үштік пакті, антигитлерлік коалиция, сөзсіз жеңілу, деколонизация, көпполярлық, биполярлық, бейтараптылық қозғалыс, ядролық фактор

Лондонның белгілі бір ауданына неміс авиациясының шабуылынан кейінгі көрініс. 1940 ж.

қарсылығы «тыныштық» саясатының арқасында әлсірей түсті. Осының нәтижесінде Германия Австрияға аншлюс (күштеп өз құрамына қосу) танытып, 1938 жылғы Мюнхен келісіміне сай Чехословакияның Судет аймағын өзіне қосып алады. 1939 жылдың мамырында Италия мен Германия одақтасу туралы келісімге қол қояды. 23 тамызда шабуыл жасамау туралы кеңес-герман пактісі қабылданады, сөйтіп, Германия өзін екі майданда бірдей соғысудан құтқарды.

1939 жылы 1 қыркүйекте Германия Польшаға басып кіреді. Бұған жауап ретінде Ұлыбритания мен Франция 3 қыркүйекте Германияға қарсы соғыс ашады. Еуропада тұтанған соғыс өрті әлемдік деңгейге ұласып, үш кезенді қамтыды.

Есте сақтаңдар

Екінші дүниежүзілік соғыс Германияның 1939 жылы 1 қыркүйекте Польшаға басып кіруінен басталды.

Бірінші кезең: 1939 жылғы қыркүйек – 1942 жылғы маусым. Бұл кезеңнің ерекшелігіне басқыншының нақты басымдылығы көрініп тұрса да, соғыстағы әрекеттерінің ауқымын тез ұлғайту, соғысушы қарсыластардың нақты құрамын анықтау жатады. Польшаны басып алған соң, 1939 жылы қыркүйекте Германия мен КСРО Польша аумағын бөлісіп, ортақ шегараны белгілейді. Финляндиямен аумақтық келіспеушілікке орай Кеңес-фин соғысы басталады. Ол 1940 жылы наурызда аяқталып, бейбіт келісімге қол қойылады. Келісім нәтижесіне орай Финляндия КСРО-ға жерінің біраз бөлігін береді. 1940 жылдың

Кенес әскерлерінің Мәскеу түбіндегі қарсы шабуылы. 1941 ж.

мамырында Германия Дания мен Норвегияны басып алып, Атлант мұхиты аймағы үшін болатын соғыста өзіне тиімді жағдай жасайды. 1940 жылы 10 мамырда Германия Францияға шабуылға шығып, оның жерінің 2/3 бөлігін басып алады, бұдан соң Германия Бельгия, Нидерланд және Люксембургті өзіне қаратады. Бұл уақытта Балтық жағалауы елдерінің жаңа кенесшіл үкімет басшылары референдум өткізіп, КСРО-ның құрамына өтеді. КСРО Румыниядан Бессарабияны қайтаруды және өз құрамына Буковинаны қосуды талап етеді.

1940 жылдардың ортасында неміс авиациясы Ұлыбританияға күшті соққы жасайды. Бұл шабуылға ағылшын ұшқыштары тойтарыс беріп, қарсылық көрсетеді.

1940 жылдың 27 қыркүйегінде Берлинде Германия, Италия және Жапония әскери одақ құру мен өздерінің ықпалдарын арттыру келісімін бекітіп, Үштік пактіге қол қояды. 1940 жылы қыркүйек айында итальяндық жауынгерлер Африкада ағылшын әскеріне қарсы соғыс қимылдарын бастайды. Солтүстікафрикалық майдан басталады. 1940 жылы желтоқсанда Гитлер КСРО-ға басып кіру туралы шешім қабылдап, «Барбаросса» жоспарын бекітеді.

1941 жылы ағылшын колониялық әскерлері Эфиопиядағы итальяндықтарды тізе бүгуге мәжбүр етеді. Соғыс өрті Солтүстік Африка мен Балқанда да тұтанды. Неміс әскерлері Югославия мен Грекияны басып алып, ағылшын әскерлерін жеңіліске ұшыратып, Балқанды толық бақылауларына алады. Бұдан соң Германия өз әскерлерін КСРО-ның шекарасына шоғырландыра бастайды.

Сталинград шайқасы

Есте сақтаңдар

1941 жылы 22 маусымда Германия соғыс жарияламастан Кеңес Одағына басып кірді.

Екінші дүниежүзілік соғыстың құрамдас бөлігі болып табылатын, Ұлы Отан соғысы басталды. 12 шілдеде Ұлыбритания мен КСРО Германияға қарсы бірлескен іс-қимыл жүргізу туралы келісімге қол қойды, бұл антигитлерлік коалицияның басы болды. 1941 жылдың тамызында Ұлыбритания мен АҚШ соғыстағы өздерінің мақсаттарын көрсетіп, Атлантикалық хартияға қол қойды. 1941 жылы 5 желтоқсанда Қызыл әскерлер Мәскеу түбінде қарсы шабуылға шықты, бұл Кеңес Одағын жылдам басып алу жоспарын іске асырмады.

1941 жылы 7 желтоқсанда Жапония АҚШ пен Ұлыбританияға қарсы ірі көлемдегі шабуылды бастады. 1941 жылы 8 желтоқсанда АҚШ Екінші дүниежүзілік соғысқа кірісті. 9 желтоқсанда Германия мен Италия АҚШ-қа қарсы соғыс ашты. Ал АҚШ пен Ұлыбритания Жапонияға қарсы соғыс жариялады.

1942 жылы 1 қаңтарда Ұлыбритания, Қытай, КСРО, АҚШ және 22 мемлекет фашистік (Үш пактілі) елдерге қарсы бірлесе күресу үшін *Біріккен Ұлттар Ұйымының мәлімдемесіне* қол қояды. Қаңтар айында Солтүстік Африкада итальян-герман әскерлерінің шабуылы басталды, ағылшындар Египеттен ығыстырылып шығарылды. Жаз мезгілінде герман әскерлері Еділ мен Кавказда шабуылға шықты.

Германия мен Италия оңтүстігі Ливиядан басталып, солтүстігі Баренц теңізіне дейін, батыста Бискай шығанағынан шығыстағы Еділге

дейін созылып жатқан ұлан-ғайыр аймақты бақылауларына алды. Жапония бұдан да үлкен кеңістікке: Жаңа Гвинеядан Алеут аралдарына және Үндістаннан Маршалл аралдарына дейін басымдылығын жүргізді. 1942 жылдың соңына қарай олардың басымдылықтары азая бастады. Ал антигитлерлік коалиция әскери күш пен адам ресурстары жағынан бірнеше есе басым болды. Бұл жағдайлар Үш пактілі елдердің үстемдігін азайтып, соғыстағы белсенді әрекеттеріне тосқауыл болды.

Екінші кезең: 1942 жылдың маусымы – 1943 жылдың желтоқсаны. Ең алғашқы болып Жапония Тынық мұхиттағы Мидуэй аралында жеңіліске ұшырады. Кеңес-герман майданында 1942 жылы тамыз айында Сталинград үшін алапат шайқас өтті, оған жарты миллионға жуық адам қатысты. Қараша айында кеңес жауынгерлері Сталинград түбіндегі неміс-румыниялық майданын бұзып өтіп, фельдмаршал Паулюстің 300 мыңдық әскерін қоршауға алады. *Сталинград шайқасы соғыстағы бетбұрыстың бастауы болды.* Шілде айында Германияның Шығыс майдандағы Курск түбіндегі қарсы шабуылға шығу әрекеті толық сәтсіздікке ұшырады. *Курск шайқасы бұдан кейінгі соғыс тағдырына түбегейлі бетбұрыс жасады.* Бұл кезең де Ұлыбритания, КСРО, АҚШ жетекшілері Тегеранда өткен жоғарғы деңгейдегі алғашқы кездесулерін өткізді.

Үшінші кезең: 1944 жылдың қаңтары – 1945 жылдың 2 қыркүйегі. 1944 жылдың 6 маусымында одақтастар Нормандияға 3 млн адам түсіріп, Францияда фашистерге қарсы Екінші майдан ашты. Олар Оңтүстік Францияға да әскерлерін апарды. Батысеуропалық науқан барысында олар жыл соңында Францияны азат етуге қол жеткізді. Арденде неміс әскерлерінің қарсы шабуылын тойтарған одақтастар 1945 жылы Рейннен өтті.

1944 жылдың маусымында кеңес әскерлері маңызды «Багратион» операциясын жүргізіп, Белоруссияда немістің 100 мыңдық әскерін қоршауға алады. Күн сайын күш алған Қызыл әскері Польша мен Шығыс Пруссияға басып кіреді. Бұдан кейін Балканға қарай бет алады. Германияның одақтастары антигитлерлік коалиция жағына өте бастады. 1944 жылдың тамызы мен 1945 жылдың мамыр айларында кеңес әскерлері Румыния, Болгария, Югославия, Венгрия, Польша, Чехословакияны азат етеді. 1945 жылдың қаңтарында Висла-Одер операциясы барысында кеңес майданы Германия жеріне кіріп, Берлинге он шақырым жетпей тоқтайды. Кеңес әскерлері оңтүстіктен Вена мен Будапештке жетіп, бұл қалаларды да жаудан босатады. 29 сәуірде Италиядағы неміс әскерлері тізе бүкті. Сәуір айында Қызыл әскерлер Берлинді қоршауға алады. Германия астанасына шабуыл басталады. 30 сәуір күні Гитлер қаза тапты. 1 мамырда Үшінші рейхтің астанасы Берлин алынды.

Есте сақтаңдар

1945 жылы мамырдың 8-інен 9-ына қараған түні фельдмаршал Кейтель Германияның сөзсіз жеңілгені туралы актіге қол қояды.

Соғыстың ауыртпалығы Шығысқа жетті. *Потсдам* конференциясында Ұлыбритания, Қытай және АҚШ жетекшілері Жапонияның тізе бүгуін талап етті, алайда Жапония бұл талаппен келіспеді. Бұған жауап ретінде АҚШ Жапонияға атом бомбасын тастайды. 8 шілдеде КСРО Жапонияға қарсы соғыс ашты. 15 тамызда жапон императоры Жапонияның жеңілгенін жариялайды. 1945 жылы 2 қыркүйекте жеңілу туралы актіге қол қойылды. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталды. Нацизм мен фашизм толық талқандалды.

Ялта-Потсдам жүйесі

Ялта-Потсдам жүйесінің биполярлығы. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық қатынастарда қалыптасқан бағыт *Ялта-Потсдам жүйесі* деп атала бастады. Бұл атау шартты түрде: Ялтада (1945 ж. 4–11 ақпанда) және Потсдамда (1945 ж. 17 шілде – 2 тамыз) «Үлкен үштік» конференциясы (КСРО, АҚШ, Ұлыбритания жетекшілері) әлемнің соғыстан кейінгі құрылымының жалпы бағытын айқындады.

Есте сақтаңдар

Ялта-Потсдам халықаралық жүйесі Екінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде қалыптасқан жаңа күштердің құрылуына негізделді.

Бұл тұрғыда АҚШ пен КСРО-ның халықаралық позицияларының нығаюы ерекше сипат алды. АҚШ штаб Комитетінің басшылары 1944 жылы Мемлекеттік департаментке жазған мәлімдемесінде «Жапония талқандалған соң, географиялық жағдайы мен үлкен әскери мүмкіндігінің арқасында тек АҚШ пен КСРО ғана бірінші дәрежелі әскери державалар болып қалады» деп атап өткен.

Соғыстан кейін Германия толық талқандалып, тіпті біраз уақытқа дейін тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатты. Жапония басып алынған аймаққа айналды. Италия өзінің халықаралық ықпалын жоғалтты. Франция экономикалық және саяси қиындықтар құрсауында қалды, тіпті Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі деңгейіне жете алмады. Ұлыбритания соғыстан қаржылық қиындықпен қоса экономикалық жағынан әлсіреп шықты, империяға тән мықтылығы мен беріктігіне нұқсан келді.

Назар аударындар!

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін әлемдік аренада КСРО мен АҚШ-тың әскери-саяси үстемдікке ие болуы халықаралық қатынастар құрылымында көпполярлы қатынастың биполярлық модельге жол беруіне әкелді. Осының шеңберінде ықпал етудің екі геосаяси аймағы қалыптасты, олар КСРО және АҚШ болды. Бұл қос держава жаңа халықаралық қатынастардың кепілі болды.

Сонымен қатар Ялта-Потсдам жүйесінің биполярлығы абсолютті болмады, қуатты қос держава халықаралық қатынастардағы барлық субъектілер мен оқиғаларды толық бақылауларына ала алмады. 50-жылдары отаршылдыққа қарсылық *Бейтараптық қозғалыстың* қалыптасуына ықпал етті. Бейтараптық қозғалысқа мүше мемлекеттерінің алғашқы конференциясы 1961 жылы Белградта болды. Бейтараптық қозғалысқа қатысушылар әскери блоктарға қосылмау, өздерінің аумақтарын өзге елдің қарулы әскери базаларын орналастыруға келісім бермеу, отаршылдықты жою, халықаралық қатынастарға байланысты бейбіт келісім ұстану, теңқұқықты ынтымақтастық пен бейбіт тіршілік етуді өздерінің сыртқы саясаттарының негізгі өзегі етті. Бұл қозғалыс халықаралық аренадағы күштердің орналасуына орай биполярлық жағдаймен санасуға мәжбүр болды, бірақ блоктық жүйеден қол үзуге тырысты.

1960–1970 жылдары жаңа күштер қалыптасты (Батыс Еуропа мен Қытай). Олар КСРО және АҚШ-пен бәсекелесе алмаса да, өзгелерді өздерімен санасуға мәжбүр етті, өйткені бұл елдердің беделі халықаралық дәрежеде уақыт өткен сайын арта түсті. Алайда АҚШ пен КСРО күдіреті күшті державалар болғандықтан, Ялта-Потсдам жүйесінің екі полюсі болып қалды. Жүйе барысындағы олардың шешуші позициялары еш талас тудырмады, алайда олар теңдік бағытта емес, асимметриялық қалыпта жүрді.

АҚШ Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде экономика мен қаржылық бағытта сөзсіз үстемдікке ие болды.

Әскери салада АҚШ мықты әскер мен аса жетілген әскери әуе күштеріне және әскери-теңіз флотына ие болды. 1945 жылы шілдеде АҚШ атом бомбасын ең алғашқы болып сынақтан өткізді және ол сәтті аяқталды. АҚШ-тың әскери күштері Батыс Еуропада, әсіресе Германияның батыс аймағы мен Австрияда көптеп орналасты. Сонымен қатар АҚШ Жапонияны басып алды, Тынық мұхит аймағының бірқатар аралдары мен Филиппинді өзіне қаратты, Қытай және Корей түбегінің оңтүстігіне өз күштерін орналастырды. Саяси-идеологиялық бағытта АҚШ «батыс демократиясының» қорғаны, «еркін әлемнің» сенімді қорғаушысы болып саналды.

АҚШ-тың халықаралық ықпалы ерекше зор болды. Америка агрессорлар одағына қарсы болып, оларды жеңуде өлшеусіз үлес қосты.

Америка Ұлыбританиямен берік әскери-саяси одақ қалыптастырды. Олар БҰҰ-ын құруға мұрындық болды және БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелері саналып, БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының сессияларында ылғи да көп дауыс алып, басымдылыққа ие болды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық әлемде КСРО-ның ықпалы бірден артты. КСРО соғыстан кейін ынтымақтастық әрі өзара көмек туралы Ұлыбританиямен, Франциямен, Чехословакиямен, Югославиямен, Польшамен, Қытаймен одақ (немесе достық) туралы келісім жасап, БҰҰ-ын құрушылардың бірі әрі ондағы Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі болды. Соғыстың соңғы кезеңінде Кеңес әскерлері Польша, Чехословакия, Венгрия, Румыния және Болгария аумақтарында көптеп орналасты. Олар Югославия мен Албанияны, Норвегияның шегаралы аймақтарын азат етуге қатысты. Қызыл әскер Германияның шығыс бөліктері мен Австрияны басып алды. Кеңес өкілдіктері Финляндияда бақылау қызметтерін атқарды.

Кеңес әскерлері сондай-ақ Иранның солтүстік аймағына да орналасты, олар 1941 жылы тамызда бұл елдегі Германиялық топтардың қызметін жоюға атсалысты. Қыыр Шығыста Сахалин мен Курил аралдарының оңтүстік бөлігін өз бақылауларына алды, олар Солтүстік-Шығыс Қытай мен Кореяның солтүстік бөлігіне де орналасты.

Кеңес Одағы құрамына Батыс Украина мен Батыс Белоруссия, Эстония, Латвия, Литва, Бессарабия мен Солтүстік Буковина енді. 1939–

Ялтадағы «Үлкен үштік» конференциясы

1940 жылдардағы Финляндиямен болған «қысқы соғыс» нәтижесінде қалыптасқан шегарада да өзгерістер болды. КСРО бұдан өзге жаңа аумақтарға да қол жеткізді: Кенигсберг (қазіргі Калининград), Финляндия шегарасының солтүстігінде орналасқан Петсамо ауданы, Карпаттық Украина (КСРО мен Чехословкияның 1945 жылғы өзара келісіміне сай), Оңтүстік Сахалин мен Курил аралдары.

КСРО Моңғол Халық Республикасымен (Ішкі Моңғолия) тәуелсіз достық қатынасты бекітіп, Маньчжурия (Қытайлық Чанчун теміржолы) теміржол қатынасындағы өздерінің ерекше құқығын және қытайлық Порт-Артур әскери-теңіз базасы мен қытайлық Далянь (Қиыр) портын жалға алу құқығына қол жеткізді. Батыста Кеңес Одағымен достық қатынасты қолдайтын Мәскеудің сыртқы саясатына негізделген елдердің еуропалық шегараларына дейінгі жерлері КСРО-ның «қауіпсіздік аймағы» болып танылды.

Кеңес билігі коммунистік қозғалыстарды өздерінің халықаралық қатынастардағы құралы ретінде пайдаланды. 1943 жылы мамыр-маусым айларында әлемдік коммунистік интернационал тарқап кетсе де, кейбір елдердегі коммунистік партия бұрынғыдай Мәскеуге қарап, өздерінің стратегиялық бағыттарын айқындап отырды.

Коммунистер соғыстан соң үлкен саяси беделге ие болды, олар фашизмге қарсы аянбай күресушілер, қарсыласу қозғалысының белсенді мүшелері ретінде танылды. Бірқатар Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдерінде коммунистер үкіметті жасақтап, олардың саяси-қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарды. Тіпті Батыс Еуропадағы (Италия, Франция, Бельгия, Дания секілді капиталистік елдер) үкімет құрамында да коммунистер болды.

Жүйенің тұрақтылығы және ядролық фактор. Ялта-Потсдам жүйесінің биполярлығы оның белгілі бір деңгейде тұрақты болуына ықпал етті. Бірін-бірі толықтырған екі полюс – жүйелер кепілдігі оның ортақ теңдігін сақтады, одақтастардың әрекетін бақылауға алды, орын алған әртүрлі деңгейдегі жанжалдарды реттеп отырды. Қос держава орын алған барлық қарама-қарсы қайшылықтарға қарамастан, жүйеде қалыптасқан «ойын ережесінің» сақталуына мүдделі болды.

Назар аударыңдар!

Ялта-Потсдам жүйесінің халықаралық қатынастардағы өзіндік ерекшелігі алпауыт державалардың бір-бірін іштей мойындауы болды.

Кеңес жағы ықпал ететін шегаралар шегін анықтау бірқатар халықаралық дағдарыстар арқылы өте күрделі шиеленіскен жағдайда өтті. Алайда Еуропаның бөлініске түсуі аяқталған соң, Батыс Кеңестер Одағының «социалистік ынтымақтастық» бағытында жүргізген өкі-

ғаларына араласқан жоқ. Олар тіпті Шығыс Еуропада (Венгрия – 1956 ж., Чехословакия – 1968 ж. және т.б.) күрделі саяси дағдарыс орын алғанда да араласпады. Бұл орайда аса күрделі жағдай дамушы мемлекеттерде ерекше байқалды.

Отаршылдыққа қарсы бағыт ұстанғанды желеу еткен КСРО өзінің ықпалын Азия мен Африканың және Латын Америкасының кейбір елдеріне орнатуға тырысты, осы себепті 1950 жылдары әлемде бірқатар халықаралық жанжалдар орын алды.

Ялта-Потсдам жүйесіндегі халықаралық қатынастарда *ядролық мәселелер* ерекше маңызға ие болды. АҚШ 1945–1949 жылдар аралығында атомдық монополияға ие болды. Алайда осындай жойқын қаруға ие болып, оны тасуға (стратегиялық жеткізу) мүмкіндігі болғанына қарамастан жана әлемдік соғыс тудырып, жеңіске жетуге ұмтылмады. Атом бомбасы Американың сыртқы саясатында маңызды рөл атқарып, державаны әлемдегі құдіретті де қатал күшке айналдырды. Атом құдіретін мойындаған Сталин билігі, Америка алдында өз ықпалдарын азайтып, олармен келісімге келуге мүдделі болды, кенестің сыртқы саясаты жұмсарып, бейбіт қалыпқа түсті. Атом қаруы АҚШ пен КСРО арасындағы текетіресте маңызды рөл атқарып, халықаралық қатынаста биполярлы жүйенің қалыптасуына ықпал етті.

Халықаралық саясаттағы бұл жағдай 1949 жылы КСРО ядролық қаруға ие болған соң бірден өзгерді. Ал 1957 жылы КСРО алғашқы болып Жердің жасанды серігін ұшырған соң, жағдай одан әрі күрделене түсті. 1960 жылы КСРО жанталаса континентаралық баллистикалық зымырандармен қарулануға кірісті, бұл қарулар АҚШ аумақтарына қауіп төндірді. Ядролық қару «үстемдік» құралына айналды. Алайда екі супер державаның ешқайсысы да «қырғиқабақ соғыс» кезінде бір-біріне жойқын соққы жасап, орын алмас қателіктерге жол берген жоқ. КСРО мен АҚШ өзара қорғанысқа көшіп, үлкен соғыс бастауға ұмтылмады.

Ядролық қарулануға ұмтылу халықаралық қатынастарға түбегейлі өзгеріс әкелді. Оны қолдану адам айтқысыз апаттар әкеліп, адамдардың жаппай қырылуына және әлемнің қирап-бүлінуіне ұрындырар еді. Сонымен қатар оның зиянды қаупі атмосфераға жайылып, радиоактивті қатері қоршаған ортаға тарап, белгілі бір аймақтарды ғана қиратып қоймай, жалпы жұмыр Жерге, адамзатқа апат әкелетін еді. Бұл саяси мүдделер соғысының қасіреті тым ауыр болғандықтан да жүзеге асқан жоқ.

Ядролық мүмкіндіктер Ялта-Потсдам халықаралық жүйесінің тұрақты қалыпта болуына ықпал етті. Бұл талай жанжалдың алдын алып, оның соңы соғысқа ұласпауына мүмкіндік берді. Өйткені ядролық қауіптен сескенген елдер бұрынғыдай жөнсіз соғысқа араласа беруден бас тартты.

Алайда осындай халықаралық жағдайларға қарамастан, Ялта-Потсдам жүйесі берік, тұрақты болған жоқ. Ол қатер мен үрейдің тепе-теңдігіне негізделді және жанжалдар, дағдарыстар, аймақтық соғыстар жаппай қырып-жоятын қарулармен қарулану арқылы ғана уақытша тұрақтылыққа қол жеткізді. Осыған қарамастан Ялта-Потсдам жүйесі Версаль-Вашингтон жүйесіне қарағанда тұрақты болып, үлкен соғыстардың туындауына жол берген жоқ.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Екінші дүниежүзілік соғыстың себептерін атаңдар.
2. Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңдерін сипаттаңдар.
3. Неліктен Ялта-Потсдам жүйесінің екі полюсі АҚШ пен КСРО болып саналды?
4. Соғыстан кейінгі халықаралық қатынаста Бейтараптық қозғалыс қандай рөл атқарды?
5. Халықаралық қатынаста Ялта-Потсдам жүйесінің ядролық факторы қызметінің рөлін бағалаңдар.

9-ТАРАУ

РЕВОЛЮЦИЯЛАР ҚОҒАМ ӨЗГЕРУІНІҢ
БІР ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ§ 52-53. БУРЖУАЗИЯЛЫҚ
РЕВОЛЮЦИЯ – ИНДУСТРИАЛДЫ ҚОҒАМ
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БАСТЫ ҰЙЫТҚЫСЫ

А. XVII ғасырдағы Ағылшын буржуазиялық революциясы

Бүгінгі сабақта:

- XVII ғасырдағы ағылшын революциясы;
- XVIII ғасырдағы Солтүстік Америка революциясы;
- XVIII ғасырдағы Ұлы Француз революциясы;
- XIX ғасырдың ортасындағы Еуропадағы революциялармен танысамыз.

Кілт
сөздер:

индустриалды қоғам, ерте буржуазиялық революция, ұлттық мемлекет, декларация, жаратылыстану құқығы мен қоғамдық келісім теориясы, халық бостандығы, конституция, буржуазиялық қоғам принциптері, адам мен азамат құқығы, құқықтық мемлекет, саяси бытыраңқылық, ұлттық ашу-ыза

Есте сақтаңдар

Индустриалды қоғам өндірістік революция нәтижесінде пайда болды. Оған мынадай шарттар тән: 1) ірі машина (фабрика-зауыт) өндірісі; 2) ірі өндірістік (фабрикалық-зауыттық) буржуазиялық және жұмысшы табы (фабрика-зауыт жұмысшылары) секілді екі ірі қоғамдық тап болуы; 3) ұлттық мемлекеттің болуы; 4) саяси бостандық пен заң алдында барлығының теңдігі; 5) азаматтық қоғамның дамуы.

Индустриалды қоғамның пайда болуына XVII–XVIII ғасырларда Еуропа мен Америкада басталған ерте буржуазиялық революция себеп болды.

Осылардың барысында дәстүрлі (аграрлы, индустриалдыға дейінгі) қоғамнан индустриалды қоғамға өтудің, өндірістік төңкеріс шарттары қалыптасты. Өндірістік төңкерістің тарихи шарттарына мыналар жатады: 1) *экономикалық* – капиталдың жеке қолға шығуы; 2) жалдамалы жұмысшылар *шөғыр*інің *әлеуметтік* қалыптасуы; 3) орталықтанған мануфактураның техникалық дамуы мен маманданған жұмысшы кадрлардың пайда болуы.

Революцияны индустриалды қоғамның мынадай маңызды бағыттарына қолданды: халықтық және ұлттық дербестік, билікті бөлісу, құқықтық мемлекет, адам құқығы мен азаматтардың демократиялық құқығы, жеке және қоғамның азаттығы.

Еске түсіріңдер

Ағылшын революциясының хронологиялық жүйесі оның барысы және қорытындысы.

XVII ғасырдағы Ағылшын революциясы. Революция қарсаңында Англия аграрлы мемлекет болатын. Тұрғындардың басым бөлігі ауылшаруашылығымен айналысатын. Ауылшаруашылығынан түсетін табыс сауда-өндірістік қызметтен түсетін пайдадан айтарлықтай көп болатын. Жер иеленудің феодалдық формасы жекеменшікке билік тарапынан тыйымның салынуы, жаңа дворяндық жүргізілуі, ауылшаруашылығы саласындағы капитализмнің дамуына кедергі келтірді. Аграрлық жағдай революцияның пайда болуы мен оның жүзеге асуында басты маңызға ие болды.

Өндіріс пен саудада биліктің цех қатарын қолдап, мануфактураға тыйым салуы, патенттерді сатып, монополияға жол беруі, өндірісшілер еркіндігінің шектелуі мен бәсекелестіктің жойылуына әкеліп, капиталистік қатынастардың дамуына кедергі келтірді. Капиталистік қоғамның негізгі табы – жұмысшылардың қалыптасуына, биліктің жерді жекеменшікке бермеуі және өндірістік цехтық жүйені қолдауы кедергі келтірді.

Есте сақтаңдар

Англиядағы революцияның тарихи маңызы феодалдық қатынастарды жою мен капитализмнің өркендеуіне жол ашты.

Революцияның бұдан кейін дамуы үшін феодалдық қатынастарды жою қажет болды. Бұл тапсырманың шешімін Ұзақ парламенті шешті. 1646 жылы 24 ақпанда олар корольдың пайдасы үшін феодалдық

М.Кантермал . Ағылшын-буржуазиялық революциясы кезіндегі Престон маңындағы шайқас

жерлерден алым жинайтын федералдық жинау палатасы немесе «Қамқоршылар ісі жөніндегі палатаны» жабу туралы арнайы Қаулы шығарады. Қаулыға сәйкес, бұған дейін қызмет барысында немесе корольға тиісті болған барлық феодалдық мүліктер енді буржуазиялық жекеменшікке айналды. Феодалдар өз жерлерінің заңды иесі болды. Олардың меншікті жерінде жұмыс істеп отырған шаруаларды қуып шығып, пайдасы мол капиталистік шаруашылық ұйымдастыруына жол ашылды, кедергілер алынып тасталды. Англияда қожайындарына үлкен табыс әкелетін ірі капиталистік жер иелену жүйесі жасалды, осының нәтижесінде ауқымды капиталистік өндіріс құрылып, индустриалдық қоғамның негізі қаланды.

Жерді жекеменшікке беріп, жаңа иелеріне тапсырған соң жалға алушы шаруалар жұмыстан босап, олар жалдамалы жұмысшылардың қатарын көбейтті, бұл ірі капиталистік өндірісті өркендетуге жол ашып, индустриалдық қоғамның негізін қалады. Парламент өндіріс пен сауданың дамуына кедергі келтіріп отырған барлық монополияны жойды.

Есте сақтаңдар

Революция ағылшын халқының қалыптасуы мен ұлттық мемлекет құру процесінде басты фактор болды.

Феодалдық жекеменшік форманың жойылып, буржуазиялықтың бекітілуі, феодалдық кедергілердің тоқтап, мемлекеттің экономикалық бірігуі мен ұлттық нарықтың қалыптасуына жол ашты. Бұл, өз кезегінде, мемлекеттің ұлттық бірлікке келуі мен ағылшын халқының бірігуін, ұлттық мемлекеттің құрылуына бастау болды. Женіске жеткен ағылшын буржуазиясы, қуатты отаршыл империяның бастауына айналды. Басқыншылықтың артуы, теңіздің арғы жағындағы нарық үшін талас, отаршыл империяның құрылуы, шексіз байыған ағылшын буржуазиясы ағылшын революциясының тікелей нәтижесі болды. Өз кезегінде, колониядан капиталды тасып әкету Англияда ірі капитал жинақтаған жекетұлғалардың көбеюіне себеп болды, бұл ірі өндіріс құрудың индустриалдық қоғамның алғышарты болды.

Есте сақтаңдар

Ағылшын революциясының басты маңызы – ол дүниежүзілік тарихта жаңа капиталистік дәуірдің бастауына айналды. Жаңа буржуазиялық қоғамның принциптерін жариялап, ол әлемге кері оралмас буржуазиялық қоғамдық-саяси тәртіптің процесін орнатты.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Индустриалдық қоғамның негізгі белгілерін атаңдар.
2. XVII ғасырдағы Англия революциясы үшін неге аграрлық мәселелер маңызды болды?

3. Англиядағы өндіріс пен саудада капитализмнің дамуына не кедергі келтірді?
4. Британ парламентінің қандай шешімі елде капиталистік қатынастардың жеңуіне жол ашты?
5. Англиядағы ауылшаруашылық қатынастарының дамуына 1646 жылдың 24 ақпанында Британ парламентінің Ордонанс актісі қалай әсер етті?

Ә. XVIII ғасырдағы Солтүстік Америка революциясы (тәуелсіздік үшін күрес)

XVIII ғасырдың ортасында Атлантика жағалауындағы Солтүстік Америкада Англияның 13 отары болды. Отар елдерде капиталистік қатынастар дамыды, халқының басым бөлігін Англиядан келген иммигранттар құрады. Бұл уақытта Англияда феодалдық қатынас жойылған болатын. XVII ғасырда болған ағылшын революциясының нәтижесінде мұхитты кесіп өтіп келген ағылшын отаршылары өздерімен бірге капиталистік өндірістік қатынастарды ала келді. Табиғат жағдайына орай солтүстік колонияларда капиталистік фермерлік секілді шаруашылық дамыса, оңтүстікте жедел түрде темекішаруашылығы мен плантациядағы құлшеленушіліктің бұрмаланған буржуазиялық қатынасы болды.

Томас Джефферсон
(1743–1826)

Назар аударыңдар!

Колония экономикасы арнайы біртұтас экономикалық кеңістік негізінде жүргізілді.

Колонияда капиталистік дамуға отарлаушы мемлекет мүдделі болған жоқ. Отар елдерді ағылшындар өндіріс үшін арзан шикізат өндіруші және британ тауарларын өткізетін нарықтың ауқымды орны деп санады. Англия колонияны феодалдық қалыпта басқарып, онда буржуазиялық қатынастарды кіргізбеуге күш салды. XVII ғасырдың соңында отарлаушылар қабылдаған заң XVIII ғасырдың басында отар елдің ауылшаруашылығы, өндірісі мен сауда саласына капиталистік қатынастарды жүргізуіне кедергі келтіріп, дамуына шектеу болды. Алайда отарлаушылар қаншама кедергі келтірсе де, отар елді капиталистік жолмен басқару экономикада өз нәтижесін берді. XVIII ғасырдың ортасында отар елдер арасындағы экономикалық байланыстар артып, ортақ нарық орнады, америкалық ұлттың қалыптасуы қарқынды жүрді.

Еске түсіріңдер

Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларындағы тәуелсіздік күресінің хронологиялық жүйесі мен олардың маңызды оқиғалары және қорытындысы.

XVIII ғасырдың екінші жартысында отар иеленушілер арасында саяси белсенділік артып, олар өз мүдделерін қорғап, Англияның саясатына қарсылықтарын білдіре бастады. 1775 жылы отар иеленушілер капиталистік дамуға кедергі келтіріп отырған Англияға қарсы шығады.

Назар аударыңдар!

Отарларда буржуазиялық революция басталып, ол тәуелсіздік жолындағы күреске айналды.

Соғыс барысында отар иеленушілер Англиядан тәуелсіздіктерін алып, өз ұлттық мемлекеттерін құрады. Ұлттық мемлекет құрылып, индустриалды қоғамның маңызды белгісіне айналған үш маңызды құжат: *Тәуелсіздік Декларациясы* және 1777 жылғы *Конфедерациясы баптары* мен 1787 жылы қабылданып қазірге дейін қолданылып келе жатқан *конституция* қабылданды.

1776 жылғы Тәуелсіздік Декларациясы. Ол 13 солтүстікамерикалық колонияның Англиядан тәуелсіздік алғанын білдіріп, Америка Құрама Штаттары деген жаңа мемлекеттің құрылғанын жария етті. Декларацияның өзегі болып ұлы америкалық ағартушы Т.Джефферсонның жаңа заманға негізделген алдыңғы қатарлы идеялары бар жобасы таңдалды: олар табиғи құқық теориясы және қоғамдық келісім мен халықтың бостандық принциптері. Декларация халықтың бостандығын, революцияға оның құқығын, заң алдында барлық адамдардың теңдігін және олардың «өмір, бостандық және бақытқа ұмтылуына» құқықтары бар екенін жариялады.

Конфедерация баптары. 1777 жылы Континентальды конгресте қабылданған АҚШ-тың алғашқы Конституциясы 1781 жылы өз күшіне енді. Тәуелсіздік үшін болған соғыс жағдайында америкалықтар біртұтас мемлекет құру мәселесіне күмәнмен әрі күдікпен қараған кездері де болды. Осыған байланысты олар конфедерация формасын таңдады: жеке мемлекеттер одағы, яғни «штаттар», өз дербестіктері сақталған, кез келген шешімді жергілікті немесе жалпыұлттық жағдайда шешетін одақ. Біртұтас билік органы Конгрестің – тек консультативті, қосымша қызметтері бар, ал барлық толық билік жергілікті жерлерге штаттарға берілді.

1787 жылғы Конституция. Тәуелсіздік үшін болған соғыстан кейін елдің экономикалық, ішкі, сыртқы саяси жағдайлары өте ауыр болды. Бұл жағдай мемлекет басшыларын алаңдатып, олар елді нығайтатын, оны өркендететін жол іздеуге мәжбүрледі. Конфедерация статьялары күшті мемлекет құру жолында маңызды рөл атқара алмады. Осы орайда мүмкіндігі көп жана *Конституция* қабылдау қажеттілігі туды. 1787 жылы жана Конституция қабылданды. Мемлекеттегі билікті қайта бөліп, елдің мемлекеттік құрылымын өзгертті. АҚШ федеративті мемле-

кетке айналып, барлық ортақ билік *Конгреске*, *Президентке*, *Жоғарғы Сотқа* берілді. Штаттардағы билік шектелді: штат билігі қабылданған заң, шығарған шешім, орталық билік қабылдаған заң мен шешімге қайшы келмеуі міндетті. Орталық биліктің мәртебесі, жергілікті жерден жоғары болатыны конституциялық деңгейде нақтыланды. Конституция АҚШ-ты орталықтанған күшті мемлекетке айналдырды.

Солтүстікамерикалық колониялардың тәуелсіздік үшін күресі тарихта капитализм мен феодализмнің қайшылығы ретінде қалды. Осы оқиғаның жеңісі Еуропада буржуазиялық революцияның, әсіресе Ұлы француз революциясының орын алуына ықпал етті.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларындағы капиталистік қатынастардың дамуына не кедергі келтірді?
2. Неліктен Солтүстік Америкадағы ағылшын колонияларындағы буржуазиялық революция тәуелсіздік үшін күрес формасын таңдады?
3. 1776 жылғы Тәуелсіздік Декларациясының тарихи маңызы неде?
4. АҚШ-тың екінші Конституция қабылдауының себебі неде?

Б. XVIII ғасырдағы Француз революциясы

Ұлы француз революциясы индустриалдық қоғам қалыптастыруда радикалды түрде ықпал етті. Ең алғашқы қабылдаған заң бойынша салықпен бірге аксүйектердің құқықтары мен артықшылықтары, сословиені мен титулдар жойылып, шаруалардың тәуелділігі тоқтатылды. 1789 жылы қабылданған адам және азаматтар құқығы туралы Декларация, жаңа азаматтық қоғамның негізін салды. Құжаттың идеясы АҚШ-тың Тәуелсіздік Декларациясымен, яғни қоғамның негізі саналатын адамның табиғи құқығы, заң алдындағы теңдік, халық бостандығы туралы принципімен үндес болды. Декларацияның 17-бабы жаңа капиталистік қоғамның: «Жекеменшік – қол сұғуға болмайтын, қаспелті құқыққа ие» деген негізгі принциптерін жариялады. Революция заң жүзінде цехтық жүйе мен ішкі кеденді жойды. Сот жүйесі төрешіні сайлау мен алқабилердің қатысуына негізделді. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі қайта қалыптасты: Франция 83 департаментке бөлініп, билік сайлау органдарына берілген болатын. 1792 жылы *Франция республика* болып жарияланды. Сайлау құқығы 21 жасқа толған әрбір азаматқа берілді. 1793 жылғы адам мен азаматтар құқығы туралы Якобшілер Декларациясы: адамның бостандығы, қауіпсіздігі мен жекеменшігі оның табиғи әрі бөлінбес құқығы деп жариялады. Заңда тұлғаның бостандығы мен дін ұстануына, заңдық белсенділігіне, баспасөзге, еңбек туралы құқығы, білім, қорғансыздарға қоғамдық көмек көрсету, егер үкімет халықтың мүддесіне қарсы келсе, өз наразылығын танытып бас көтеруге дейін еркіндік берілген.

Бастилияның алынуы, 1789 ж., 14 шілде

Еске түсіріңдер

Француз революциясының хронологиялық жүйесі мен оның барысы және қорытындысы.

Революция буржуазияның ең басты мәселесі – аграрлық жағдайды радикалдық түрде шешті. 1793 жылдың 17 шілдесіндегі Декретке сай ауылдарда барлық феодалдық құқық толық түрде күшін жойды. Шаруалардың феодал алдындағы борыштары қайтарымсыз, түгелімен жойылды. Шаруалардың ғасырлар бойы феодалдардан ақы төлеп жалға алып келген жерлері, өздерінің меншігіне өтті.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. 1793 жылы Якобшілер Декларациясында жарияланған адам мен азамат құқығын атаңдар.
2. Неге «XVIII ғасырдағы Ұлы Француз революциясы өз мақсатына жетті» деп есептеледі?

В. XIX ғасырдың ортасында Еуропада болған революция

Еске түсіріңдер

1848–1849 жылдардағы Франция, Германия, Италия мен Австрия империясындағы революция: себептері, міндеттері, барысы және қорытындысы.

1848–1849 жылдары орын алған революцияның XVII–XVIII ғасырлардағы революциядан айырмашылығы жаңа тарихи жағдайларда болды: Францияда өндірістік төңкеріс аяқталса, Германия, Италия және Австрия империясында ол қарқын алды. Егер Франция XVIII ғасырдағы ұлы француз революциясының нәтижесінде индустриалдық қоғам құру жолында алға жылжыса, Германия, Италия және Австрия империялары бұл бағытта бірқатар кедергілерге жолықты. Бұл мемлекеттерде капитализмнің дамуымен қатар феодализм де қанат жайып отырған болатын. Шаруалар өз қожайындарына тәуелді болды, көптеген аймақтарда шаруалардың басыбайлы құлдығы сақталды: буржуазия саяси биліктен шеттетіліп, тізгін алпауыттардың қолында болды. Жоғарғы таптан жасақталған сот жүйесі сақталды, барлық жерлерде шенеуніктер мен полицияның өктемдігі жүрді. Германия мен Италияның халқы өз ұлттық мемлекеттері болмай, саяси бөлінуде өмір сүрді. Бұл уақытта Австрия империясының көп халқы билеуші ұлттың тарапынан қысымға ұшырай бастады.

Еуропада орын алған мәселелерді шешудің жолы буржуазиялық революция еді. Егер Франциядағы революцияның басты мәселесі билікке өндірістік буржуазияның келуі болса, Германия, Италия, Австрия империясындағы революцияның басты мақсаты феодалдык қатынастарды жойып, ұлттық мемлекет құру болды. Капитализм белең алған Франция мен Германияда жұмысшы табы алғаш рет жеке саяси күш ретінде бірікті. Бұл революцияның барысына ықпал етіп, оған демократиялық бағыт берді.

Революция жеңіліске ұшырады, демократиялық күштер айқын мақсаттарына жете алған жоқ. Францияда республиканың орнына, империя орнады. Германия мен Италия саяси бытыраңқы күйінде қалды, Австрия империясындағы ұлттық кемсітушілік тоқтаған жоқ. Бұл елдердегі аграрлық мәселе радикалды жолдармен шешілмеді: феодализмді түп-тамырымен жою мүмкін болмады.

Бірақ революция нәтижесіз болған жоқ. Ол Еуропаға капитализм процесін жеделдетіп, индустриалдық қоғам қалыптастыруға жол ашты. Билік басындағылар революцияның қайталануынан қауіптеніп, өз биліктерін сақтап қалу үшін келісімге келуге мәжбүр болды. Капитализмді қалыптастыру елді мекендерде реформалық бағытта өрбіді: Австрия империясында шаруалар құлдығы жойылды, ал Пруссияда шаруаларға феодалдардан бостандықтарын сатып алуға рұқсат берілді. Буржуазияны билікке әкелетін конституциялық және сайлау заңдары қабылданды. Революция билік иелеріне ұлттық мәселелерді шешуге, яғни ұлттық мемлекет құру жолындағы күресте біріккен Германия мен Италияны басқару, Австрия империясын буржуазиялық реформаларға дайындау міндеттелді.

Есте сақтаңдар

1848–1849 жылдардағы Еуропадағы революция Еуропа халықтарында ұлттың өзін-өзі тану санасын оятып, олардың индустриалдық қоғам қалыптастыру жолындағы қозғалысын қалыптастырып «халықтар көктемі» атауына ие болды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. XIX ғасырдың ортасындағы революция қандай тарихи жағдайларда өтті?
2. Неге революция жеңіліске ұшырады?
3. Бұл революцияның прогрессивті маңызы неде болды?

§ 54–56. СОЦИАЛИСТИК РЕВОЛЮЦИЯЛАР ӘЛЕУМЕТТІК ТЕҢДІК ИДЕЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ РАДИКАЛДЫ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

А. 1917 жылғы Ресейдегі Қазан революциясы

Бүгінгі сабақта:

- 1917 жылғы Ресейдегі Қазан революциясы;
- 1946–1949 жылдардағы азаматтық соғыс және Қытайдағы революциялық өзгерістер;
- 1959 жылғы Куба революциясы;
- Әлеуметтік революциялар нәтижесінде қоғамдық құрылымның өзгеруі туралы білеміз.

Елдің экономикалық жағдайы күн сайын құлдырай бастады. 1917 жылдың наурызынан қарашаға дейін 800-ден астам өндіріс орны жабылып, 170 мыңнан астам жұмысшылар жұмыссыз қалды. 1917 жылы жұмысшылардың еңбекақысы 1913 жылмен салыстырғанда екі есеге азайды. Халық тұтынатын тауарлар бағасы мамыр мен тамыз аралығында екі есеге қымбаттап кетті. Қалаларды азық-түлікпен камту тоқтады. Аштық әрбір жұмысшының үйіне енді. Елді мекендерде ашу-ызаға булыққан шаруалардың қозғалысы басталды.

Өз қожайындары мен жергілікті билікке қарсы басталған шаруалар қозғалысы көтеріліске ұласып, Уақытша үкіметке қарсылыққа айналды. Өз талаптарын шаруалар 1917 жылы

мамыр айында өткен I Бүкілресейлік шаруалар Кеңесі съезінің делегаттары алдына қойды. Мұнда жер иеленушілердің жерлерін тәркілеу, жерге жекеменшікті алып тастау, жерді адам басына немесе еңбекке қабілеттілігіне қарай теңдей бөлу талаптарын қойды. Күрт қозғалыс солдаттар мен матростар арасында да басталды. Солдаттар жиналған митингілер Уақытша үкіметке сенімсіздік білдіру қарарын қабылдап, барлық билікті кеңестерге беру туралы талаптармен аяқталып жатты. Күзде солдаттар мен матростардың басым бөлігі большевиктер жағына өтіп кетті.

Ресей карамағындағы қысым көрген халықтар ұлттық теңдік үшін күрес бастады.

Күзде барлық ұлттық аймақтарда жұмысшылар мен шаруалар, жергілікті буржуазия мен орыс билеушілеріне, жер иеленушілерге қарсы күрес күшейді. Тап тартысы арасындағы күрес қарулы қалыпқа ұласты.

Назар аударыңдар!

Елде жалпысаяси дағдарыс басталды. Жұмысшылар, елді мекендердегі кедейлер, солдаттар мен матростардың басым бөлігі большевиктер партиясы маңына топтасты және социалистік теңдік идеясы үшін капитализмді төңкеруге әзір еді.

Кілт сөздер:

кеңестер, большевиктер, көтеріліс, социализм, декрет, азаматтық соғыс, коммунистер, Гоминьдан, революциялық демократия, санкция, аграрлық реформа, партизандық соғыс, әлеуметтік қоғамның әлеуметтік құрылымы

1917 жылы 1 қазанда большевиктер партиясының көсемі В.И.Ленин партияның Орталық Комитетінде жазған хатында Петроград және Мәскеу большевиктерін шұғыл түрде көтеріліс ұйымдастыруға шақырды. Көтеріліс қарқынды басталды. Қарашаның 24-інен 25-іне қараған түнде жұмысшылар отряды, солдаттар мен матростар Нева көпірі арқылы вокзал, телеграф, пошта, электрстансы, мемлекеттік банк пен көптеген үкіметтік мекемелер секілді аса маңызды жерлерді басып алды.

25 қараша күні билік Петроград Кеңесіндегі Әскери революциялық комитет қолына өтіп, Лениннің «Ресей азаматтарына» деп жазылған үндеуін жариялайды. Онда Уақытша Үкіметтің биліктен шеттетіліп, билік Петроград Кеңесіндегі Әскери революциялық комитеттің қолына көшкені хабарланады.

В.И.Ленин Қызыл алаңда

25 карашада күндіз Петроград жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесі өтіп, Ленин баяндама жасайды. «Ол енді Ресей тарихында жана кезең басталды және бұл үшінші революция өзінің қорытындысында социализмді жеңіске жеткізуі тиіс», – деп атап өтті.

26 карашада Уақытша Үкімет орналасқан Қысқы Сарай қоршауға алынып, үкімет мүшелері тұтқындалып, қарулы көтеріліс жеңіске жетті. Билік әскери-кеңес қолынан *II Бүкілресейлік Кеңестер съезіне* өтті. Съезд «Жұмысшыларға, солдаттар мен шаруаларға деген» Үндеуді қабылдады. Онда Ресейді жұмысшылар, солдаттар және шаруалар депутаттарының Кеңестер Республикасы деп жариялап, Кеңес билігінің қызметі туралы бағдарлама қабылдады. «Бейбітшілік туралы», «Жер туралы» декреттер қабылданып, алғашқы Кеңес үкіметі – Халық Комиссарлар Кеңесі құрылды.

1917 жылы 2 карашада «Ресей халықтарының құқығы Декларациясы» жарияланып, ұлттар арасындағы теңсіздік саясаты жойылып, «Ресейдегі халықтардың еркін және ашық одағы» құрылды. Декларацияда Кеңес билігінің ұлттық саясаты жөніндегі ұстанымы көрсетілген – онда Ресейдегі халықтардың теңдігі мен еркіндігі, олардың өз алдына жеке шешім қабылдауы мен жеке мемлекет болып құрылуы сақталады деп белгіленген. Бұған дейін болған ұлттық және ұлттық – діни жеңілдіктер мен шектеулер алынып тасталды.

Кеңес билігінің алғашқы шешімі Ресей еңбекшілері арасында қызу қолдау тапты.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. 1917 жылы күзде Ресейде жалпыұлттық революциялық дағдарыстың пісіп-жетілгенін неден байқауға болады?
2. Ресейдегі халықтар кеңесінің II съезінің шешімдері қандай маңызға ие болды?

Ә. Қытайдағы 1946–1949 жылдардағы Азамат соғысы және революциялық өзгерістер

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Қытайдың саяси бірігуі туралы мәселе тағы көтерілді. Мемлекеттегі екі саяси күш – Қытай коммунистік партиясы Орталық Комитет төрағасы Мао Цзэдун мен Гоминьдан «Ұлттық партиясы» Чан Кайши басқаратын партиялар арасында мемлекетті жеке-дара басқару үшін талас жүрді. 1946 жылы Гоминьдан әскері Қытай коммунистік партиясы басқаратын аудандарға өз әскерлерін кіргізеді. *Азамат соғысы* басталады. 1947 жылдың ортасына дейін созылған соғыстың алғашқы кезінде АҚШ-тың қолдауына сүйенген, әскері жақсы дайындықтан өткен Чан Кайши жеңіске жетеді. Қарсыластарын тықсыра ығыстырып, солтүстік Янцзы аудандарына дейін бақылау жүргізген гоминьдандықтар 1946 жылдың

күзінде ішкі Монғолияның әкімшілік орталығын басып алады. Олардың ең басты жетістігі 1947 жылы көктемде Яньань қаласында орналасқан коммунистердің штаб-пәтерін қолға түсіруі еді. КСРО-ның қолдауына сүйенген коммунистер қарулы күштерін қайтадан жетілдіріп, 1947 жылы гоминьдандықтардан Маньчжурияның біраз бөлігін және орталық жазықты түгелімен қайтарып алады. Соғыс барысында коммунистер қолданған партизандық соғысу әдісі өз пайдасын береді. Олар гоминьдандықтар бақылауындағы аймақтарда кең ауқымды шаралар өткізіп, қарсыластарының солдаттары мен техникаларын жойды.

Мао Цзэдун
(1893–1976)

АҚШ Чан Кайши режиміне үздіксіз қолдау көрсетіп тұрды: олар жетілдірілген қару-жарақтар жеткізіп тұрды, 1947 жылы Қытайда АҚШ-тың 100 мың әскери қызметкері жүрді.

Шешуші шайқас 1948 жылдың соңы мен 1949 жылдың басында өтті. Соғыс нәтижесіне орай коммунистер солтүстік-шығыс Қытайға бақылау орнатты. Шарасыз қалған Чан Кайши 1949 жылдың қаңтар айында қарсыластарын жеңу үшін АҚШ, Ұлыбритания, КСРО басшыларынан көмек сұрайды. Алайда КСРО басшылары бұл қақтығыстардың барлығы Қытайдың «ішкі ісі» деп көмек беруден бас тартады. 1949 жылдың 21 қаңтарында Чан Кайши Қытай Республикасының президентігінен кететінін жариялайды. Бұл уақытта күш алған коммунистер стратегиялық маңызды аймақ Пекин-Тяньцзиньді басып алып, Солтүстік Қытайға толығымен бақылауын орнатады. Ал Пекиннің оңтүстігінде болған шайқастарда да олар жеңіске жетіп, Шанхай, Нанкин және Уханьды қайтарып алады. 1949 жылдың күзінде коммунистер Тайвань мен Тибеттен басқа жердің барлығын басып алып, толық үстемдіктерін жүргізеді. Азаматтық соғыс коммунистердің жеңісімен аяқталады.

Есте сақтаңдар

1949 жылдың 1 қазанында коммунистер Қытай Халық Республикасын (ҚХР) құрып, социалистік жолды таңдайды.

Жаңа билік жүйесі өзін «халықтың демократиялық диктатурасы» ретінде көрсетіп, елдің барлық таптарын шаруадан бастап ұлттық буржуазияға дейін қамтитынын байқатты, жұмысшы табының жетекші рөлі Қытай коммунистік партиясы арқылы жүзеге асты.

1949–1954 жылдары Қытай Халық Республикасындағы ең жоғарғы билік Мао Цзэдун жетекшілік ететін, коммунистерден құралған, коалициялық орталық халықтық үкіметтің қолында болды. Елдің эко-

номикалық жағдайы ауыр болды. Мемлекетте өндіріске модернизация жасап, ауылшаруашылығын реформалау қажеттілігі пайда болды.

1950 жылы *аграрлық реформа туралы Заң* күшіне енді, ол бойынша алпауыт ірі жер иеленушілердің жер иеленуге құқығы болмады. Жер шаруалардың еншісіне берілді. 1953 жылы жер иеленуші алпауыттар толығымен жойылды. Қалаларда ірі ұлттық буржуазияның мүліктері тәркіленіп, шетелдік капиталдар мемлекет меншігіне алынды, экономикада мемлекеттік сектор орнады, тек бірқатар салаларда ғана жеке секторлар сақталды. «Өтпелі кезеңнен» кейін 1952 жылы коммунистік партия экономикада жаңа жолдың нұсқасын ұсынды, сөйтіп, мемлекет социалистік жолмен жүруге шешім қабылдады.

Назар аударыңдар!

Қытайда социализм орнату индустриалдық өндіріс пен ауылшаруашылық кооперативтерін қосудан басталды. Бұл кеңестік модель болатын.

1953 жылы үкімет халықтан астық, техникалық дәнді дақылдар мен мата сатып алуға мемлекеттік монополия енгізді. Елді мекендерде кооперативтер құрылды, жер шаруалардың қолында болды. Мұнан кейін келесі кезең басталды. Онда жер мен өндіріс құралдары ортақ меншікке өткен кооперативтер құрылды.

Қалаларда ұлттық буржуазия сауда саласынан ығыстырылды, ал жекеменшік кәсіпорындардың басым көпшілігі мемлекеттік тапсырыстарды орындауға міндетті болды. Кейіннен жеке кәсіпорындардың барлығы аралас мекемеге айналып, толық мемлекет бақылауына көшті.

1956 жылдың көктемінде шаруаларды кооперативке көшіру және жекеменшік өндіріс пен саудадағы өзгерістер аяқталды.

Есте сақтаңдар

1954 жылы Қытай Халық Республикасының Конституциясы қабылданды, мемлекет социалистік бағытты бекітті.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Қытайда қандай қарама-қарсы саяси күштер қалыптасты?
2. Қытайдағы азаматтық соғыстың барысы мен оның қорытындыларын баяндаңдар.
3. 50-жылдардың алғашқы жартысындағы Қытай экономикасының қайта өзгеру ерекшелігі туралы баяндаңдар.

Б. Куба революциясы

Кубаны 1952 жылдан диктатор Фульхенсио Батиста басқарды, ол билікке әскери төңкеріс арқылы келген болатын және ішкі репрессия саясатын жүргізді. Елде АҚШ ықпалына және Ф. Батистаның диктаторлық режиміне қарсы жұмысшылар, шаруалар, қалалық ұсақ буржуазия, қызметкерлер, интеллигенция, студенттер мен ұлттық буржуазияның бірқатар өкілдерінің оппозициялық қозғалысы басталды. 50-жылдары революциялық күресті ұсақ буржуазиялық және жұмысшы табына жатпайтын демократиялық революция тобының өкілдері бастады. Ф.Батистаға қарсы күресте Фидель Кастро Рус ерекше белсенділік танытты. 1953 жылы ол Ф.Батистаға қарсы көтеріліс жасауға әрекеттенгені үшін қамау алынады, одан рақымшылыққа ілініп, шетте эмиграцияға АҚШ-қа, сосын Мексикаға кетеді. 1956 жылы Ф. Кастро заңсыз Кубаға келіп, өз жақтастарымен таулы аудандарға бекініп, Ф.Батистаға қарсы партизандық соғыс бастайды. Біртіндеп партизандарға шаруалар қосылып, студенттер, Куба коммунистік партиясы да партизандарды қолдайды. 1958 жылдың ортасында партизандық соғыс революциялық күреске ұласады.

Фидель Кастро Рус
(1926–2016)

1958 жылдың соңында Ф.Кастро әскерлері Куба астанасы – Гаванаға шабуыл ұйымдастырады. Ф.Батиста елден қашып, Доминикан Республикасына бас сауғалайды. Оның елден кетуімен бірге, ол құрған диктатура да құлайды. 1959 жылдың қаңтарында астананы өз қолына алған Ф.Кастро жаңа режимнің жетекшісіне айналады. Билікке келген алғашқы жылдары ол коммунист емес еді, оның бар мақсаты Латын Америкасындағы барлық диктатуралық режимді қарулы революциялық жолмен құлатып, азаттық орнату болатын. Алайда оның айналасында аргентиналық марксист Эрнесто Че Гевара секілді нағыз солшылдар да болды. Ф.Кастро үкіметі атқарушы ғана емес, заңдық орындаушы да болды, жалақыны көтерді, коммуналдық қызмет бағасын арзандатты және аграрлық мәселені шешуді қолға алды. 1959 жылғы *аграрлық реформа* ірі жерпеленушілікті жойып, пеленетін жер көлемі 400 гадан аспауы туралы шектеу енгізді. Көрсетілген мөлшерден артық жері барлардың жері мемлекетке алынып, жері жоқтарға, жері аз шаруаларға, ауылшаруашылық жұмысшыларына бөлініп берілді. Жерді тек Куба азаматтары ғана пелене алды, шетелдіктер пеленген монополияның барлығы тәркіленді. Іргелі малшаруашылықтар мен қант өсіретін плантациялар мемлекет қарамағына алынып, осының негізінде мемлекеттік шаруашылықтар мен кооперативтер құрылды.

1960 жылдың күзінде Куба үкіметі жергілікті ірі және орташа өндірістерді, сауда, банкілер мен көліктерді ұлттық меншікке айналдырды.

Билік тізгінін қолына мықтап алған Ф.Кастро ығыстырылған режимнің жақтастарына, оппозицияға қарсы репрессия бастайды. АҚШ-қа Кубадан бассауғалаған босқындар қатары көбейеді. Кубаға ықпал ету үшін Құрама Штаттар санкция салу шарасын қолдануға мәжбүр болады.

Қару-жарак тасымалына, саудасына және ішінара куба қантын сатып алуға *эмбарго* қойылады. Қант осы елдің ең басты экспорты болғандықтан, бұл тыйым Куба экономикасына аса ауыр соққы болды. Америкалық компаниялар Кубаға мұнай тасымалдауды азайта бастады.

Бұған жауап ретінде 1960 жылы Куба үкіметі КСРО дан қару-жарак сатып алып, олармен Кубаның энерго тасымалын жабдықтау туралы келісімге келеді. Сонымен қатар елдегі америкалық компанияларға қарасты мұнай өңдеуші және өзге де өнеркәсіптер ұлттық меншікке өтеді. Куба мен АҚШ арасындағы шиеленіс ушығып кетеді. Америка Құрама Штаттары Кубаға экономикалық блокада қояды, дипломатиялық қатынастарын үзеді, Кубаны «Америкадағы мемлекеттер ұйымы» қатарынан шығаруға қол жеткізеді. Латын Америкасы елдерінің «Мексикадан басқа» дипломатиялық қатынастарын тоқтатады. 1960 жылы АҚШ Президенті Д.Эйзенхауер куба эмигранттарын арнайы дайындықтан өткізіп, солардың қатысуымен Кубада әскери әрекеттер бастау туралы құпия жарлық береді. Орталық барлау басқармасы Кубаға басып кіретін жоспар жасауға кірісті. 1961 жылы сәуірде америкалық кемелерге мінген жасақ Куба аумағына келеді. Алайда Кубаның қарулы күштері бұл десантты жылдам талқандап тастайды. Осы операциядан кейін Куба басшылығы социалистік даму моделін таңдауға шешім қабылдайды.

Назар аударыңдар!

1961 жылы сәуірде Ф. Кастро Куба революциясының социалистік бағытта болғанын және елде социализм орнатылғанын жариялайды.

Ұсақ өндірістегі кәсіпорындар, сауда саласы мен қызмет көрсету орындары мемлекет қарамағына алынады. 1963 жылғы аграрлық реформа сай 67 га-дан артық жері бар шаруашылықтардың жерлері, мемлекетке алынып, мал өнімдерін өндіретін шаруашылықтарға берілді.

Куба екі экономикалық бағытқа бөлінді: *мемлекеттік және ұсақтауарлы*.

Социализмге бағыт алған мемлекеттегі ірі саяси ұйымдардың идеологиялық ұстанымы марксизм-ленинизм идеялары болды. 1961 жы-

лы бұл ұйым революциялық біріккен ұйымның төңірегіне топтасып, 1963 жылы *Біртұтас социалистік революциялық партияға* айналды, ал 1965 жылы ол Куба коммунистік партиясы болып атауын өзгертеді. Партияны Ф.Кастро басқарды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Кубада 50-жылдары оппозициялық қозғалыстың пайда болуының себептерін атаңдар және оған қатысушылардың құрамын көрсетіңдер.
2. Кубадағы революцияны қандай әлеуметтік топтар басқарды?
3. Революция жеңгеннен кейін Кубада қандай өзгерістер орын алды? Олардың ерекшелігін анықтаңдар.

Социалистік революция нәтижесінде қоғамдағы әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі

Социалистік революция қоғамдағы әлеуметтік құрылымдарды түп-тамырымен өзгеріске ұшыратты.

Әлеуметтанушылардың басым бөлігі социалистік қоғамның әлеуметтік құрылымын үш топқа бөлген: *жұмысшылар табы, шаруалар табы және интеллигенция*. Зерттеушілер тағы қызметшілер табын қосады.

Соңғы уақытта әлеуметтанушылар арасында социалистік қоғамның әлеуметтік құрылымын зерттеуде мынадай негіздерге сүйенген жаңаша жіктеу көзқарастары пайда бола бастады, олар: адамдардың өндіріс құралдарына көзқарасы, қоғамдық өндіріс жүйесіндегі олардың орны және қоғамдық еңбек ұйымдарындағы рөлі. Жүргізілген зерттеулер нәтижесіне орай зерттеушілер социалистік қоғамның әлеуметтік құрылымында еңбек ететін еңбеккерлердің мынадай сегіз табын анықтады:

- 1) мемлекеттік өндіріс пен мекемелердегі басқару аппараты;
- 2) кооперативтік өндірістегі басқару аппараттары (бұл топқа қоғамдық ұйымдардың басқару аппараттары да жатады);
- 3) мемлекеттік мекемелер мен өндірістегі қызметшілер;
- 4) кооперативтік өндіріс қызметшілері;
- 5) мемлекеттік мекемелер мен өндірістердегі интеллигенция;
- 6) кооперативтер өндірісіндегі интеллигенция;
- 7) кооператив өндірістеріндегі жұмысшылар;
- 8) мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелердегі жұмысшылар.

Ғалымдардың зерттеуінше, социалистік қоғамның сегіз әлеуметтік топтарының біреуі жоғары болып саналады. Бұл – бюрократия. Біреуі төмен болып саналады. Бұл – мемлекеттік өнеркәсіп пен мекемелердегі жұмысшылар. Қалған 6 әлеуметтік топтар орташалар қатарына жатады, өйткені олар орташа аралықтағы жағдайды қамтып орналасқан.

Халық демократиясы саналатын елдердегі қоғамда тағы бір тоғызыншы ұсақ тауар өндірушілер табы анықталған.

§ 57-58. ҚАЗІРГІ ЗАМАН РЕВОЛЮЦИЯЛАРЫ

А. 1989–1990 жылдардағы Шығыс Еуропадағы «Барқыт революциясы»

Бүгінгі сабақта:

- 80-жылдардың соңы – 90-жылдардың басындағы Польша, Венгрия, ГДР, Чехословакия, Болгария, Румыния, Югославиядағы революциялармен танысамыз.

Кілт сөздер:

дағдарыс, басқарушы партия, оппозиция, кеппартиялық, парламенттік демократия, «есеңгіреу терапиясы», сепаратизм, азамат соғысы

Назар аударыңдар!

80-жылдардың екінші жартысында Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдері терең әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарысты бастан кешірді.

Қиын дағдарысты басынан өткерген *Польшаның біріккен жұмысшы партиясы* (ПБЖП) биліктегі монополиядан бас тартып, экономикалық және саяси реформаларды жүргізу жолы арқылы жағдайды реттеуге тырысты. ПБЖП басшылығымен Войцех Ярузельский саяси ахуал тұрақтанғаннан кейін оппозициямен арадағы диалогті жақсарту үшін жана жолдар іздей бастады. Католик шіркеуімен байланыс жақсарды. 1985 жылы В. Ярузельский президент болып сайланды.

1986 жылы қыркүйек айында елде саяси рақымшылық жарияланды. Бұл жағдай «ынтымақтастық» кәсіподағына өзінің қызметін қайта жаңғыртуына мүмкіндік берді. Оппозиция күштері өз кандидаттарын парламент сайлауына ұсынуға құқылы болды. 1989 жылы маусым айында көппартиялы негіз бойынша сеймде (парламент) таңдау жасалды. «Ынтымақтастық» коммунистік емес партиялармен одақтасты және 40 жылда алғаш рет компартия аз дауысқа ие болды. Католиктік зиялылар өкілі Тадеуш Мазовецкийдің жетекшілік етуімен коммунистік емес үкімет құрылды.

Назар аударыңдар!

Билікке Мазовецкийдің келуімен және ПБЖП монополиялық ұстанымының жойылуы жаңа саяси-экономикалық құрылымның қалыптасуын жылдамдатты.

Мемлекет атауы өзгерді – әлемнің саяси картасында Польша Халық Республикасы орнына Польша Республикасы деп өзгертілді.

Есте сақтаңдар

Бальцерович жоспарлы орталықтандырылған экономикадан нарықтық экономикаға тез көшуді қарастырды. Бағаға бақылау жүргізу толығымен жойылды, бір мезетте жалақы кідірілді.

Мазовецкий үкіметі түбірімен қайта құру бағдарламасын жүзеге асырып, қаржы министрі Л. Бальцерович бастамасымен экономиканы қайта бағдарлауға кірісті. Бұл қайта бағдарлау – «есеңгіреу терапиясы» («шоковая терапия») деген атауға ие болды. Нарық тұрақтанып, құнсыздану жойылды. Алайда жүргізілген экономикалық саясат бағаның кенет өзгеруіне, тұтыну көлемінің азаюына, тұрғындардың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне және жұмыссыздар санының өсуіне алып келді. Мазовецкий үкіметі 1990 жылы беделі төмендеп, қызметтен кетуге мәжбүр болды.

1990 жылы қаңтар айында ПБЖП Социал-демократиялық партиясы болып қайта құрылғандығын жариялады. 1990 жылдың аяғында ел президент сайлауын өткізді. «Ынтымақтастық» көшбасшысы Л. Валенса президент болды. Жаңа үкімет реформаларды жүргізуді тездетуге қатысты өз шешімін айтты.

80-жылдардың аяғына дейін Венгрияда ел басшылары түбірімен қайта жаңғыруға батыл қадам жасай алмады. 1988 жылы *Венгер социалистік жұмысшы партиясының* (ВСЖП) конференциясында ел басшылары ауысты. Я.Кадар ВСЖП ОК (Орталық Комитет) бас хатшысы қызметін өзінен жас көшбасшы Карой Гроска босатып берді. Конференция экономиканы тұрақтандыру мен сыртқы берешекті қысқарту бағдарламасын қабылдады. Шетел фирмаларымен бірлесе отырып, өндіріс орындарын ашу көзделді. Экономикалық реформаларға саяси толықтырулар енгізу қажеттігін мойындады. 1989 жылы ақпан айынан бастап елде көппартиялыққа рұқсат етілді. Венгрияның парламенттік демократияға көшуіне байланысты үш жақты келіссөздер жүргізілді. Оған ВСЖП, оппозициялық партиялар мен қоғамдық ұйымдар қатысты. Елде президент қызметі бекітілді.

1989 жылы қазан айында ВСЖП құрылтай өткізді. Нарықтық реформаларды қолдаушылар жеңіске жетті. Құрылтай партияны Венгер социалистік партиясы (ВСП) деп өзгертуге шешім қабылдады. Бұл партия пролетариат пен демократиялық орталықтандырылған диктатурадан бас тартып, өзін «жаңа социалистік партия» ретінде таныстырды. ВСП социалистік нарықтық экономика мен жекеменшіктің көп түрлі формаларына қатысты өз ойларын ашық білдірді.

1990 жылы елде Мемлекеттік ұйымдар арасында сайлау өтті. 1987 жылдың соңында құрылған, нарықтық қатынасқа өтуді қолдайтын *Венгер демократиялық форумы* жеңіске жетті. Форум көшбасшысы Йозеф Анталл үкімет басқарды. Екі жетекші парламенттік фракциялар – Венгер демократиялық форумы мен оппозиция құрамына енген тәуелсіз демократтар одағы – президенттік қызметке тәуелсіз демократтар одағының өкілі Арпад Генцты ұсыну туралы келісімге келді. 1990 жылы тамыз айында ол президенттікке келді.

1989 жылдың күзінде Венгрия Австриямен арадағы шекараны ашты. Венгриядағы ГДР азаматтары ГФР-ге көшу үшін осы сәтті пайдаланды. ГДР-ден жарты миллионға жуық неміс азаматтары қашып кетті.

ГДР қалаларында «Біздің кеткіміз келмейді!» ұранымен жаппай шерулер бас көтерді. Бұқаралық шеруге қатысушылар тез арада саяси және экономикалық реформаларды талап етті. Алайда *Германия социалистік біріккен партия* (ГСБП) хатшысы Эрих Хонеккер мен оның айналасындағылар мәселені шешуге асықпады.

Э.Хонеккердің төңірегіне оппозициялық партиялар қалыптаса бастады. ГСБП ОК пленумы оны басшылық қызметтен түсіріп, орнына ОК бас хатшысы Эгон Кренцті сайлады. Бірнеше айдан кейін соңғысының орнына либерал Грегор Гизи келді. Оның кезінде ГСБП *демократиялық социализм партиясы* (ДСП) деп атала бастады. Конституцияда келтірілген қоғамдағы партиялардың жетекшілік рөлі туралы бабты алып тастады. Сонымен бірге ДСП социалистік сайлау өткізетіндігі туралы ойынан айнымады. ГДР Халықтық палатасының сайлауалды қарсаңында коммунистік емес партиялар тұрғындар арасында бұрын-соңды болмаған антисоциалистік үгіт-насихаттар жүргізіп, халықты ГФР-ге тезірек бірігуге және нарықтық қатынасты қалыптастыруға шақырды.

1990 жылы наурыз айында болған сайлауда ГДР тұрғындарының басым көпшілігі нарықтық экономиканы қолдайтындықтарын білдірді. Сайлаудан кейін құрылған үкімет құрамына Христиан-демократиялық, Либерал-демократиялық және Социал-демократиялық партиялар кірді. Басшылық қызметке ХДО Лотар де Мезьер өкілі сайланды. Германияны біріктіруге дайындық шаралары басталды.

Есте сақтаңдар

1989 жылы 9 қарашада Берлин қабырғасы құлатылып, ГДР мен ГФР арасындағы шекара ашылды. 1990 жылы 1 шілдеде ГДР мен ГФР арасында валюталы, экономикалық және әлеуметтік одақтастық туралы келісімшартқа қол қойылды. Батысгерман маркасы ГДР валютасы болып есептелді. 1990 жылы 3 қазанда ГДР ГФР құрамына қосылып, қызметін тоқтатты.

1987 жылы *Чехословакия* басшылығы экономикалық реформаларды қолға ала бастады. Алайда оппозиция радикалды өзгерістерді талап етті. 1989 жылы 17 қарашада Прагада студенттердің қарсылық білдіру

шерулері басталып, полицияның таркатуымен аяқталды. Ертесіне «Азаматтық форум» деп аталатын оппозициялық ұйым құрылды. (Осы уақыт аралығында аталған форумдар секілді бірлестіктер «Зорлыққа қарсы қауымдастық» атауымен Словакия елінде де пайда болды). Оппозиция қысымымен Компартия Конституциядағы ЧКП жетекшілік рөлі туралы бапты алып тастауға келісті. Елде Мариан Чалф басқарған коалициялық үкімет құрылды. Негізгі қызметтік орынды бұрынғы диссиденттер басқарды. Олардың арасында ең танымалы – драматург Вацлав Гавел – 1989 жылы 29 желтоқсанда Чехословакия президенті болып сайланды. Прага көктемі кезеңінде Компартияның жетекшісі Александр Дубчек Федералды ұйымның өкілі атанды. 1990 жылы өткізілген парламенттік және жергілікті сайлауда Компартия жеңіліске ұшырады. 1991 жылы шілде айында кеңес әскерлері елден шығарылды. Мемлекетке жаңа атау берілді. *Чех және Словакия Федеративті Республикасы* (ЧСФР) деп атала бастады.

Есте сақтаңдар

Чехословакияда саяси тәртіптің өзгеруі бейбіт әрі залалсыз өткендіктен, «барқыт революциясы» деген атауға ие болды.

Шығыс Еуропа елдеріндегі саяси ахуал демократиялық қайта жаңғыруға талпынған Болгариядағы күштердің белсенділігін арттырды. 1989 жылы қазан айында БКП ОК Саяси бюросының мүшесі, сыртқы істер министрі Петр Младенов басқару ісінде жол беруге болмайтын әдістерді пайдаланғаны үшін Т. Жиковты айыптап, партия жетекшілеріне ашықхат жолдады. Саяси бюро мүшелері П.Младенов бастамасын қолдап, 1989 жылы 10 қарашасында БКП ОК Пленумы Т. Жиковты бас хатшы қызметінен босатты. Көп кешікпей ол Мемлекеттік кеңес өкілі лауазымынан да босатылады. Елде Президенттік лауазымы құрылып, оған П. Младенов сайланды.

Ел ішінде көптеген саяси ұйымдар пайда бола бастады. Партиялар мен саяси ұйымдардың біркатары *Демократиялық күштер одағына* (ДКО) бірікті. Олардың мақсаты елге көппартиялы жүйелер мен парламенттік демократияны енгізу болды.

1990 жылы қаңтар айында құрылған БКП XIV құрылтайы Болгариядағы социалистік қоғамның қайта құрылуы мен жаңғыруының басталғандығы туралы баяндама жасады. Сонымен бірге елде демократиялық социализмнің құрылатындығы жайлы хабарлады. Партия қамғы жетекші рөлінен бас тартты. Живков пен айналасындағы жақын серіктестерінің бірі партиядан шығарылды. Партия атауы Болгар социалистік партиясы (БСП) болып ауысты. ДКО айналасына шоғырланған оппозициялық күштер 1990 жылы жазда П.Младеновтың қызметтен кетуіне қол жеткізді. 1990 жылы тамыз айында Ұлы халық жаны

ел президенті етіп ДКО көшбасшысы Желю Желеваны таңдады. Осы жылдың желтоқсан айында коалициялық үкіметтің құрамын бекітті.

Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропаның көптеген елдерімен салыстырғанда Румыниядағы тәртіптің ауысуы қанды сипатқа ие болды. 1987 жылдың аяғында Брашов өнеркәсіптік қаласында «Диктатор жойылсын!» ұранымен тұрғындардың наразылық шеруі өтті. Шерушілер полиция араласуымен тоқтатылды. 1989 жылы желтоқсан айында румын билігі протестанттық бағытты ұстанған венгер дін қызметшісін Тимошоара (Трансильвания) қаласынан қоныс аударуға мәжбүрлейді. Бұл жағдай қоғамда наразылық толқынын тудырып, полиция қару қолдану арқылы көтерілісті басты. Нәтижесі антикоммунистік революцияның басталуына себепші болды.

22 желтоқсанда биліктің нұсқауымен Бухарест орталық алаңына Н. Чаушеску саясатын қолдау үшін 10 мыңнан аса адам жиналды. Алайда билік басындағылар үшін күтпеген жерден митингке қатысушылар «Чаушеску жоғалсын!» деген айқайға басты. Наразылық көрсетушілерге қарсы тағы да қарулы күш қолданылды. Жүздеген адамдар жараланды және қаза тапты. Дегенмен көтерісшілерге көмекке әскер келеді. Николае Чаушеску мен оның жұбайы елден қашуға әрекет жасағанымен, нәтижесінде қолға түседі. Оларды «геноцид, жемқорлық және экономиканы құлдыратқандары» үшін айыптап, ату жазасына бұйырады. Ұлттық құтқару фронты қалыптасады. Оның басшысы Ион Илшеску – Чаушескуға қарсы болған бұрынғы коммунистік атқарушы болатын. Дегенмен 1990 жылы мамыр айында *И. Илшеску* Румынияның президенті болып сайланды.

1980 жылдың соңы – 1990 жылдың басында Югославияда экономикалық және саяси дағдарыс күшейе түсті. Елді басқаруды орталықсыздандыру үдерісі басталды. 1989 жылы 27 қыркүйегінде Словения Республикасының парламенті республиканың ЮСФР құрамынан шығу құқығы туралы жариялады. Бұл біртұтас елді жоюға жасалған алғашқы қадам еді. Осы жылы Сербия аумағында Косово өлкесінің албан тұрғындары аймаққа республика атауын беруді талап етті. Бұл жаңа сербтік тұрғындарды алаңдатты. Сербияның барлық аймақтарында албандықтарға қарсы наразылықтар өрши түсті. Осы толқынның әсерімен 1990 жылы 9 қаңтарда Сербиядағы алғашқы көппартиялы сайлауда Сербия социалистік партиясы Президумының өкілі Слободан Милошевич президенттік орынға жайғасты. Ол біртұтас мемлекетті сақтап қалуды көздеді, алайда ыдыраушылық арта берді.

1990 жылы желтоқсан айында Словения мен Хорватия тәуелсіздік үшін өз ойларын білдірді. Хорватияда жаңа Конституция қабылданды. Республика тұрғындарының 30 пайызы сербтер болғанына қарамастан елді хорват халқының мемлекеті деп жариялады. Жаңа Конституция қабылдағаннан кейін кемсітушіліктің күшеюінен қауіптенген Хорва-

пиядағы серб тұрғындары өздеріне басымдық беретін Серб өлкесі республикасын құруды талап етті. Олардың бірігу жоспары серб билігі тарапынан қолдау таппады. 1991 жылы маусым айында Словения мен Хорватия ЮСФР құрамынан кететіндіктерін мәлімдеді, алайда Белград бұл акцияларды заңды деп мойындамады. Серб Өлкесі Республикасын бөлшектеу мақсатында Хорват сепаратисттерінің қарулы қактығысы басталды. *Югославияда азамат соғысы басталды*.

1991 жылы қыркүйек айында Македония Югославиядан тәуелсіздігін алып, бөлініп шықты. 1992 жылы сәуір айында Югославиядан Босния мен Герцеговина бөлінді. *Югославия біртұтас мемлекеттілігін сақтап қала алмады*. Босния мен Герцеговинада сербтер, хорваттар мен мұсылмандар (ислам дінін қабылдаған славяндар) арасында қарулы қактығыстар орын алып, нәтижесінде 1995 жылы қазан айына дейін созылған азамат соғысының басталуына себепші болды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Еуропадағы халықтық демократия елдерінде оппозицияның жандануына не әсер етті?
2. Неге 80-жылдардың соңы мен 90-жылдардың басында Шығыс Еуропада болған оқиғаларды «барқыт революциясы» деп атады?
3. Румыниядағы революцияның басқа халықтық демократия елдерінде болған революциялардан қандай айырмашылығы бар?
4. Югославия Социалистік Федеративтік Республикасының ыдырау процесін бақылап, оның себептерін атаңдар.

Ә. Таяу Шығыстағы 2010–2011 жылдардағы «Араб көктемі». Посткеңестік елдердегі «Түрлі түсті революциялар»

«Араб көктемі»

1970–2010 жылдар аралығында араб елдері халқының саны 128 миллион көрсеткішінен 359 млн адам санына өсті. Олардың барлығын жұмыспен қамту мәселесі туындады. Жастар мектепте білім алып, университет тамамданғаннан кейін жұмыссыздар қатарына қосылды.

Назар аударыңдар!

1990 жылдың екінші жартысында Араб елдерінің жаһандану мен жаңғыру үдерісіне жаппай еліктеуі халық арасында жаһандану мен батыстық көңіл күйге қарсы үндеулер мен өз басшыларына сенімсіздік таныту жағдайлары жиілей бастады.

Бүгінгі сабақта:

- 2010–2011 жылдардағы Араб революциясы;
- Грузия, Украина, Қырғызстандағы «түрлі түсті революциялар»;
- қоғам мәселелерін шешудегі революциялық тәсілдердің салдары туралы білеміз.

**Кілт
Сөздер:**

оппозиция, саяси ислам қозғалыстары, үкіметке қарсы қарсылықтар, күрес формалары, мемлекеттік төңкеріс, реформаторлар, парламенттік сайлау, президенттік сайлау

2000 жылдың басында әлемнің өзге аймақтарында болған демократиландыру әсерімен Араб үкіметі өз билігін таңдау жасау арқылы нығайтуға тырысты. Алайда ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығында сайлау нәтижесі бойынша Араб елдері арасында қауқарлы бапқа қарсы құзыреттілікке не саяси ислам қозғалысы жеңіске жетті. Саяси шешімдерді жасау мен қабылдауда айырлы оппозиция күштерінің ықпалы қысқартылды. Бір адамның партиясына айналған, басқарушы партиялар саяси бәсекелестікке төтеп беруге қабілетсіз еді.

2007 жылы әлемдік қаржы дағдарысы басталған кезде Араб елдері халқының 41 пайызы кедейшілікте болды. Жастар арасында жұмыссыздар саны 30 пайызға жетті. Жоғары білімі бар, тұрақты жұмысы жоқ жастар оппозициялық күштердің ұйытқысына қосылып, 2010 жылы үкіметке қарсы шеруге шықты.

«Араб көктемі» атауына ие болған жаппай үкіметке қарсы наразылық 2010 жылдың 18 желтоқсанында Тунисте басталып, көп ұзамай барлық Араб елдеріне тарады. Ереуіл, наразылық, шерулер мен митингілер секілді қарсылық білдірудің формалары қолданылды. Жаппай ұйымдастырылған шерулер жұма күні түскі намаз кезінде басталды. Билік басындағылар шерушілерді күш көрсету әдістерін қолдану арқылы басуға тырысты.

Назар аударыңдар!

Араб революцияларына мына ерекшеліктер тән: негізгі себептер – әлеуметтік мәселелер (бағаның өсуі, жұмыссыздық, нашар әлеуметтік қамсыздандыру), мемлекет пен қоғамдағы тоқырау; қатысушылардың ғаламтор арқылы байланыс үйлесімділігі (Твиттер, әлеуметтік желілер, электронды пошта және т.б.) болды. Бұл форманың шеруге қатысушыларға ықпалы күшті болды; жеңіске жеткенше күресу, көп жағдайларда, қарсылық білдірушілер билікпен келісімге келуден бас тартып, биліктен толығымен кетуін талап етеді (шерушілердің негізгі ұраны: «Халық ресми тәртіптің құлауын қалайды!»); нақты ұйымдастырушылардың жоқтығы, халықтың өз бетінше бастамасы болды.

2011 жылы Тунисте, Египетте, Йеменде мемлекеттік төңкерістер; Ливия мен Сириядағы азамат соғысы; Бахрейнде азаматтық көтеріліс; Алжир, Ирак, Йордания, Марокко, Оманда жаппай наразылық; Кувейт, Ливан, Мавритания, Сауд Арабиясы, Судан, Джибутта кішірігім бас көтерулер орын алды.

2010–2011 жылдары революция нәтижесінде Египет, Ливия, Тунис, Йордания, Йемен үкіметтері таратылды немесе қызметтен босатылды. Кувейт, Оман, Алжир, Катар мемлекеттері басшылары реформалар

«Араб көктемі»

жасауға кірісті. Сауд Арабиясы мен Бахрейнде халық көтерілісі билік тарапынан күштеп басылды. Сирияда азамат соғысы белең алды.

Араб революциялары пайдалы жағымен қатар теріс салдарларға әкелді. Олар бірден қатал тәртіп орната алмағандықтан, идеологиядағы ретсіздікпен жанжалдарға соқтырған ұзақ кезеннің басталуына себеп болды. Ливия мен Сириядағы азамат соғысының басталуына әкелді.

Халықтың негізгі әлеуметтік экономикалық және саяси қажеттіліктерін *уақытылы реформалар* арқылы қанағаттандырып отыру үшін мемлекеттің мықты, бірақ авторитарлы емес билігі болу керек. Басқарушы топ пен тұрғындар арасындағы арақашықтықты қысқарту керек болды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Араб революциясының себептерін атаңдар.
2. Араб революциясының қатысушылары күрестің қандай түрін қолданды?
3. Араб революциясының ерекшелігі неде?

Посткеңестік кеңістіктегі «Түрлі түсті революциялар»

Шығыс Еуропадағы «Барқыт революциясы» бұрынғы КСРО құрамында болған елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлкен ықпал етті. Олардың тәжірибелері Грузия, Украина және Қырғызстан секілді посткеңестік елдерде орын алған «түрлі түсті революцияға» әсерін тигізді.

1991 жылы қаңтарда Грузияда орын алған мемлекеттік төңкеріс нәтижелеріне орай елдің президенті З.Гамсахурдия өз билігінен тайдырылды. 1992 жылдан бастап мемлекетті Э.А.Шеварднадзе басқара отырып, өзінің авторитарлы саяси режимін нығайта бастады. Халық

жемқорлықтан, төмен тұрмыстан, сапасыз медицинадан зардап шекті. Экономика құлдырап кетті. Азаматтар арасында мемлекеттің даму бағытына көңілі толмайтындар қатары артты. Оппозиция күш алды. 2003 жылы Грузияда парламент сайлауы өткен кезде халықтың наразылығы шегіне жетті.

Парламент сайлауында үкіметті жақтайтын «Жаңа Грузия үшін» блогына реформаторлық бағыттағы жас саясаткер Михаил Саакашвили басқаратын «Ұлттық қайта өрлеу одағы» блогы қарсылас болды. Өзінің сайлауалды науқанында ол: «Грузияға реформа керек, онсыз мемлекет ұзақ өмір сүре алмайды», – деп мәлімдеді. Халықтың көп бөлігі реформаторларды қолдап, олардың сонынан сайлауға барды. Орталық сайлау комитеті (ОСК) сайлауда билікті қолдайтын блоктың жеңіске жеткенін жариялады. Оған жауап ретінде Саакашвили сайлауда заңсыздыққа жол берді деп Шеварднадзені айыптап, өз жақтастарын қарсылық білдіруге шақырды.

2003 жылы 21 қарашасында кешке елдің барлық аймағынан Тбилисиге жиналған реформаторлардың жақтастары: «Шеварднадзе отставкаға кетсін!» деген талаптарын қойды. Саакашвилдің бастауымен митингіге шыққандар жаңа парламент өткізіп жатқан алғашқы отырысқа басып кіріп, Шеварднадзенің баяндамасын үзіп тастайды. Адамдар қолдарында бейбіт өзгерістің белгісі ретінде раушангүлі болды (осыдан келіп «раушангүл революциясы» атауы шықты). Келесі күні Шеварднадзе отставкаға кетті. Парламент «Ұлттық қайта өрлеу одағын» бекітті.

2004 жылдың қаңтарында өткен кезектен тыс президент сайлауында М.Саакашвили жеңіске жетті. Грузияның билігіне жас реформаторлардың буыны келді. Олар елдегі мемлекеттік және саяси институттарға реформа жасап, жемқорлыққа қарсы күрес жариялады.

2004 жылдың соңында Украинада осыған ұқсас жағдай қалыптасты. Елде президенттік сайлау өтуі тиіс болатын. Ең басты талас негізгі үміткерлер В.Янукович (премьер-министр) пен «оппозицияның үміткері» саналатын В.Ющенко (бұрынғы премьер-министр) арасында болды.

22 қарашада ОСК Украина Президентігіне үміткерлер пеленген екінші сайлау қорытындысын жариялады: Сайлаушылар Януковичке 49,42 пайыз дауыс берсе, В.Ющенко 46,7 пайыз дауыс алды.

Бұған наразы болған халық Киевтегі Тәуелсіздік алаңына жинала бастады. Қала орталығында үкіметке қарсы жиналғандарға арналып арнайы шатырлы қалашықтар құрылды. Халықтың жаппай бас көтеруі бүкіл елді қамтыды. Адамдар В.Ющенконың сайлау белгісі болған қызғылт сары түсті киініп, алаңға жиналды. Осыдан наразылық шеруі «қызғылт сары революция» атауын алды. 24 қарашада халықтың жаппай қарсылығына қарамастан ОСК сайлауда В. Янукович жеңіске жетті деп жариялады.

Бұған жауап ретінде В.Ющенконың жақтастары Ұлттық құтқару комитетін құрып, Бүкіл Украиндық саяси ереуіл жариялайды, олар демонстранттарға қоғамдық ғимараттарды, оның ішінде Министрлер кабинеті мен президент әкімшілігін қоршап алуға шақырды. Сонымен қатар елде жергілікті кеңестердің сессиясы шақырылып, сайлау нәтижесін мойындамау жарияланды. Бірқатар кеңестерді жергілікті аймақтарда В.Ющенко басқарды.

Қалыптасқан күрделі жағдайға орай Украинаның Жоғарғы Кеңесі 2004 жылдың 1 желтоқсанында сайлаудың нәтижелерін жойып, Министрлер Кабинетіне сенімсіздік білдіріп, үкіметті таратады. Оппозиция елдегі билік басына келеді. Украина парламенттік республика болды. Алайда Украинада «қызғылт сары революциядан» кейін кең ауқымды реформалар қолға алынбады, елдегі әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдай тұтастай жақсы жағына өзгермеді, бұл мемлекетте үлкен дағдарыс тудырды.

Посткеңестік кеңістіктегі келесі «түрлі түсті революция» Қырғызстанда болды. 2005 жылдың наурызында елдің оңтүстігінде жаппай тәртіпсіздіктер басталып, оның соңы әкімшілік ғимараттарды басып алып, өртеумен аяқталды. Наразылық елдің астанасы – Бішкекке дейін жетті. Президент А.Ақаев билікті тастап, елден кетті, билікке оппозиция келді. Бұл халық наразылығы «қызғалдақ революциясы» деп аталды. Елдің жана президенті Құрманбек Бакиев болды. 2007 жылы жаңа Конституция жобасын референдумға ұсынды, ол бойынша мемлекет парламенттік-президенттік республика болуы тиіс болды. Бұл референдумда осы жоба қабылданған соң кезектен тыс парламенттік сайлау өтті. Сайлауда президенттік «Ақ Жол» партиясы жеңіске жетті.

Назар аударыңдар!

Барлық «түрлі түсті революцияларға» тән ерекшелік жалпы халықтың саяси белсенділігі және басқарушы элитаның ауысуы болды. Алайда «түрлі түсті революция» орын алған елдердің бұдан кейінгі әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында нәтижелі оң өзгерістер болмады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Грузиядағы «раушангүл революциясы» туралы айтыңдар.
2. Украинадағы «қызғылт сары революцияның» барысы баяндаңдар.
3. Посткеңестік кеңістіктегі «түрлі түсті революция» нәтижелері қалай болды?

Қоғам мәселесін революциялық жолмен шешудің зардаптары

Прогреске бет алған қоғам дамуындағы мәселелерді шешуде революциялық әдістердің маңызды артықшылықтары да, аздаған кемшіліктері де бар. Қоғамның бір жағдайдан екіншісіне өтуі, жаңаша

даму үшін ескі қарама-қайшылықтарды жоюы, қоғамның негізгі тобының қалыптасқан өзара қатынас қағидаларының бұзылуына әкеледі. Бұл әлеуметтік және экономикалық қатынастардың барлық саласының тұрақсыздығына ұрындырады. Зерттеу көрсеткендей, әлеуметтік революция нәтижесінде жекеменшіктің түбегейлі түрде басқаша бөлінуі, қоғамның әлеуметтік тобының үйреншікті жағдайының бірден өзгеруі, қандайда болсын жолмен жетістікке жетуге ұмтылуды немесе әлеуметтік кек қайтаруды тудырады.

Мұндай жағдайда өзінің қарсыластарын басып тастауға бейім қоғамға өздерінің құндылықтарын таңатын мәдени саясаттың ерекше түрі қалыптасады. Бұл қоғамда революция нәтижелеріне орай пайда болған жанжал мүмкіндіктерін тудырып, оны ұлғайтып, жана қақтығыстарға жол ашады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қоғам мәселесін шешуде революциялық әдістер қандай зардаптарға әкелуі мүмкін?

IV БӨЛІМ

МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫ

10-ТАРАУ

АДАМЗАТТЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫН
САҚТАУ ЖОЛДАРЫ§ 59. ЮНЕСКО-НЫҢ АДАМЗАТТЫҢ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫН САҚТАУ
ЖӨНІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Бүгінгі сабақта:

- тарихи-мәдени мұраны сақтаудың маңыздылығы;
- ЮНЕСКО-ның мәдени мұраны сақтау жөніндегі қызметі туралы білеміз.

Кілт
сөздер:

ЮНЕСКО, жарғы, бүкіл дүниежүзілік мұра, мәдениет және табиғат ескерткіштері, конвенция

ЮНЕСКО – Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйым. Ұйым 1945 жылы қарашада құрылды. Оның негізгі мақсаты – ортақ құндылықтарды құрметтеуге негізделген және өркениеттер, мәдениеттер мен ұлт арасындағы диалогке жағдай жасау.

ЮНЕСКО білім, ғылым және мәдениет салаларының соңғы онжылдықта ақпарат пен коммуникация дамуымен байланысты ауқымды мәселелермен айналысады. Ұйым мынадай мақсаттарды көздейді:

– білім, ғылым және мәдениет саласында мемлекеттер мен халықтардың ынтымақтас-тығын кеңейту есебінен бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға жәрдемдесу;

– заңның сақталуын, адамның негізгі бостандықтары мен құқықтарын жалпыға ортақ құрметтеуді қамтамасыз ету.

Бүгінгі күні ұйымға 193 мемлекет мүше, оның ішінде осы ұйымға 1992 жылы мамыр айында қабылданған Қазақстан да бар.

Әлемдегі мәдени саналуандылықты қолдау. ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы басым бағыты – мәдени саналуандылықты қолдау. ЮНЕСКО мәдениеттердің бірігуі мен біріздендірілуіне, басқа бірыңғай дүниежүзілік мәдениеттің пайда болуына қарсы. Сондықтан ұйым

Жер шарының түкпір-түкпіріндегі дәстүрлі және этникалық мәдениетке қолдау көрсетеді. Басқа мәдениетті құрметтеуді, мәдениеттер мен өркениеттер сұхбатын, адамдар мен мәдениеттердің өзара рухани бауын

көтермелейді. 2001 жылы ЮНЕСКО-ға мүше мемлекеттер Мәдени саналуандылық туралы жалпыға ортақ декларация қабылдады және онда «тірі табиғат үшін биологиялық саналуандылық қаншалықты қажет болса, адамзат үшін мәдени саналуандылық соншалықты қажет» делінген.

Дүниежүзілік мұраны қорғау. Әлемде барша адамзаттың игілігі саналатын мәдени және табиғи нысандар жеткілікті. Өкінішке орай, адамн және табиғи факторлардың әсерінен көптеген ескерткіштер жойылып кету қаупінде. Адамзат алдында адамзат тарихының бір бөлігі – құнды ескерткіштерді қорғау және сақтау міндеті тұр. Сол себепті көптеген елде мемлекеттік және халықаралық деңгейде табиғи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі қоғамдық және мемлекеттік ұйымдар құруда. ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мәдени ескерткіштерді қорғау мен сақтау ісіндегі рөлі өте зор.

1972 жылы қабылданған Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы Конвенция кейбір мәдени және табиғи мұра құндылықтары әлемнің қызығушылық танытатынына негізделген, сондықтан барша адамзат мұрасының бір бөлігі болып есептелуі тиіс. Аумағында мәдени және табиғи мұра орналасқан мемлекеттер егемендігін толықтай құрметтей отырып және осы мұраға қатысты ұлттық заңнамада қарастырылған меншік құқықтарына қысым көрсетпей, Конвенцияға қатысушы мемлекеттер дүниежүзілік мұраны қорғау бүкіл халықаралық қауымдастықтың міндеті екендігін мойындады.

Бүгінгі күні дүниежүзілік мұра нысандарының тізіміне Үндістандағы Тәж-Махалдан бастап Аустралиядағы Үлкен маржан аралдары сияқты табиғат кереметін қосқанда, Малидегі Ежелгі Тимбукту қаласына дейінгі 700-дей табиғи және мәдени нысандар кірген. Конвенцияның тұрақты хатшылығы дүниежүзілік мұра орталығы болып табылады.

ЮНЕСКО Камбоджаның ежелгі астанасы – Ангкор мен Мароккодағы Фес қаласы сияқты бірегей мәдени ескерткіштерді қорғауда техникалық қолдау көрсетеді. Дүниежүзіндегі ең бай мұралардың бірі саналатын Ауғанстанда да жаңа жоба жүзеге асырылады.

Дүниежүзілік мұра компеті жыл сайын сессиялар өткізеді, онда ерекше мәдени, тарихи немесе экологиялық маңыздылығына қарай сақтау мен насихаттауды талап ететін, басымдыққа ие табиғи

Қазіргі кезде дүниежүзілік мұра тізіміне 167 мемлекеттің нысандары енген

немесе адам қолымен жасалған нысандар анықталады. Қазақстан бұл құжатты 1994 жылы 26 сәуірде қабылдады, бұл дүниежүзілік мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылатын Қазақстан мәдени ескерткіштерін сақтау және қалпына келтіру мәселелерін зерттеуге халықаралық сарапшыларды тарту мүмкіндігін берді.

ЮНЕСКО-ның мәдени және табиғи нысандар тізіміне енгізуге қойылатын талаптар. Дүниежүзілік мұра бағдарламасының мақсаты – бірегей деп танылған нысандарды танымал ету және қорғау. 1978 жылы ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұра тізіміне қандай мәдени және табиғи нысандар енгізілетінін анықтайтын алты талап аталды. 2002 жылы аталған талаптар тізімі табиғи нысандарды бағалау талаптарымен толықтырылды. Қазіргі кезде қойылатын 10 талап бар.

Мәдени талап бойынша :

1. Нысан – адамзат жасампаздығының үздік туындысы.
2. Нысан уақыттың белгілі бір кезеңінде немесе белгілі бір мәдени кеңістікте, сәулет өнерінде немесе технологияларда, монументтік өнерде, қалаларды жоспарлауда немесе ландшафтылар жасауда адамзат құндылықтарының өзара әсерін айғақтайды.
3. Нысан осы уақытқа дейін бар немесе жоғалып кеткен мәдени дәстүр немесе өркеніеттер үшін бірегей немесе ерекше болады.
4. Нысан адамзат тарихының маңызды кезеңін бейнелейтін құрылымның, сәулеттік немесе технологиялық ансамбльдің, не болмаса, ландшафтының аса көрнекті мысалы ретінде қарастырылады.
5. Нысан – адамның жерді немесе теңізді пайдалануымен мәдениеттердің және адамның қоршаған ортамен өзара қатынасының үлгісі екендігімен адамзаттық дәстүрлі құрылыстардың көрнекті мысалы болып табылады.
6. Нысан оқиғалармен немесе қазіргі дәстүрлермен, идеялармен, сенімдермен, көркем әдеби туындылармен тікелей немесе заттық жағынан байланысты және дүниежүзілік маңызға ие.

Табиғи талап бойынша :

1. Нысан – табиғи феномен немесе табиғаты ерекше көрікті және эстетикалық жағынан маңызды кеңістік.
2. Нысан – Жер тарихындағы негізгі кезеңдердің аса жарқын үлгілері, оның ішінде тарихи ескерткіштері, рельеф дамуындағы геологиялық процестердің немесе геоморфологиялық және физикалық-географиялық ерекшеліктердің нышаны.
3. Нысан жер, тұщы су, жағалау және теңіз экологиялық жүйелері және өсімдіктер мен жануарлар қауымдастығының эволюциясы мен дамуындағы экологиялық немесе биологиялық процестердің аса көрнекті үлгісі болып табылады.
4. Ғылыми көзқарас тұрғысынан алып қарағанда, нысан биологиялық саналуандылықты, оның ішінде жойылып бара жатқан, дүниежү-

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ЮНЕСКО-ның бүкіл дүниежүзілік мұра тізіміне енгізілген

зілік құнды түрлердің сақталуы үшін неғұрлым маңызды немесе елеулі табиғи ортаны қамтиды.

ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұра нысандарын қорғау жөніндегі қызметі. Дүниежүзілік мұра тізіміне уақытша негізде жер сілкіністері, қарулы қақтығыстар, бақылаусыз туризм сияқты табиғи немесе адам факторлары әсерінен жойылу қаупінде тұрған нысандар енгізілген. Ұйымның мақсаты іс-шаралар бағдарламаларын дайындау және қорғау немесе қалпына келтіру жолымен жойылу қаупі тізімінен тезірек шығару мақсатында нысанға мониторинг жасау.

Қазіргі кезде дүниежүзілік мұра тізімінде 1092 нысан бар. Олардың 845-і мәдени, 209-ы табиғи және 38-і аралас нысан болып табылады. Олар Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы конвенцияға мүше 165 елде орналасқан. Тізімге енгізілген әрбір нысанда өзінің сәйкестік нөмірі бар және олар ЮНЕСКО-ның қорғауында.

ЮНЕСКО тізімінде Қазақстан Республикасының 5 нысаны бар. Үш нысан тізімге мәдени талаптар бойынша енгізілген, олардың біреуі адамзат жасампаздығының қайталанбас туындысы деп танылған, ал 2 нысан табиғи талаптар бойынша енгізілген. Бұған қоса, 2017 жылғы жағдай бойынша Қазақстан аумағындағы 13 нысан дүниежүзілік мұра тізіміне үміткерлер ретінде тіркелген.

Мәдени мұра – өткен тарихтан қалған игілік. Біз оны болашақ ұрпаққа сақтап, жеткізуге тиіспіз. ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұра идеясы өзінің әмбебаптығына байланысты бірегей идея болып табылады. Дүниежүзілік мұра нысандарын қорғау – өздері тұратын аумаққа қарамастан, дүниежүзіндегі барша халықтың ортақ парызы. Осылайша

ЮНЕСКО-ның мақсаты – дүниежүзіндегі жалпыға ортақ мұраны тіркеу, қорғау және сақтау.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. ЮНЕСКО-ға қанша мемлекет мүше?
2. Дүниежүзілік мұра бағдарламасының мақсаты қандай?
3. Қорғау тізіміне енгізу үшін мәдени және табиғи нысандарды анықтайтын талаптар туралы не білесіңдер?
4. «Тарихи ескерткіштер» тақырыбына реферат жазыңдар.

§ 60. МҰРАЖАЙ ІСІ. МҰРАЖАЙЛАРДЫҢ ДҮНИЕЖҮЗІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ МЕН САҚТАУДАҒЫ РӨЛІ

Әлемнің постиндустриалды дәуірге енуі, жаһандану, ХХІ ғасырдың бас кезіндегі технологиялық, әлеуметтік және мәдени қайта құрулар қоғамның тарихи-мәдени мұраға деген көзқарасын өзгертті. Мұраны сақтауға қамқорлық жасайтын басты әлеуметтік-мәдени институттардың бірі *мұражайлар* болып табылады.

Бүгінгі сабақта:

- мұражайлардың тарихи-мәдени мұраны зерттеу мен сақтаудағы рөлі;
- мұражай ісі тарихы;
- мұражайлар типологиясы және мұражайлар үлгілерінің ерекшеліктері;
- мұражай саласындағы заманауи инновациялар туралы білеміз.

Кілт сөздер:

мұражай, ақпарат, ескерткіштерді қорғау, мәдени мұра, жаратылыстану-ғылыми мұражай, көркем мұражай, өнер, мультимедиалық жабдықтар

Көптеген елдерде мұражайлар табиғат, тарих және мәдени ескерткіштерін айқындау, зерделеу, сақтау мен танымалдылығын арттырудың орталықтарына айналды.

Мұражайлар тарих ғылымы үшін ақпараттың маңызды дереккөздері болып табылады. Бұл тұрғыда мұражай экспозициялары мен мұрағаттық құжаттардың тақырыптық көрме-презентация материалдары пайдаланушыларға ұсына отырып, ақпараттық жұмыстың белсенді нысандары ретінде де қарастырылуы мүмкін. Мұражайлар – бұл ерекше коммуникативтік жүйе, ол мәдени кеңістіктің бір бөлігі бола отырып, мәдениеттер диалогінде делдал рөлін атқарады.

Назар аударыңдар!

Мұражай – тарихи-ғылыми мұраларды, дерек ретінде ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтарды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме.

Мұражайлардың қоғамдағы рөлі мен мұражай қорларында сақталатын тарихи-мәдени

мұра туралы білім беру жауапкершілігі – ұлттық және халықаралық қауымдастықтардың мәдени және рухани өмірінде басты орын алады.

Мұражай ісі тарихы. Мәдени және табиғи заттарды коллекциялау дәстүрі ежелгі грек мәдениетінің өзінде-ақ пайда болған еді. Антикалық храмдар мен мұражайларда (грек. *museion* сөзінен – музалар храмы) коллекциялардың негізгі бөлігін құдайларға алғыс ретінде берілген жеке сыйлықтар мен соғыс олжалары құрады. Өзге мемлекеттердің тұрмыс, мәдени заттары мұражайға келушілерде басқа өркендеттерге деген қызығушылығын туындатты.

Көптеген антикалық дәстүрлердің жаңғыруы болған Қайта өрлеу дәуірінде мұражай ісінің дәстүрі де қалпына келтірілді. Мұражайлар зайырлық және діни билеушілердің жеке коллекцияларының негізінде пайда бола бастады.

Алдымен олар артефактілер (мәдениет заттары) мен табиғи заттарды жинақтаумен ғана айналысты. Біртіндеп мұражай коллекциялары ғылыми зерттеу және оқу процесінің нысанына айналды.

Мұражайлар типологиясы. Әлеуметтік функциясына қарай *мұражайлардың* : академиялық (ғылыми-зерттеушілік), оқу (университеттік) және ағартушылық үш тобы ажыратылады.

Коллекциялардың тақырыбы мен құрамына қарай мұражайлар мынадай топтарға бөлінеді:

- Жойылып кеткен табиғи нысандарды қосқанда (мысалы, палеонтологиялық мұражайларда) табиғаттың бүкіл саналуандылығын көрсететін; коллекциялар сақтайтын және жәдігерлерді көрсететін *жара-*

Третьяков галереясы – бейнелеу өнері мұражайы (Мәскеу)

тылыстану-ғылыми мұражайлары екі үлкен – *биологиялық және геологиялық* топқа бөлінеді.

- *Көркемсурет мұражайларында* бейнелеу және сәндік-қолданбалы өнердің кескіндеме, мүсін және басқа түрлерінің коллекцияларын жинақтап көрсетеді. Бұл үлгідегі мұражайларға заманауи және өзекті өнердің көркемсурет галереялары, ірі көркемсурет мұражайлары (Эрмитаж, Лувр және т.б.) қосылады, бұлар, әдетте, көркемсурет және тарихи мұражайлар үлгісін біріктіреді.

- *Этнографиялық мұражайларда* этникалық қауымдастықтардың дәстүрлі материалдық және рухани мәдениет пен тұрмыс заттары (тұрмыстық, халықтың кәсіптік пен қолөнер бұйымдары, этникалық киім, музыкалық халық аспаптары және т.б.) жинақталған.

- *Тарихи мұражайларда* тарихи құжаттар, ескерткіштер, материалдық және рухани мәдени заттар ел назарына ұсынылады. Тарихи мұражайлардың ішінен археологиялық мұражайлар, сондай-ақ әскери тарихи мұражайлар ажыратылады.

- Аса көрнекті тарихи оқиғаларды немесе тарих, ғылым, мәдениет қайраткерлеріне арналған есте қалдыру *мемориалдық мұражайлар* бар. Бұл мұражайларда айтулы оқиға немесе ұлы адамдар өмір сүрген уақыттың шығармашылық жағдайын, қоғамдық-тарихи, мәдени-көркемдік жағдаятын көрсететін материалдар мен құжаттар ұсынылады.

- *Салалық мұражайларда* белгілі бір саланың (медицина, көлік, байланыс, машина жасау және т.б.) дамуы туралы әңгімелейтін жәдігерлер жинақталған.

Алматыдағы М.О.Әуезов мұражайы

• *Өлкетану* (кешенді) *мұражайлары* – жекелеген қалаларда немесе облыстарда құрылады және осы қала немесе облыс халқының тұрмысы мен тарихын, мәдениетін, табиғатын зерттеу мүмкіндігін береді.

Жаратылыстану-ғылыми мұражайлары. Алғашқы жаратылыстану ғылыми мұражайлары XV ғасырдың соңы – XVI ғасырдың бірінші жартысында Францияда, Швейцария, Германия мен Италияда табиғи заттар кабинеті түрінде пайда болды. Ресейде табиғи заттарды мұражай жинақтамаларына пайдалану XVIII ғасырдың 20-жылдарынан басталады (I Петр құрған Кунсткамера үшін). Табиғи заттар кез келген жаратылыстану-ғылыми мұражайдың негізі болып табылады. Антикалық уақыттан бастап табиғи заттар жинақтарының бәрі табиғаттың үш «патшалығына»: өсімдік, жануарлар мен минералдар болып үш топқа бөлінді. Табиғи заттар «табиғат патшалығында» болып жатқан процестер мен құбылыстарды, нысандарды білдіреді (зоологиялық, ботаникалық, минералогиялық мұражайлар). Олардың ішкі айырмашылықтары географиялық және биологиялық ғылымдардың бөлінуімен байланысты. Табиғи заттардан бөлек, мұражайларда олардың модельдері, көшірмелері мен муляждары жиі кездеседі. Табиғи заттардың модельдері палеонтологиялық мұражайларда неғұрлым жиі кездеседі, бұл – жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің тұрпатын қалпына келтірудің басты нысаны. Әрбір жойылған жануарды экспозицияда көрсету ғылыми жанғырту болып табылады. Жаратылыстану-ғылыми мұражай экспозицияларында бейнелеу материалдары, карталар, сұлбалар, диаграммалар пайдаланылады.

Нью-Йорктегі Америкалық өлкетану тарихи мұражайы

Мұражай ісі және мұражай функциялары. Мұражайлардың маңызды функциялары – табиғат, тарих және мәдени мұра ескерткіштерін жинау, сақтау. Мұражай – мәдениет құндылықтарының қоймасы, өнер туындылары немесе тарихи ескерткіштер коллекцияларының, сондай-ақ табиғаттың ең сан алуан артефактілерінің, сирек кездесетін заттарының сақталатын жері болып табылады.

Мұражай ісі – тарихи және мәдени құндылыққа ие заттарды айқындау; мұражай коллекцияларын қалыптастыру және мұражай заттарын ғылыми құжаттандыру (атрибуттау).

Мұражай каталогтерін жасау; тарихи және мәдени ескерткіштерін қалпына келтіру, коллекцияларды қорғау мен сақтау режимдерін жасау, мұражай қорларын ғылыми тізімге алу, экспозициялары мен көрмелерді жасау және жетілдіру, мұражайдың ғылыми-көпшілік басылымын, каталог, жолкөрсеткіш, бүктемелер және т.б. әзірлеу болып табылады.

Қазіргі уақытта қызметтің бұл дәстүрлі түрлеріне мұражай ісін компьютерлендіру мен құжаттарды электрондық тасымалдауыштарға көшіру, заманауи талаптарға сәйкес мұражайларды қайта құрылымдау мен техникалық жағынан қайта жарактандыру қосылды.

Мұражай ісіне заманауи көзқарас. Мұражайлардың көптеген жана үлгілері пайда болуда, оның мүмкіндіктері туризмде дамыту үшін пайдаланылуда. Мұражайларда заманауи мультимедиялық жабдықтар пайда болды. Мұражай дамуында болашағы зор іс-шара – әлемдік виртуалды экспозициялық залдың немесе онлайн режимінде әдістемелік кабинеттердің және халықаралық өлкетану-танымдық ғаламтор-жобалардың жасалуы болып табылады.

Мұражай ісін қашықтықтан оқыту – мұражай ісін оқытудың қажетті перспективалық құрамдасы, ол дүниежүзінің алыс түкпірінде тұратындар үшін ғана емес, сондай-ақ мүмкіндіктері шектеулі адамдар үшін де өзекті. Қашықтықтан оқыту әртүрлі аймақтар мен елдердің мұражай жетекші мамандарының қатысуымен онлайн сабақтарын өткізуге мүмкіндік береді. Бұл ресурс тарих саласындағы ең жана зерттеулердің нәтижелеріне қолжетімділікті ашады. Онлайн кеңес беру мен бейнеконференциялар өткізуге мүмкіндік береді; ұлттық және халықаралық деңгейде мұражайаралық жобаларды әзірлеу мен іске асыру мүмкіндігін береді; дүниежүзілік мұражай ісі-тәжірибенің неғұрлым бағалы жетістіктерін жинауды, талдау мен жариялауды қамтамасыз етеді.

Назар аударыңдар!

Мұражай ісіне заманауи көзқарас деп мұражайдың әлеуметтік ақпаратты жинақтап және сақтап қана қоймай, сонымен қатар таным мен білімнің, дәстүрлердің, ұғымдардың, эмоциялардың бірігуін көрсетеді деп түсіну қажет.

Мұражай кеңістігіндегі танымдық аспектіні екі құрамдасқа, яғни *ақпараттану* (мұражай коллекциялары арқылы мәлімет алу) және *білім алу* (мұражай заттарын зерделеу) деп бөлуге болады.

Шығармашылық аспект пәнді (қызметті) зерттеуде неғұрлым жоғары зияткерлік деңгейде жасауға бағытталады.

Мұражай қызметінің коммуникативтік аспектісі мұражайға келушінің мәдени тұлғасы мен құндылықтарының диалогі арқылы өзектендіріледі.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда, әртүрлі мәдениеттер арасындағы диалог құруда мұражай білімінің маңызы мен мәні артуда. Мұражай мәдени-білім беру қызметінің перспективалық нысандарын, олардың білімді, мәдениетаралық сұхбатты кеңейтуге шығармашылықпен қатысуына кең мүмкіндіктер ұсынатын, келушілермен жұмыстың инновациялық модельдерін дамытуға ұмтылады. Мұражай үлгілерінің саналуандылығы ғылымдардың дамуы үшін кең мүмкіндіктерді қалыптастырып қана қоймайды. Мұражайлық білім мен коллекциялар әрбір адамның өз тарихымен және мәдени мұрасымен байланысын күшейтеді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Мұражайлар немен айналысады? Олар мәдени мұраны сақтауда қандай рөл атқарады?
2. Мұражай ісінің қайнар көздері қандай кезенге жатады?
3. Мұражайлардың қандай үлгілерін білесіңдер?
4. Мұражай ісі нені қамтиды?
5. Мұражай қызметіне жаңа көзқарастар және олардың маңызы туралы әңгімелесіңдер.

§61. ДҮНИЕЖҮЗІНІҢ ЕҢ ІРІ МҰРАЖАЙЛАРЫ

Мемлекеттік Эрмитаж – Санкт-Петербургте орналасқан Ресейдегі және дүниежүзіндегі ең ірі көркемсурет пен мәдени тарихи мұражайлардың бірі. Мұражай өз тарихын император II Екатеринаның өзі жеке сатып алған өнер туындыларының жеке жинағы ретінде 1764 жылдан бастайды. Олардың ішінде Рембрандт, Рубенс, Вени. Дейк, Франс Хальс сияқты шеберлердің еңбектері болатын. Бұлар, негізінен, XVII ғасырдың бірінші жартысындағы голланд-фламанд мектебінің шығармалары болды. Алғашында картиналардың көпшілігі сарайдың жеке апартаменттерінде (қазір Кіші Эрмитаж) орналасты. 1771–1787 жылдары сәулетші Фельтен Үлкен Эрмитаж ғимаратын салды.

Бүгінгі сабақта:

- Мемлекеттік Эрмитаж, Лувр мұражайы, Британ мұражайы, Метрополитен, Токио ұлттық мұражайы, Египет ұлттық мұражайы, Уффици галереясы, Қазақстан Республикасының ұлттық мұражайы туралы білеміз.

Мемлекеттік Эрмитаж

**Кілт
сөздер:**

экспозиция, көрме,
мәдени, мұра, картина,
Эрмитаж

XIX ғасырдың ортасына дейін мұражайға тек таңдаулылар ғана келе алды. Эрмитаж көпшілік үшін I Николай император кезінде, 1852 жылы арнайы салынған Жаңа Эрмитаждың ғимараты ғана ашық болатын. Ол – антикалық және ортағасырлық мәдениет, Еуропа өнері ескерткіштерінің, Азия археологиялық және көркемөнер, орыс мәдениеті ескерткіштерінің жинақтамаларына бай болып саналды.

1917 жылғы революциядан кейін Эрмитаж елеулі өзгерістерге ие болды. Ол мемлекет қарамағына алынған коллекциялар мен көркемөнер академиясы жинағының есебінен байытылды.

Өзгелермен қатар Боттичелли, Корред, Ван Дейк, Рембрандт, Энгр, Делакруаның еңбектері келіп түсті. Мұражай қысқы сарайдың негізгі жинағынан интерьердің көптеген заттарын, сондай-ақ Надир шах сыйлаған Ұлы моғолдар қазынасын алды. Қысқы сарайдың «Гаяһар бөлмесі» Мәскеу Кремліне ауыстырылып, алмас қорының негізгі қызметін атқарды. Көне шеберлер кескіндемесі жинағының бір бөлігі Мәскеу бейнелеу өнері мұражайына берілді. 1941–1945 жылдары Ұлы Отан соғысы кезінде Эрмитаж жинағының негізгі бөлігі Оралға эвакуацияланды. Соғыс аяқталғаннан кейін Эрмитажға Берлин мұражайынан жәдігерлер келіп түсті.

Кенес уақытынан соң, Эрмитаж XX ғасыр өнері жинағындағы олқылықтардың орнын толтыра бастады. 1990 жылдардың соңында Утрилло Руо, Сутиннің және басқа авторлардың бұрын Ресей мұражайларында көрсетілмеген еңбектері сатып алынды. Эрмитаж достарының Халықаралық қоры ұйымдастырылды.

Заманауи Эрмитаж күрделі мұражайлық кешен болып табылады. Мұражайдың негізгі экспозициялық бөлігі Нева өзенінің жағалауын бойлай орналасқан бес ғимаратты алып жатыр, олардың ішінен Қысқы

сарай, сондай-ақ сарай алаңындағы штабтың Шығыс қанаты басты ғимараттар болып есептеледі. Мұражай жинақтамасы тас ғасырынан бастап дүниежүзі мәдениетінің 3 млн-дай ескерткіштері мен өнер шығармаларын қамтиды.

Лувр мұражайы (Лувр) – дүниежүзіндегі аса ірі және ең танымал көркемсурет мұражайы. Мұражай Париждің орталығында орналасқан. Мұражай ғимараты – ескі Король сарайы. Лувр – Капетингтер әулетінен бастап Францияның көркемсурет және тарихи коллекциялары жинақтаудың ең көне мұражайлардың бірі.

Бұл мұражайды әмбебап мұражай деп атауға болады. Онда антикалық, ежелгі шығыс, батыс және шығыс өнерінің коллекциялар жиналған.

Лувр мұражайының қоры алғашқы кезде I Франциск («Джоконда» мен Леонардо да Винчидің басқа да картиналары) және XIV Людовик жинаған корольдық коллекциялар есебінен толықтырды. Мұражай есігі көпшілік үшін бірінші рет 1793 жылы 10 тамызда, революция кезінде ашылды. Мұражай жинағына біртіндеп корольдық коллекцияның неғұрлым бағалы картиналары берілді. Көптеген мүсіндік шығармалар, Француз мүсін өнері мұражайынан және революция кезеңінде мүлікті тәркілеулерден кейін келді. Наполеондық соғыстар кезеңінде луврлық коллекция соғыс олжаларымен Таяу Шығыстан табылған археологиялық ескерткіштермен толықты. XIX және XX ғасырларда мұражай коллекциясы көптеген сатып алынған және сыйлықтар нәтижесінде толықтырылды.

Мұражайдың ең белгілі мүсіндері – 1820 жылы табылған және сол кезде Франция елшісінің түрік үкіметінен алған «Милостық Венера» мен 1863 жылы Самотраки аралынан табылған «Самофракиялық Ніка». Лувр коллекциялары әртүрлі өркенеттер, мәдениеттер мен дәуірлер

Лувр

өнерлерінің ең үздік туындыларын сақтайды. Мұражайда 300 000-ға жуық жәдігер бар, олардан тек 35 000-ы ғана залдарға қойылады. Көптеген жәдігерлер қоймаларда ұсталады, өйткені сақталу талаптары бойынша келушілерге үш айдан артық көрсетілмейді.

Лувр жәдігерлері мынадай коллекцияларға бөлінген: Ежелгі Шығыс, Ежелгі Египет, Ежелгі Грекия, Этрурия, Рим, ислам өнері, мүсін өнері, өнер заттары, бейнелеу өнері кескіндік өнер.

Британдық мұражай – Ұлыбританияның басты тарихи-археологиялық мұражайы. Бұл, келушілердің саны бойынша, Луврдан кейінгі екінші мұражай. Ол Лондонда Блумсбери ауданында орналасқан.

Британдық мұражай 1753 жылы үш коллекция – белгілі натуралист Хэнс Слоунның, граф Роберт Харлидің, сондай-ақ антиквар Роберт Коттонның коллекциялары негізінде құрылды. Мұражай құру Британ парламентінің актісімен бекітілді. Мұражай бастапқыда Блумсберидегі Монтегю-Хаус ақсүйектік сарайда орналастырылды және келушілер үшін 1759 жылы ашылды. Жинақ жеке коллекцияларды сатып алу есебінен кеңейтілді. Мұражайдың көптеген жәдігерлері (мысалы, Розетт тасы секілді) Англияға түсініксіз жағдайда келген. Грекия мен Египет кезінде әкетілген ежелгі ескерткіштерін қайтаруды талап етуде. Британдық мұражай XIX ғасырда жедел өсті. Жинақтар бөлімдерге бөлінді нумизматикалық бөлімге: мұнда әртүрлі елдер мен дәуірлердің монеталары мен медальдары жинақталды. Виктория ханым кезінде зоологиялық, ботаникалық, геологиялық және минералогиялық бөлімдер жаратылыстанудың ерекше мұражайы болып бөлініп, 1845 жылы Оңтүстік Кенсингтонға ауыстырылды. Монтегю-Хаустың орнында 1823–1847 жылдары мұражайдың қазіргі классицизм стиліндегі ғимараты салынды.

Британдық мұражай

XX ғасырдың бірінші жартысында британдық мұражай өз жинақтарын британдық археологтердің Месопотамияда жүргізген қазба жұмыстарының есебінен таяушығыстық өнер туындыларымен кеңейтті. Британдық мұражай 1926 жылдан бастап «British Museum Quanterly» тоқсан сайынғы журналды шығарып келеді. Бастапқыда мұражайдың басты қазыналарының бірі оның кітапханасы болды, ол Ұлыбританиядағы ең ірі кітапхана еді. Британдық мұражайдың оқу залы 1850 жылдардан бастап жеке ғимарат ротондада орналасты. XX ғасырда кітапханаға ежелгі замандағы баспа кітаптары мен сирек кездесетін қолжазбалар келіп түсті. 1972 жылы Британдық парламент кітапхананы мұражайдан бөліп, оны жеке ғимаратқа орналастырды. Британдық кітапхана осылай пайда болды.

Британдық мұражай жәдігерлері: Ежелгі Египет және Нубия, Ежелгі Шығыс, Шығыс және Оңтүстік Азия, Африка, Месоамерика, Мұхиттық аралдар, Ежелгі Грекия, Ежелгі Рим, Ұлыбритания және кұрлықтық Еуропа, кескіндеу мен гравюра жинақтамаларына бөлінген.

Метрополитен мұражайы – дүниежүзіндегі ең ірі және келушілер жағынан 4-орынды иеленетін көркемсурет мұражайы. Ол Нью-Йоркте орналасқан. Мұражай демеушілер мен сыйлық жасаушылардың қаражатымен, аздап мемлекеттік қолдау көрсетілумен жұмыс істеуде. Оның негізін 1870 жылы америкалық кәсіпкерлер мен өнерді қадірлеушілер тобы қалады. Көпшілік үшін 1872 жылы ашылды. Мұражай негізін үш жекеменшік коллекция – еуропалық кескіндеменің 174 шығармасы қалады, олардың ішінде Хальс, Ван Дейктің, Тьеполо мен Пуссен шығармалары болды.

Бүгінгі күні тұрақты коллекцияда өнердің 2 млн-нан астам туындылары бар. Метрополитен өзінің импрессионистер мен постимпрессионистердің коллекциясын мақтан ете аталады. Дүниежүзіндегі Египет

Нью-Йорк мұражайындағы Египеттік өнер туындылары

өнерінің толық жинағы осы мұражайда деп есептеледі. Гравюралар жинақтамасы өте көлемді. Фотосуреттердің үлкен коллекциялары бар. 2013 жылы коллекционер Леонард Лаудер мұражайға құрамында кубизмнің 78 туындысы бар өз коллекциясын сыйлады, оның ішінде Пикассоның 33 жұмысы бар болатын. Әр жыл сайын мұражай «Жылдық есеп» жариялайды, онда жаңа толықтырулар санамаланады. 2017 жылы ақпанда мұражай өз коллекциясында көркемсурет жұмыстарының 375 000 цифрланған бейнелерін жалпыға қолжетімді етті.

Қазіргі уақытта Метрополитенде Америкалық сәндік, кескіндеме мен мүсін өнері, Ежелгі таяушығыстық өнер, қару-жарақтар мен сауыт-саймандар, Африка өнері, Мұхиттық аралдар мен Америка өнері, Азия өнері, суреттер мен метографиялар, еуропалық кескіндеме, еуропалық мүсін және сәндік өнері, ислам өнері, ортағасырлық өнер, қазіргі заман өнері, музыкалық аспаптар, фотосуреттер, кітапхана, ортағасырлық галерея бөлімдері жұмыс істейді. Бұл тұрақты экспозициялардан бөлек, уақытша көрмелер өткізуге арналған бірнеше зал бар.

Токио ұлттық мұражайы – Жапонияның ең көне және ең ірі мұражайы. Токио қалалық Уэно саябағы аумағында орналасқан. Шамамен 100 мың шаршы метр ауданда бес корпус – *бас, шығыс, саттанаттық, Хэйсэй мен Хорюдзи* храмдар қазынасы орналасқан.

Ұлттық мұражайдың негізгі көрмелік галереясы – Бас ғимарат 1938 жылы ашылды.

Бұл жерде жапон мәдениетінің ежелгі заманнан қазіргі уақытқа дейінгі даму жолдарын қадағалауға мүмкіндік беретін бейнелеу және қолданбалы өнер туындылары, тарихи және этнографиялық материалдар жинақталған. *Саттанаттық корпусы* 1909 жылы ашылды. Оның ғимараты Мэйдзи дәуіріндегі (1868–1912) батыс стиліндегі сәулет өнерінің аса көрнекті ескерткіші болып табылады (сәулетші Токума

Токио ұлттық мұражайы

Катаяма) және мұражай шеңберінде ағартушылық орталық болып табылады. Ол жерде ғылыми қоғамдастықтар жұмыс істейді, семинарлар өткізіледі.

Шығыс корпусында Шығыстың бейнелеу және сәндік өнерінің туындылары, сондай-ақ археологиялық ескерткіштер қойылған.

Мұражай тарихы 1872 жылы 600-ден астам жәдігерлерден тұратын көрмеден басталады, олардың арасында сарай қазынасындағы император әулеті өкілдерінің жеке бұйымдарынан бастап елдің табиғи байлығын көрсететін жануарлар тұлыптары, пайдалы қазбалардың үлгілері мен табиғи заттарға дейінгі мәдени мұраның сан алуан ескерткіштері болды. Көрме үлкен табысқа ие болды және ел өміріндегі айтулы оқиғаға айналды. Ол ел табиғатын оның тарихын жаңаша көру мүмкіндігін ұсынды, бірегей табиғи байлықтарды қорғау, мәдени дәстүрлер мен мұраны сақтау қажеттігі туралы мәселе қойды. Көрмені дайындау мен өткізу үшін Токио ұлтының мұражайының негізіне айналған арнаулы мекеме құрылды. Қазіргі уақытта мұражайдың коллекциясында сақталатын 120 мыңдай бірлік бар.

Египет ұлттық мұражайы – дүниежүзіндегі Ежелгі Египет өнері бұйымдарының ең ірі қоймасы, Каирдегі Тахрир алаңында орналасқан. Мұражай коллекциясында Ежелгі Египеттің барлық тарихи кезеңдеріндегі 160 мыңдай жәдігер бар. Негізі 1858 жылы қаланған. Мұражайдың жана ғимаратта ашылуы 1902 жылы болып өтті.

1835 жылы Мұхаммед Әли-паша ежелгі дүние департаментін құру туралы жарлық шығарды. 1848 жылы ежелгі египеттік – құндылықтардың бірінші қоймасы жасалды. Бұдан кейін Бұлақ пен Гизада мұражайлар жасалды. 1859 жылы француз египеттанушысы Огюст Мариет ежелгі египеттік құндылықтар мен артефактілердің тоналуын тоқтатуды мақсат еткен «Ежелгі Египетке қызмет ету» мекемесін

Египет ұлттық мұражайы

басқарды. 1900 жылы Каирдің орталығындағы Исмаилия еуропалық кварталында екі қабатты Египет мұражайының құрылысы аяқталды. 1950 жылдарға дейін мұражайды шетелдік мамандар басқарды.

Мұражайда бірнеше бөлім бар: Тутанхамон қазынасы, әртүрлі дәуірлердің зергерлік әшекейлері мен Танис жәдігерлері, әулеттікке дейінгі кезең мен ежелгі патшалық; орта патшалық Амарн кезеңін қосқанда жаңа патшалық; кейінгі және эллиндік кезеңдер; Папирустар мен монеталар; саркофагтар және т.б.

Уффици галереясы – Флоренцияда орналасқан Еуропадағы көне мұражайлардың бірі. Галерея эрцгерцог I Козимо де Медичидің (1519–1574) бастамасы бойынша пайда болды. Ол бір замандарда қолданысқа мұражай (антикалық гректер бұл сөзбен музаларға арналған жерде білдірді) термині енгізілген қалада құрылды.

Бүгінгі күнгі Уффици – дүние жүзіндегі келушілердің саны көп мұражайлардың бірі. Бүгінде онда орта ғасырлардан бастап қазіргі заманға дейінгі мыңдаған кескіндемелік туындылар, антикалық мүсіндер, миниатюралар, гобелендер бар. Галерея дүниежүзіндегі автопортреттердің бірегей жинағына ие. Ол заманауи суретшілердің сыйлықтарымен және үздіксіз сатып алулармен тұрақты толықтырылып тұрады. Галерея жинағының мақтанышы Боттичеллидің («Көктем», «Венераның тууы») Леонардо да Винчидің («Бақсылардың табынуы», «Ізгі хабар», «Христтің шоқынуы»), Тицианның («Венера Урбинская») белгілі туындылары болып табылады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы – Орталық Азиядағы ең жас әрі ең ірі мұражайлардың бірі. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде 2013 жылы 2 шілдеде Қазақ-

Уффици галереясының залдары

Қазақстан Республикасы Ұлттық мұражайы

стан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі «Қазақстан Республикасы Ұлттық мұражайы» республикалық мемлекеттік мекемесін құру туралы қаулысы шықты.

Ұлттық мұражай Нұр-Сұлтан қаласындағы Тәуелсіздік алаңында орналасқан. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама шеңберінде анықталған көптеген құндылықтар Ұлттық мұражайдың қорын құрайды. Мұражай кешенінің ауданы 74 000 шаршы метр және тоғыз қабатты ғимаратта орналасқан жеті блоктан құралады. Экспозициялық алаңында Нұр-Сұлтан залы, Тәуелсіз Қазақстан залы, Алтын зал, Ежелгі және ортағасырлық тарих залы, Этнография және заманауи өнер залы және басқа да залдар орналасқан. Мұражай құрылымына зерттеушілік институт кіреді. Сондай-ақ балалар мұражайына, балалар шығармашылық орталығына, екі көрме залына, реставрация шеберханаларына, зертханаларға, кәсіптік қор қоймаларына, оқырмандар залы бар ғылыми кітапханаға, конференц-залға, кәдесыйлықтар залына арнайы орындар қарастырылған. Мұражай дүниежүзілік стандарттарға сәйкес келетін заманауи жабдықтармен жарақталған. Мұражайда жалпы шолу және тақырыптық, интербелсенді сабақтар мен ойын түріндегі экскурсиялар әзірленеді. Ұлттық мұражай мәдениеттің заманауи танымдық мекемесі, Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасын талдауға, салыстыруға, пайымдауға, талқылауға, пікірлер білдіру мен бағалауға арналған орын болып табылады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Мемлекеттік Эрмитаж туралы не білесіңдер?
2. Лувр несімен әйгілі?
3. Уффици галереясы туралы әңгімелей аласыңдар ма?
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық мұражайының ерекшеліктері туралы айта аласыңдар ма?

11-ТАРАУ

ӨНЕР – ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

§ 62. ТАРИХИ ПРОЦЕСТЕР КОНТЕКСТІНДЕГІ
ӨНЕРДІҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН СТИЛЬДЕРІ

Бүгінгі сабақта:

- өнердегі негізгі ағымдар туралы білетін боламыз.

Кілт
сөздер:

модернизм, импрессионизм, авангардизм, кубизм, экспрессионизм, конструктивизм, сюрреализм, футуризм, ар-деко, супрематизм, пуризм

XX ғасыр әлемдік төңкерістер мен эволюциялық модернизмге толы болды. Сондай-ақ бұл кезең модернизмнің өркендеген уақыты да болды – оның соңы барлық өнерді біріктіруге ұмтылған, еуропалық жоғарғы өнер үлгісіне ұласты. Дәстүрден бас тарту – неоклассизм мен өнердегі реализм шешімі – алғашқы модернистік бағыт – импрессионизм XIX ғасырдың бірінші жартысында қалыптасты. XX ғасырдағы өнер тарихы осы саланың жаңа мүмкіндіктерін іздеуге және әсемдіктің тың үлгілерін табуға олардың әрқайсысы бірінен-бірі өткен, өзара қарама-қайшылыққа толы болды. Бұрын-соңды ешбір жүзжылдық дәл осы XX ғасыр секілді ерекше көркемдік бағыт қалыптастыра алған жоқ.

Назар аударыңдар!

Модернизм – XIX ғасыр мен XX ғасырдың соңында мәдениетте кең таралған бағыт. Ол ақиқат пен шындыққа жақын қағидаларды сипаттайтын көркемдік ағымдар мен шығармашылықтың жаңа түрлерін қамтыды. *Модернизмнің басты ерекшелігі* – еркін көзқарас әрі шебердің әлемді өзіндік дүниетанымына орай, алған әсеріне, идеясына немесе тылсымдық бейнелеуіне қарай өзгерту құқығының болуы.

Модернизм, атауы айтып тұрғандай, жаңғырумен әрі қоғам мен өнерде дамуға, алға ұмтылумен сипатталды. Модернистік бағыт таптауырын болған көркемдік дәстүрлерді еңсеруге бағытталды. Модернистер әрқашан да жанашылдыққа ұмтылды және символикалық әрі шартты формаларға бейім болды. Жаңа көркемдік бағыт өзін уақыт ағымына бейімделген, «заманға сай» өнер түрі деп жариялап, әрқашан да бұқараның назарында болуды қалады. *Модернизмнің идеологиялық қағидалары қарама-қайшы болып келеді*. Индустриалдық қоғам бар-

лық «машиналық өркеннет» тудырған сындарға, яғни қоғамдық құрылымдар дамуына елеулі ықпал еткен; өмір салтына толық өзгеріс әкелген. XIX ғасырдың соңындағы техникалық жетістіктер, жаратылыстану ғылымында жаңадан ашылған жаңалықтар, болашақ әлемнің қайта қалыптасуы туралы философтар мен экономистердің теориялары – осының барлығы әлемдегі бұрынғы жүйе қирап, орнына жаңасы пайда болады деген ой тудырды. Сондықтан, бір жағынан, модернистер арасында қоғамды қабылдамау, сенімсіздік пен атеизм, «торығу», кертартпалық (кері кету) – нигилизм¹ таралды, бұған төңкеріс қарсаңында Еуропа қоғамындағы дағдарыс та ықпал етті. Екінші жағынан, әлемді жаңғырту, конструктивті, жасампаздыққа, жаңашылдыққа ұмтылу идеясы пайда болды.

Есте сақтаңдар

Модернизмнің маңызды бағыттары импрессионизм, модерн және экспрессионизмдегі авангардистік ағым, сюрреализм, абстракционизм болып табылады.

Бір сәттік заманауилықты бейнелеу, әсіресе импрессионизмде ерекше көрініс берді, осы бағытты ұстанушылар шынайы өмірдің бір орында тұрмайтын және өзгермелі екендігін бейнелегісі келді. Импрессионизм Францияда 1860 жылдары Э.Мане, О.Ренуара және Э.Деганын шығармаларында пайда болды. Бұл суретшілер өнерге бұрын-соңды болмаған нәзік жеңілдік пен өмірді тікелей қабылдау әкелді, бір сәттік бейнелер мен кездейсоқ қозғалыстарды, жағдайларды қалыптастырды, көзқарастар мен бетбұрыстар бағытын қалыптастырды. Импрессионистердің сыртқы ақиқат бейнелері сақталғанмен де, ол өзгеріске ұшырап кетті. Кейінгі онжылдықта К.Моне, К.Писсарро мен А.Сислей бұрынғыдай дәстүрлі түрде тек шеберханада ғана жұмыс атқармай, суретшілерді көшеге пленерге² алып шықты. Ашық аспан астында жұмыс істеген импрессионистер шағылысқан сәулелердің көрінісін, бояулардың алуан түрін, түрлі формалар мен жарық пен ауаның әсерін қалыптастырды. Импрессионистердің түрлі күрделі бояуларды қолдануы

К. Моне. Су лалагүлі
(импрессионизм)

¹ Қоғамда қалыптасқан құндылықтар мен идеяларға күдік келтіретін немесе жоққа шығаратын философия.

² Ашық аспан астындағы көркемсурет.

Винсент Ван Гог. Жұлдызды түн
(постимпрессионизм)

арқылы көркемсурет ашық, нәзік әрі оптимистік сипатқа ие болды. Француз импрессионистерінің бұл жаналығы басқа елдерге де кең таралды. Импрессионизмдегі бір сәттік қозғалысқа О. Роден секілді белгілі мүсіншілер де қызығушылық танытты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы (П.Сезанн, В.Ван Гог, П.Гоген, А. де Тулуз-Лотрек секілді) француздардың қылқалам шеберлері *постимпрессионистер*

деп аталды. Олар импрессионистерден бояудың ашықтығы мен тазалығын және «бір сәттілікті» оңай бейнелеу қабілетін мұра етті, сонымен қоса олар, бір жағынан, суреттің философиялық мәнін терең түсінуге, ал, екінші жағынан, символикалық формалды элементтерді арттыруға тырысты. Символизм философиясы А.Шопенгауэр және Ф.Ницше секілді философтардан көрініс тапты. Символистер символ көмегі арқылы идея мен сезім және көріністі бейнелеуге тырысты. Олар өмірдің сәттерінен, көбінесе айқын түрде «мәңгілік тақырыптарды» таңдап алды, өткен мен бүгінді және болашақты байланыстырды. Болмыс пен сананың тереңіне үңіліп, идеалды әлемнің мәнінің шындығын тануға ұмтылған символистер, өз замандарына тән буржуазиялық әлемді қабылдамады, рухани еркіндікті аңсады. Символистерге әсіресе әлемдік әлеуметтік-тарихи өзгерістердегі (соғыстар мен төңкерістерді) трагедиялық сезімдерді сезіну тән болды. Әдебиеттегі символизмнің негізгі өкілдері болып – П.Верлен, А.Рембо, С.Малларме, М.Метерлинк, А.Блок, А.Белый саналса, ал бейнелеу өнерінде: Г.Моро, М.Чюрленис, М.Врубель болды.

Модерн стилі (ар-нуво) XIX ғасырдың соңы мен – XX ғасырдың басындағы (Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін) сәулет, сәндік-қолданбалы және театр өнерінде кең таралып, қолданысқа енді. Модерннің айрықша ерекшелігі болып, симметриядан, тікелей желіден және бұрыштардан, формалардың бір-біріне өтуінен, бедерлі өрнектерден, көмескі бояулардан бас тарту жатады. Архитектуралық модернде (бетон, темірбетон, металл, орталық жылу) жаңа технологияларға қызығушылық артты. Модерн стиліндегі ең белгілі сәулет туындысы болып Париждегі Эйфель мұнарасы саналады. Сондай-ақ барокканың (іілген жүйелері, оюлы суреттері), сонымен қатар готиканың да (витраж, мозаика, эмаль, алтын көріністері) сәндік ерекшеліктері де қатар қолданылды. Ішкі көріністер үшін іілген жүйелер, ал безендіру

үшін мозаика, эмаль, алтын көріністер пайдаланылды. Ар-нуво бағытының өркендеуі қазіргі қолданбалы өнер мен дизайнның бастауы болды. Модернде екі айрықша: *конструктивті* (Австрия, Шотландия) және *сандік* (Бельгия, Франция, Германия) бағыт қалыптасты. Сондай-ақ оған Италия мен Ресей ұлттық салт-дәстүрлері ерекше ықпал етті. Париж бен Санкт-Петербургде және Еуропаның көптеген қалаларында модерн стилінде салынған көптеген үйлер, тіпті аудандар да кездеседі. Бұл бағыттың көрнекті өкілдері болып суретшілер Г.Климт, А.Муха, Л.Бакст саналады. Классикамен салыстырғанда, импрессионизм мен символизм және ар-нуво өздерінің бар ерекшеліктері бойынша ескі өнерге қарама-қайшылықта қатаң радикалды болған жоқ. Мысалы, импрессионистер – шындық ақиқат қалыптарын, акын-символистер – шумақтар мен ырғақтарды, ал модерн стиліндегі сәулетшілер алуан түрлі элементтерді жинақтаған бұрынғы архитектуралық бағыттағы, эклектикалық стильді сақтады. Алайда XX ғасырдың басында өнерде *авангардистік* деп аталатын, радикалды, төңкерістік ағым пайда болды.

А. Муха. Әйел бейнесі
(Модерн)

Назар аударыңдар!

Авангардизм термині бағдарламалық, пікірталастық форманы бейнелейтін, өзін дәстүрге және айналадағы әлеуметтік таптаурын көзқарастар сипатына қарсы қоятын көркемдік ағымдарды біріктірді.

Авангард – бұрынғы қағидаларды өзгерткен, модернизмдегі бүлікшіл құбылыс болды. Ол адамзат санасын өнер құралдары арқылы радикалды түрде қайта қалыптастырып, эстетикалық төңкеріс жасауды, сол арқылы өмір сүріп отырған қоғамның артта қалған рухына бетбұрыс жасауды мақсат етті. Авангард өз бейнесін «көше поэтикасы», қазіргі заманғы қаланың бейберекет ырғағы секілді қатаң материяларға енгізді. Ол бұрынғы стильді ғана емес, жалпы, тұтастай өнер туралы ескірген ұғымдарды жоққа шығарып, «өнерге қарсы» ұстанымды жариялады. Авангард екі бағытты қатар ұстанды, ол ғылым мен техниканы мойындап, одан символдар мен әдістерді қабылдады, сонымен қатар африкалық (өзге де «қарадүрсін») өнер мен фольклорды да жоққа шығармады. Ең алғашқы авангардтық ағымдардың бірі П. Сезанға тән кубизм болды, ол шартты сынаққа бейім: қарапайым геометриялық форманың пайда болуы мен күрделі форманың қарапайымға ыды-

Пабло Пикассо. Әйел портреті
(Кубизм)

рауы – куб, конус, цилиндрға, сосын олардан кеңістіктің көлемді формасына ауысуы болды. Бұл суретшіге нысанды бір мезгілде әр алуан тұстан бейнелеуге және өзіндік ерекшелігін қалыптастыруға мүмкіндік береді, ал нысанды классикалық бейнелеуде мұндай мүмкіндік кездеспейді. Кубизмнің ең көрнекті өкілі болып испан-француздық суретші Пабло Пикассо саналады. Ал авангардтықтың өзге ағымы – *экспрессионизм* – ақиқатты жаңғыртуға ғана ұмтылып қойған жоқ, сонымен қатар автордың көңіл күйін де беруге тырысты. Экспрессионистік көңіл күй сезімін білдіру норвег суретшісі Эдвард Мунканың және постимпрессионисті Винсент Ван Гог

шығармаларынан көрініс тапты. Экспрессионизм ағым ретінде 1905 жылы Э.Л.Кирхнер мен оның жолдастары «Мост» тобын құрғанда қалыптасты, олар реализм, импрессионизм және модерн стильдерін жоққа шығару принциптерін ұстанды. Экспрессионистер адамның ішкі жан әлемін ғана нағыз ақиқат, ал оның шиеленісті көзқарасын өнердің басты мақсаты деп жариялады. Кирхнер туындысы да ашық бояулармен бұрыштық контурлармен және драмалық шиеленістермен ерекшеленді. «Экспрессияға» ұмтылу, көңіл күй шиеленісі, бейнелердің шектен тыс ұлғайтылған иірілімі Германия мен Австрия мәдениеттерінде ерекше жиі байқалды. Экспрессионизм аясында ежелгі абстрактілік өнер (В.Кандинскийдің) үлгілері де көрініс берді. Кейбір неміс суретшілерінде (Э.Барлах, Ж.Грос, О.Дикс) экспрессионизм соғысқа қарсы сипат алды. Екі дүниежүзілік соғыс аралығында экспрессионизм сурет, әдебиет, театр, сәулет, музыка және би секілді көптеген өнер түрлерінде пайда болды. Бұл кинематография саласында толық көрініс берген алғашқы көркемдік ағым болды.

Футуризм ХХ ғасырдың басында Италияда (Дж. Балла, Дж. Северини) пайда болды. Ол өзін болашақтың өнері деп жариялап, мәдени таптаурын болған көзқарастардан бас тартып, дәстүрлі құндылықтарды (В.Маяковскийдің «Пушкинді біздің замандағы кемеден лақтырып тастайық!» деген ұраны секілді) толық жою идеясын ұсынды, мегаполис культі мен машиналық урбанизация өркеннетін ұсынып, оларды болашақ өркеннеті ретінде сипаттады. Футуристердің маңызды көркемдік идеясы болып, жылдамдықтың нәзік көрінісі мен қазіргі замандағы өмірдің қозғалысын іздеу болды. Сондай-ақ футуризмнің

экспрессионизммен де бірқатар туыстық байланыс сипаттары бар. Өзгерістер мен жылжуларды және толық қамту формаларын пайдалана отырып, суретшілер бүгінгі азмның сан қырлы сәттерін бейнеледі.

Бейнелеу өнерінде авангардизмнің *фовизм* секілді ағымы да азғана уақыт қолданыста болды.

Фовистер жұмысы, әсіресе Анри Матисс, гүлдерді ғажайып таңбалау қарқынымен және кеңістіктегі қарама-қайшылықтарды салыстыруымен ерекшеленді. Фовистік туындылар формасына жарық пен көлеңкені үйлестіруден және желілік көріністерден толық бас тарту арқылы қарапайым бейнелеу тән. Матисс пен оның жолдастары постимпрессионистердің орта ғасырлардағы витраждық техникалық идеялары мен жапондық гравюралардың әдістерін байланыстырды. Матистің картиналары сәнді әрі әдемі кілемге ұқсайтын еді.

1910 жылдың соңы мен 1920 жылдары әдебиет пен қолданбалы өнерде пайда болған, авангардтық ағымның тағы бір бағыты *дадаизм* (Т.Тцар, Р.Хаусман, М.Дюшан және т.б.) болды.

Назар аударыңдар!

Дадаистердің негізгі эстетикалық принципі иррационалдық және жүйесіздік болса, ең басты көркемдік формасы болып кездейсоқ заттардың комбинациясы, коллажды саналды.

Неміс дадаистері ең алғашқы болып фотомонтажды тиімді көркемдік әдіс ретінде қолданды. 1920 жылы Францияда дадаизм – сюрреализммен, ал Германияда экспрессионизммен сіңісіп кетті. Суретші-дадаист Марсель Дюшан өзінің идеяларының ерекшелігіне орай (мысалы, дайын заттарды өнер нысаны ретінде пайдалану) XX ғасыр өнеріндегі ең ықпалды тұлғалардың бірі болып саналды. Оның шығармашылығы XX ғасырдың екінші жартысындағы поп-арт, минимализм, тұжырымдық өнер секілді өнердегі бағыттардың қалыптасуына ықпал етті. Дадаизм постмодернизмнің бастауы болып саналады.

Сюрреализмді ұстанушылар өнердің негізі деп сананы (түйсік, түс көру, елес көруді), ал оның әдістері деп логикалық байланыстардың үзілуін, олардың еркін қауымдастықтармен алмастырылуын санады. Сюрреализм 1920 жылдары қалыптасты. Бұл бағыттың идеологі болып, «Сюрреализм манифесінің» алғашқы авторы, (1924) жазушы Андре Бретон саналды.

Д. Балла. Абстрактты жылдамдық (Футуризм)

Олардың дүниетанымдарына Зигмунд Фрейдтің психоанализ туралы теориясы ерекше ықпал етті. Сюрреалистер табиғатпен бірлесе үндескен, өздерінің өндірістерін құрды. 1930 жылдан бастап сюрреализмнің басты негізі болып заттардың логикаға сай келмейтін қарама-қайшылығы саналды, оған шеберліктің нәзік сенімділігі берілді.

Сюрреализм әртүрлі өнер түрлеріне кең таралды, оның ішінде кинематография саласына да. Суретшілердің тұтас бір шоғыры, оның қатарында Сальвадор Дали, Пабло Пикассо, Рене Магритт және Макс Эрнст, сюрреализмді ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы бейнелеу бағытындағы аса ықпалды ағымға айналдырды. Сюрреализм қазіргі замандағы суретшілер арасында да кең таралған.

Конструктивизм – қолданбалы өнердегі, сәулет және дизайндағы ғылыми-техникалық мүмкіндіктерді меңгерген бағыт. 1910 жылы кубизм мен футуризмнің негізінде қалыптасты, кейіннен екі ағымға бөлінді: «әлеуметтік инженерия» (бұл жүйе КСРО-да 1920 және 1930 жылдары дамыды) тапсырмаларымен тығыз байланысты «әлеуметтік конструктивизм» және дерексіз бағыттағы жаңғыруды мақсат еткен геометриялық абстракциялы «философиялық конструктивизм».

Пуризм – 1910–1920 жылдардың соңындағы француз өнеріндегі ағым. Негізгі өкілдері – суретші А.Озанфан мен сәулетші Ш.Э.Жан-нере (Ле Корбюзье). 1910 жылдары авангардтық ағымдардағы декоративтік идеяларды жокқа шығарған пуристер, нақты геометриялық формаларды пайдалануға ұмтылды. Пуристер жұмысына тән ерекшеліктер болып кеңістік бейнелінің баяу ырғағы және біртектес заттардың (құмыра, стақан және т.б.) пішіндері саналады. Пуризмнің көркемдік

Ле Корбюзье. Тұрғын үй. (Пуризм)

принциптері қазіргі замандағы сәулеттен де көрініс тапты, оның жарқын көрінісі Ле Корбюзьенің нысандарында бейнеленген.

Абстракционизм – 1910 жылы авангардтық бейнелеу өнеріндегі пайда болған бағыт.

Назар аударыңдар!

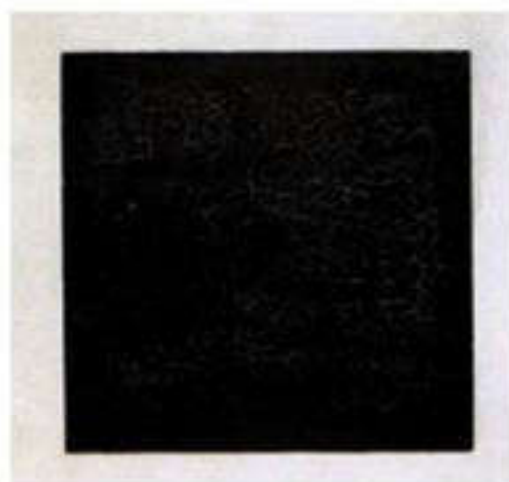
Өнердегі дәстүрлі формадан қол үзіп, форма мен ақиқаттан толық бас тартқан абстракционизм – жүйедегі бояу, форма, түстік таңбаларды қолдануда еркіндікті ұсынды.

Абстрактілі өнердің негізін қалаушылардың бастауында – орыс суретшілері В.В.Кандинский, К.С.Малевич, нидерландтық П.Мондриан, Т.Ванн Дусбюргтер болды. Казимир Малевич сонымен қатар авангардизмдегі супрематизм деп аталған өзінің жеке бағытының теориясын жасаушысы мен іске асырушысы да болды. 1930 жылдары Францияда суретші абстракционистерді біріктірген «Нақты өнер», «Шеңбер мен квадрат», «Абстракция және шығармашылық» деген топтар пайда болды.

Ар-деко – ХХ ғасырдың екінші жартысының соңғы шірегіндегі өнердегі жарқын стильді ағым, оның ерекшеліктеріне монументалды салмақты форманың сән-салтанатпен үйлесуі, модерн (ар-нуво) стилі элементтерінің кубизм мен экспрессионизммен үйлесуі, техникалық дизайнның көрнекті формаларының қолданылуы жатады. Бұл бағытқа осы атау Халықаралық сәндік өнер мен өндіріс көрмесінде (Париж, 1925) берілді, оның таралуы мен дамуы осы көрмеден бастау алды. Ар-деко стилі машиналардың дизайндарына, жиһаздар, ыдыстар, фарфорлар, текстиль, зергерлік бұйымдар, сағаттар, сондай-ақ техникалық құрылғыларға – радио, телефон және музыкалық автоматтарға пайдаланылды. Ар-деко архитектураға, интерьер дизайнға, өндірістік дизайнға,

В.Кандинский. Импровизация.
(Абстракционизм)

К.Малевич. Қара шаршы.
(Супрематизм)

сән саласына, графика мен кинематографияға ерекше ықпал етті. 1930 жылдары ар-деко вокзалдарды, мұхит лайнерлерін және көңіл көтеру саябақтарын жобалауда кең қолданылды.

Әдебиеттегі модернизм. Әдебиетте модернизм классикалық роман мен классикалық поэзияның орнын басты. Өмірді суреттеу мен тұрмысты бейнелеудің орнына философиялық және психологиялық тұжырымды әдеби түсіндіру келді.

Назар аударыңдар!

Модернистік прозада «сана ағымы» стилі, яғни ойлар ағымы мен сезімдерді адал, ақылмен қабылдау және басты кейіпкерлердің көңіл күйінің өзгеруін мазмұндау пайда болды (М. Пруст, Дж. Джойс).

Әдебиеттегі модернизм бағыттарының қатарында соғысты ұғыну тақырыбы да бар. Модернистік әдебиеттегі маңызды орынға «жоғалған ұрпақ» буыны болып саналатын – Э.Хемингуэй, Э.М.Ремарка және басқа да жазушылардың шығармалары енеді. Модернистер қатарындағы көрнекті жазушылар: Ф.С.Фитцджеральд, Дж.Г.Лоуренс, А.Деблин, Т.Манн, Ф.Кафка, У.Фолкнер, орыс әдебиетінде А.Платонов бар. Модернистік әдебиеттің шыны болып М.Прустың «Жоғалған уақытты іздеу» романдар желісі мен Ф.Кафканың «Процесс» және «Құлып», Т.Маннның «Сикырлы тау», Джеймс Джойстың «Улисс», У.Фолкнердің «Шу мен ашу» романдары саналады. Модернист-жазушылар әдебиеттің бет-бейнесіне өзгерістер әкелді. Алайда ХХ ғасырдың екінші жартысында модернизмнің орнын *постмодернизм* басты.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қандай тарихи дәуірде «модернизм» ұғымымен біріккен ағым пайда болды?
2. Модернизмнің басты ерекшелігі неде?
3. Барокко, модерн (ар-нуво) және ар-деко секілді стильдерді өзара не байланыстырады?
4. Өнерде қандай ағым авангардизмге жатады?
5. Қандай авангардтық ағымдар сәулет өнерінде ерекше көрініс тапты?
6. Қандай авангардтық ағымдар соғысқа қарсы бағытта көрініс берді? Неліктен?
7. Сюрреализмнің негізінде қандай ғылыми теория бар?
8. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы өнердің қандай ағымы ХХ ғасырдың екінші жартысы мен заманауи өнерге ерекше ықпал етті?

§ 63. БҰҚАРАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘСЕРІ

Бұқаралық мәдениет – алғашында радионың, кейіннен киноның шығуымен байланысты пайда болған, бұрын-соңды болмаған бұқаралық сипаттағы ХХ ғасырдың құбылысы. Осындай техникалық құ-

ралдар жетістігі пайда болмаған кезеңге дейін мәдениет *элитарлық және халықтық* деп екі сипатқа бөлінетін.

Элитарлық мәдениет деп өнер саналса, халықтық мәдениетке дәстүр, фольклор, үйшілік кәсіп пен қолөнер жатты. ХХ ғасырдың басында алғашқы бұқаралық коммуникациялар пайда болғанда, «өнер бұқараға қарай қалам басты», бұқаралық мәдениет пен оның тұтынушылары – «бұқаралық тыңдаушылар», «бұқаралық көрермендер» пайда болды. Бұқара арасында білімнің кең таралуы мен жанарған қоғамның барлық саласында сауаттылықтың артуы (түрлі сенсациялар мен элитаның жанжалды оқиғаларын, олардың өзара дауларын «жариялайтын» «көркемдігі төмен» немесе «сары жағал басылым» саналатын) газет пен журнал-таблоидтардың таралымын күрт арттырды.

Сонымен қатар көңіл көтеретін әдебиеттер (детективтер, қызықты оқиғалар, комикстер, махаббат хикаялары, түрлі «эзотерикалар» мен «мистикалар» және ас мәзірі туралы кітаптар мен медициналық пайдалы кеңестер және бала тәрбиесіне арналған кітаптар) халық арасында ерекше сұранысқа ие болды. Қоғамның барлық саласының өкілдері осындай баспасөз өнімдерінің тұтынушыларына айналды, осыдан келіп «бұқаралық оқырман» термині қалыптасты.

1930 жылдары АҚШ-та кейіннен басқа елдерде телеарна саласы дами бастады, оның әрбір үйге енуі сол замандағы қоғамға үлкен ықпал етті. Жаппай бұқаралық коммуникацияның өркендеуі аркасында билік пен іскер аксүйектер қалың бұқараға тұрақты және жаппай ықпал ету мүмкіндігіне және олардың саяси қызығушылығы мен тұтыну талғамын қалыптастыруға қол жеткізді. *Тұтастай алғанда, бұқаралық мәдениет – бұл қалыптаса бастаған орта таптың мәдениеті.*

Бұқаралық мәдениеттің мақсаты қоғамдағы адамның бос уақытын толтырып, шаршағанын басу емес, көрерменнің, тыңдарманның немесе оқырманның тұтынушылық санасын ынталандыру болып табылады. Бұл осы мәдениетті сынсыз қабылдайтын ерекше түрлерді қалыптастырады. Басқаша сөзбен айтқанда, адамның психикасын жаулап, оның эмоциясы мен түйсігін пайдаланады.

Бүгінгі сабақта:

- бұқаралық мәдениет;
- бұқаралық коммуникация құралдарының әсер ету тетіктері;
- кино мен телевидениенің қазіргі қоғамға әсері;
- тұтыну жүйесін қалыптастыруда жарнама мен сәннің ролі;
- бұқаралық мәдениет және элитарлық мәдениет туралы білеміз.

Кілт сөздер:

бұқаралық мәдениет, бұқаралық коммуникация құралдары, бұқаралық ақпарат құралдары, кинематограф, телевидение, жарнама, ғаламтор, элитарлық мәдениет

Есте сақтаңдар

Бұқаралық мәдениет – бұл адамдардың басым бөлігінің талғамына лайықталған, түрлі үлгілер арқылы көбейетін және заманауи технологиялар көмегімен таралатын мәдениет. Бұқаралық мәдениет жоғары талғамның және рухани ізденістің көрінісі болып саналмайды.

Бұқаралық коммуникация құралдары. Бұқаралық мәдениетті бұқаралық коммуникациялық құралдар қалыптастырады, олар:

– бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ): газет-журналдар, радио, телевизия, ғаламтор;

– жаппай ықпал ету құралдары: кино, жарнама, сән үлгілері бұқаралық әдебиет;

– техникалық коммуникация құралдары: телефон, ғаламтор болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралы мен бұқаралық мәдениеттің бастауы әрі таралымы ретінде телеарнаның маңызы әр он жыл сайын тоқтаусыз өсіп отырды, тек ғаламтордың пайда болуы ғана бұл үрдісті баяулаты. Қандай да бір себептермен ғаламтор желісі дамымаған елдер мен қоғамда телеарна әлі күнге дейін үлкен маңызға ие. Қалың көрермен жаналықтар топтамасын, спорттық трансляцияны, реалити шоуларды, түрлі көңіл көтеретін хабарларды тамашалап, экран алдында бірнеше сағат отырады.

Баспа өнімдерімен салыстырғанда телеарна адамдардың санасы мен психикасына көбірек әсер етеді. Кейбір адамдар телеарнаға байланып, оның үнемі қосұлы тұрғанын қалайды. Осындай қолайлы жағдайды жарнама берушілер жақсы пайдаланып, экранды жарнамаға толтырады, әсіресе барлық адамдар теледидар алдына ең көп жиналатын кешкі «прайм тайм» уақытты өз мүдделеріне тиімді пайдаланады. Әрине, үнемі көрермендердің талғамымен ғана жүрмейтін, бұқараны «мәнгүрттендіруді» мақсат етпейтін бағдарламалар, тіпті телеарналар да бар, олар ғылыми-танымдық және деректі фильмдер мен артхаусты кинолар немесе классикалық музыкаларға басымдық береді. Бірақ олар бүкіл телеарналарға тұтастай бетбұрыс жасап, толықтай өзгеріске ұшырата алмады. XX ғасырдың ортасында ақпарат негізі ретінде радионың маңызы аса жоғары болды, бүгінде бұл көрсеткіш төмендеген. Ол қазір, негізінен, қалың бұқараның сұранысына сай, белгілі музыкаларды таратумен айналысып кетті. Ал газет пен журналға келетін болсақ, ғаламтор пайда болған кезеңде олардың да таралымы күрт азайды, тек қалың бұқараның қызығушылығын туғызған «сары басылым» ғана ұзақ уақыт сұранысқа ие болды, кейіннен ғаламтордан өз керегін тапқан оқырмандар одан да қол үзді. Әзірше тек әсемдік журналдар ғана жарнама аркасында әрі заманауи сән үлгілері мен «қызық өмірді» насихаттап, көрсетуші ретінде тіршілік етеді.

Кинематограф ұзақ уақыт бойы жаппай көңіл көтеретін (киноның негізгі жанры комедия болды) әрі «әдемі өмірді» насихаттайтын құрал болып, өнер ретінде қабылданбады. XX ғасырдың басындағы индустриалдық қоғамда – осындай өнер түрлерінің жаппай тыңдармандары, көрермендері және оқырмандары жұмысшылар мен ұсақ қызметкерлер (клерктер) болды, себебі билеуші тапқа оларды осылай алдандырып, саяси күрес пен билікті сынаудан аулақ ұстау қажет болды. Дүниежүзілік екі соғыстың кезеңдерінде БАҚ пен киноның насихаттық рөлі зор болды. Голливуд американдық өмір салтын мюзиклдар мен романтикалық комедияларда және басқа да кино жанрларында үздіксіз насихаттаса, КСРО сталиндік репрессия жылдары кенестік құрылымды мактаған туындыларды бірінен соң бірін экранға шығарып отырды. Бұл фильмдер үлкен танымалдылыққа ие болып, «қалың көрерменнің» назарын мемлекетте болып жатқан оқиғалардан басқа жаққа аударды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде кинематография саласы патриотизмді насихаттауға айрықша көңіл бөлді. Мысалы, Сергей Эйзенштейннің «Александр Невский» фильмі айналымға бірнеше рет жіберіліп отырды. Кино мемлекеттің бақылауында болған елдерде кинематографияның насихаттық сипаты күшті болды, ал киноға жекетілғалар (продюсерлерде) нелік еткен мемлекеттерде мұндай үрдіс кең жайылған жоқ.

Жарнама мен сән үлгісі, қай кезеңде болмасын, жаппай тұтыну жүйесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Индустриалды қоғамның соңғы кезеңі, көбінесе «жаппай тұтыну қоғамы» деп аталады, өйткені қазіргі қоғамдағы үздіксіз тұтыну адам тіршілігінің басты мақсатына айналған. Жарнама тұтынушыға қашанда жаңа дүниелерді тұтынуға, оларды алуға еріксіз мәжбүрлесе, сән әлемі адамды сәт сайын жаңып отырған ағымнан, түрлі үлгілер мен көрсетілетін қызметтерден қалмауға шақырады, бұл – нарық заңының ережелері. Жарнама тоқтаусыз тұтыну процесін қалыптастырады.

Ғаламтор мәдениеті соңғы онжылдықта коммуникациялық құралдардың дамуы нәтижесінде пайда болды. Бұрын ақпараттың негізгі көзі кітап пен газет, радиоқабылдағыш немесе теледидар болса, енді олардың орнын компьютер экраны, планшет және смартфон басты. Заманауи компьютер немесе гаджет қалаған ақпаратына бір сәтте қол жеткізіп, бейне және аудиомен толықтырады, сілтеме жасау көмегімен ақпаратының маңызын арттырады. Сандық ақпаратты

Классикалық кинолар
жарнамасы

Телеөнімдердің ішіндегі халықтың санасын жаулап алушы – бірнеше жүздеген сериядан тұратын телесериалдар

бейнелердің алуантүрлілігі мен олардың қолжетімді болуы адамға қатты әсер беріп, өз піріміне тартуда. Ғаламтор алғаш пайда болғанда, ол тек қажетті білімді сақтаушы, қолжетімді ақпарат көзі болады, осының нәтижесінде адамдар өз білімін арттырып, біліктілігін жетілдіреді деген сенім болған. Ал, негізінде, ғаламтор тағы бір бұқаралық ақпараттың көзі және жарнама және басқа да ықпал ету тәсілдерінің құралына айналды. Әлеуметтік желілер мен мессенджерлердің дамуы түрлі континентте өмір сүріп жатқан адамдарды байланыстырып қана қойған жоқ, сонымен қатар миллиондаған адамдар арасындағы насихат пен жарнаманы қамтыды. «Сары басылымның» орнын онлайн-жарнама арқылы пайда табуды көздеген кликбейт – веб-контент басты, оның сапасы мен шынайы ақпараты төмен болды (олар әлеуметтік желідегі қаралымдар мен материалдарды тарату үшін сенсациялық тақырыптар қойды немесе түрлі суреттерді пайдаланды). Мұндай бағыттағы тақырыптар көбіне нақты ақпарат бермейтін және жалған болатын.

Назар аударыңдар!

Жоғарыда аталған бұқаралық коммуникациялық құралдардың әсер етуі нәтижесінде әрбір мемлекетте немесе әлемде бұқаралық мәдениет қалыптасты, олар идеология мен экономикада маңызды рөл атқаруда. Бұқаралық мәдениет халықтың басым бөлігін қамтып, оларға белгілі бір тобырлық мәдениеттің жетістіктері мен қара дүрсін образдарды ұсынуда. Сонымен қатар ол қоғамдық пікірді жаулаудың механизмдерін жүзеге асырып, орта талғамның қалыптасуына ықпал етуде.

Бұқаралық мәдениет пен элитарлық мәдениет. Бұқаралық кино – бұл туындылар нақты жанрларға бөлінген (комедия, мелодрама, триллер т.б.), олардың сценарийлері де белгілі қағидамен өрбиді, киноның соны міндетті түрде бақытты аяқталады (бас қаһарман қорлық, қиындықты еңсеріп, жеңіп шығады; сүйгендер қосылады; қиындыққа ұшырағандар құтқарылады деген секілді), бұл жердегі басымдылық жұлдыз-актерларға негізделеді, олар киноның «сәтті» шығуының басты кепілі саналады. Бұқаралық кино коммерциялық өнім болып саналады. Көрермендер киноны көңіл көтеру ретінде тамашалап, қызықты демалыс санайды.

Элитарлы кино (*artхаус*) – бұл «бәріне арналған» кино емес, ол өзгеше сценарийлі, соны қалай аяқталары белгісіз, күрделі қалыпта түсірілген және белгілі бір философиялық мәні бар туынды. Мұндай кино

көрерменнен интеллектуалдық өрені талап етеді. Постмодернистік кезеңде бұқаралық және элитарлық кинематографияның айырмашылығы барған сайын азаюда. Біріншіден, бұқаралық киноны талантты режиссер сапалы әрі ерекше көзқарас тұрғысынан түсіруі мүмкін әрі оның негізі тамаша әдеби шығармадан алынып, оны миллиондаған көрермен көруі мүмкін, ал екіншіден, артхаустық кино заман талабына сай әрі бірқатар жетістіктерге жетуі де мүмкін. Әдебиет туралы да осылай айтуға болады. Тіпті қазіргідей баспа кітаптарының орнын ғаламтор, смартфон және гаджет алмастырған заманда да әдебиеттің орнын – фантастика, детектив, әйелдер хикаяттары секілді жұмсақ мұқабалы бір реттік оқуға арналған журналдар басуда, сонымен қатар әдебиеттің «нон-фикшн» категориясына жататын (көркем әдебиет емес, түрлі бағыттағы анықтамалар, «қалай әдемі болу керек?», «қалай баю керек?» ақыл-кеңестер) әлі де сұранысқа ие. Сонымен қатар «нағыз» әдебиет шағын кітапқұмарлар мен соны бағалайтындар үшін ғана болып қалды.

Есте сақтаңдар

Элитарлық мәдениеттің субъектісі болып дербес, саналы әрекетке бейім және бұқаралық коммуникациялық құралдар әсерінен санасы таза, шығармашылық адам есептеледі.

Элитарлы мәдениет күрделі әрі креативті, жаңашылдыққа және көркемдік тұрғыдағы сынақтарға бейім. Ол бірнеше ұрпақтардың рухани, интеллектуалдық және көркем тәжірибелерін бойына жинақтаған. Оған биік өлшем мен қатаң қағидалар тән. Бұл мәдениетті қабылдау үшін арнайы дайындық пен биік мәдени дүниетаным талап етіледі және көркем туындыны бағалап, түсіне алатындай деңгей қажет. Мысалы, тұжырымдық өнер көрерменнен туындының мәнін ұғынып, ой қорытуға және көргенін қайтадан ой елегінен өткізуді талап етеді. Элитарлы мәдениет мағыналылығымен және функционалдық жабдықтығымен, бірізділігімен, даралығымен ерекшеленіп, «зиялылар мәдениеті» болып саналады. Осы «зиялылар ортасына» ену үшін әрқашан да дүниетанымды кеңейтіп отыру қажет, ол үшін классика мен қазіргі заман әдебиетін оқу, өнерді бағалап, классикалық музыканы тыңдап, телеарнаны аз көру қажет.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Бұқаралық мәдениет дегеніміз не?
2. Бұқаралық мәдениетке қандай демалыс түрлері тән?
3. Әдебиеттің қандай жанры бұқаралық әдебиетке жатады?
4. Неліктен ғаламтор бір мезгілде бұқаралық ақпарат құралы да, жаппай әсер ету құралы да және техникалық коммуникация құралы да болып табылады?
5. Жарнама мен сән үлгісі қандай жағдайда жалпы тұтыну қоғамын қалыптастыруға ықпал етеді?
6. Насихат пен жарнаманы еш сынсыз қабылдау неге соқтырады?

12-ТАРАУ

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ-
АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ§ 64. ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ РУХАНИ-
АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ**Бүгінгі сабақта:**

- құндылықтар мен қағидалар;
- жалпыадамзаттық құндылықтардың қалыптасуы;
- тарихи оқиғалар барысында құндылықтардың өзгеруі;
- дәстүрлі және этникалық құндылықтар жайында білеміз.

**Кілт
сөздер:**

құндылықтар жүйесі, адамгершілік, трансформация, философия, дін

Құндылықтар мен қағидалар. Құндылық деп зат пен құбылыстың мәні мен маңызының сипатын айтады. Кейбір жекелеген адамдар үшін біркатар заттар мен құбылыстар дербес құндылыққа (маңызы мен мәніне байланысты) не болып саналады. Олардың қатарына сүйікті ойыншығы немесе көйлегі, анасының туған күні, университет дипломы, сүйікті адамның хаты, үйлену тойы т.б. жатуы мүмкін. Алайда әлеуметтік-мәдени маңызға не, жекелей алғанда барлық қоғам үшін маңызды саналатын құндылықтар да бар. Мұндай құндылықтар *мәдени құндылық* болып есептеледі. Олар өз кезегінде *материалдық* және *рухани* құндылықтарға жіктеледі. Оның алғашқысына құнды, тарихи-мәдени маңызға не материалдық дүниелер мен технологиялар жатса, екіншісіне – сенім (дін), тіл, дәстүр мен әдет-ғұрып, фольклор, кәсіп пен қолөнер, өнер, ғылыми білім жатады.

Рухани құндылықтар ішінде ең маңызды болып ізгілік құндылықтар саналады: олар адамгершілік және эстетикалық идеалдар, өмірдің мәні мен бақыты, мейірімділік, парыз, жауапкершілік, мінез-құлық қағидалары мен үлгілері. Ізгілік адам тұлғасының идеалы болып саналады әрі қоғамдық құрылым идеалы мәні болып та есептеледі. Адамдар табиғатынан тең болғандықтан, олардың арасында «табиғи теңдік» қалыптасқан, осының негізінде олар әлеуметтік теңдікке, әділдік үшін күреске ұмтылады. Дәл осы адамгершілік құндылықтары арқасында жоғары мәнге не

әділдік идеалы қалыптасады. «Құндылық» және «қағида» ұғымдары әртүрлі мағына береді. Құндылық – бұл абстрактілі, жалпы ұғым, ал қағида – белгілі бір жағдайлардағы мінез-құлықтың басты ұстанымы немесе ережелері. Қоғамда қалыптасқан құндылықтар жүйесі маңызды мәнге ие, олар қағидалардың маңызына ықпал етеді. Сонымен қатар қағидалар құндылықтарға да әсерін тигізеді, сондықтан құндылықтар жүйесін қоғамда қалыптасқан қағидалар бойынша бағалауға болады.

Жалпыадамзаттық құндылық

Назар аударыңдар!

Құндылықтар жүйесі – қоғамда кең таралған ұғым, ол бойынша ненің жақсы, дұрыс және қажетті екені анықталады. Қандай да бір қоғамдағы құндылықтар жүйесінің көрінісі болып онда қалыптасқан қағидалар (мінез-құлық ережелері мен принциптері) саналады.

Жалпыадамзаттық құндылық. Жалпыадамзаттық құндылық деп тікелей тарихпен, болмаса қоғамның нақты тарихи даму кезеңімен байланысты болған немесе қандай да бір этникалық дәстүрмен байланысып қалыптасқан қандай да бір мәдени құндылықтар түрін айтамыз. Кейде бұл жалпы құндылықтар «мәңгілік» немесе «әмбебап» деп те аталады. Құндылық жалпыға бірдей немесе көпшілік адамдар үшін маңызды болса, онда ол жалпыадамзаттыққа айналады.

Жалпыадамзаттық құндылық моральдан, эстетикалық маңыздылықтан, адамдық сипаттан құралады. Жалпыадамзаттық құндылық сан қилы тарихи дәуірлер мен әртүрлі әлеуметтік-экономикалық жүйеде өмір сүрген бүкіл адамзаттың мүддесін қамтиды.

Назар аударыңдар!

Бүкіладамзаттық құндылықтың жан-жақтылығы мен тұрақтылығы адамдардың жалпы сипатынан көрініс табады, ал олардың антропологиялық ерекшеліктерінің, тегінің, этникасының, дінінің, мәдениеті мен қауымының, шыққан тегінің, саяси ұстанымы мен ұлтының, сондай-ақ білім деңгейі мен табысының оған қатысы жоқ.

Адамзаттың басым бөлігі үшін құнды болған бірқатар жалпыадамзаттық құндылықтар бүгінгі адамзаттық өркенінің даму кезеңінде де үлкен маңызға ие болуда. Олардың бірқатары 1948 жылы БҰҰ-ның адам құқығы туралы Декларациясынан көрініс тапты. Жалпыадамзаттық құндылықтарға, адамның өмірі (ең бірінші және басты құндылық), бостандық пен тәуелсіздік (құлдық пен тұтқында ұстау, жауыздық

деп қабылданады), рухани еркіндік (барлық мәдениетте рухани құндылықтарға, әсіресе дінге шабуыл жасау қатаң айыпталады) теңдік пен бауырмалдық, әлеуметтік әділдік (әрине, әрбір қоғамның әлеуметтік әділдік және әлеуметтік тәртіп туралы өз ұстанымы бар), бейбітшілік (отбасындағы және қауымдағы бейбітшілік, бүкіл әлемдегі бейбітшілік), достық пен өзара қарым-қатынас (жалғыздық, қуғын-сүргін, әлеуметтік қудалаулар барлық мәдениетте жағымсыз қабылданады), махаббат, отбасы, балалар және баспана, берекелі өмір (ешқандай мәдениет жоқшылықты құндылық деп есептемейді), денсаулық («кедей әрі науқас болғанша, дені сау әрі бай болған жақсы»), қауіпсіздік (жеке, отбасы және қауым, біздің заманымызда ұлттық), жақындарына қамқорлық, ақылдылық, табыс, шығармашылық, әлеуметтік тану, рақат, көңілділік, өзін-өзі сыйлау және ішкі үйлесім (өзімен-өзі тұйықталған адам, көбінесе қоғамнан тыс қалады), ішкі тәртіп (қай қоғамда болмасын, өзін дұрыс ұстайтын адам сыйлы болады), адалдық, ниеттестік, (өз отбасына, қауымына және т.б. адалдық), міндет (парыз), сұлулықты сезіну, кешірім секілді маңызды құндылықтар жатады.

Жалпыадамзаттық құндылықтардың қалыптасуы. Адамзат жалпы-адамзаттық құндылықтарды бағалауға бірден жеткен жоқ. Өйткені өркеніет, мәдениет және этностар арасында өзара айырмашылықтар бар, олардың арасындағы осы айырмашылықтар құндылықтар жүйесі арқылы анықталады. Мысалы, кейбір қоғамдарда отбасылық құндылықтар, үлкенді сыйлау мен тындау, қонақжайлылық заңы міндетті болып келеді, ал басқа қоғамдарда ол кездеспейді немесе міндетті адамгершілік талаптары (императив) болып саналмайды. Әлемдегі адамзаттың шыққан тегі мен адам табиғаты бір екенін, сонымен қатар құндылықтар бәріне ортақ екенін түсіндіру үшін аса үлкен қажыр-қайрат пен орасан зор ерік-жігер жұмсалды.

Философия мен дін, құқық пен саясат, әдебиет пен өнер, экономика мен дипломатия адамзат қоғамының үйлесіміне және олардың арасындағы бейбіт қатынастарды қалыптасуға қызмет етті. Ірі этникалық-философиялық ілімдер мен әлемдік діндердің пайда болуы, осы ілімдер мен діндер аясында белгілі бір адамгершілік құндылықтар жүйесі мен этникалық қағидаттардың қалыптасуына ықпал етті. Сондай-ақ адамзаттың өзара жақындасуы мен жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінің қалыптасу үрдісін жеделдетті.

«Адамгершіліктің алтын қағидасы». Тарих алға жылжыған сайын қоғам мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысқа түсіп, адамның табиғаты, ақыл-ойы және эмпатиясы (ортақ уайымы) және жалпы адамгершілік идеялары ортақ екенін түсініп өзара жақындаса берді. Әрине, түрлі діндер мен ілімдердегі адамгершілік кодекстерде өзара ортақ сипаттар да кездесті: олар өмірді, денсаулықты, өзінің ғана емес өзгенің де жекетұлғасын және ар-намысын құрметтеу.

Көптеген діндерде конфуцийлік және ежелгі замандағы философияның негізінде, «адамгершіліктің алтын қағидасы» жатты. «Өзіне адамдар қалай қатынас жасауды қаласан, адамдармен де солай қатынас жаса».

Мейірімділікке негізделген мұндай жағымды тұжырымдаманың бұл ережесі «ізгілік ережесі» деп те аталады. Адамгершіліктің алтын қағидасы әлемдік этикалық ұстанымның негізін салушы болып есептелінсе де, ол әртүрлі мәдениетте түрліше бағаланады. Алтын қағиданың өзара байланыс принципі табиғат әлеміне де кең таралған: мысалы, үнді ілімі *джайнизм* бойынша адамның ешбір жан-жануарды, тіршілік иесін өлтіруіне, қинап, азаптауына болмайды. Адамгершілік қағидасын зиялы гуманитарлық формаға француз философы Ж.-П. Сартр: «Біз нені таңдасақ та – оның барлығы игілік болып есептеледі. Алайда көпшіліктің игілігіне айналмаған нәрсе біз үшін де игілік бола алмайды», – деп тұжырымдады.

Тарихи оқиғалар желісіндегі құндылықтардың трансформациясы. Жалпыадамзаттық құндылықтарды адам мен адамзат қоғамы тудырды. Тіпті үңгірдегі адамдардың өздері де, қазіргі замандағы адамдар секілді жастық қуат пен денсаулықты, рақат өмір мен қауіпсіздікті ұнатты. Бүгінгі таңдағы кейбір басты құндылықтар ерте заманда ондай мәнге ие емес еді. Мысалы, бүгінгі таңда ең басты құндылық саналатын адам өмірі адамзаттың алғашқы кезеңдерінде түкке тұрғысыз, құнсыз бола-

Венгриядағы түркі халықтарының фестивалі. 2012 ж., тамыз

тын. Индуизм дінінде адам өмірден өткен соң жаны басқа жануарларға қонады деген ұғым болса, өзге діндер өмір құдайдың сыйлығы («құдай береді, құдай алды») деп, адамдарды өмір мен өлімге байыппен қарауға үндеді. Антикалық философияға дейін ізгілік ұғымы қалыптаспаған еді. Антикалық философия, христиандық этика, Қайта өрлеу дәуірінің гуманизмі және Жаңа заманның рационализмі, Канттың категориялық императивті этикасы, индустриалдық қоғамның дамып, қауымдық шегаралар жойылып, индивидуалдық маңыздың артуы, өмірге деген көзқарасты және сонау ерте замандағы қоғамнан жалғасып келе жатқан жалпыадамзаттық құндылықтарды өзгеріске ұшыратты. Мысалы, еркіндік, теңдік және бауырмалдық деген құндылықтарды алайық.

Теңсіздік, қауымдық, таптық немесе иерархиялық бөлініс – қоғам мен мәдениетке тән көріністер болып саналады. Мысалы, үнділік қоғамның варна мен кастаға бөлінуі, ондағы адамдардың туылғаннан теңсіздікке ұшырауы, құқықтары мен мүмкіндіктерінің тең болмауы, сол қоғамдық құрылымның әуел бастағы негізінен басталған. Немесе дәстүрлі қазақ қоғамының «аксүйек» және «қара халық» болып бөлінуін айтуға болады. Жаңа заманға дейін француз қоғамы да басқа аграрлық қоғамдар секілді, қауымдық және иерархиялық болып бөлінді, мұнда феодалдар мен шаруалардың теңдігі мүлдем болмады. Тек ағарту идеясымен қанаттанған, Ұлы Француз революциясы ғана «бостандық, теңдік, бауырмалдық» ұранын өздерінің басты ұстанымы етті. Жаңа буржуазиялық тәртіп адамдарды теңестіруге ұмтылып, барлық «азаматтардың» басын қосты әрі біртұтас азаматтық қоғам қалыптастыруды қолға алды. Әлемде мыңдаған жылдар бойы құлдық үстемдік етті, шаруалар басыбайлы болды, адамдарды жекебас бостандығынан айыратын құлдың талай сұмдық түрлері пайда болды.

АҚШ пен Латын Америкасындағы мемлекеттерде құл иеленушілік XIX ғасырға дейін болды. Ресейдегі шаруаларды басыбайлылықтан босату қозғалысы мен Америкадағы құлдыққа қарсы күрес

Кавказ халықтарының дәстүрі

Славян халықтарының дәстүрі

адамзаттың ізгілік жолындағы маңызды қадамдары болды. Осындай ізгілікті қадамдарға қарамастан, нәсілшілдік пен кемсітушілік, ұлттық бөлінушілік, кешегі құндықтың сарқыншағы ретінде ұзақ уақыт бойы сақталып қалды. Адамдарды жаппай бас еркінен айырудың әртүрлі формалары мен экономикадан тыс (зорлықпен) еңбекке жегу XX ғасырда да кездесті, мысалы, сталиндік ГУЛАГ, фашистік концлагерьлер, маоистік және полпоттық еңбек лагерлері осының нақты айғағы болды. Тарихтың өне бойында адамдар өзара жауласып соғыс жүргізді, олар тек қорғанып қана қойған жоқ, шабуыл жасады, бір-бірі аяусыз қырды, тонады, тұтқынға алды, бір-біріне азап көрсетті.

Тіршілік үшін күресіп, қанды шайқастарда өзін (отбасын және қауымын) қорғап, бостандық пен қауіпсіздік үшін соғысса да, адам баласы бәрібір бейбітшілік пен әділеттілікті аңсады. Негізінен, соғыс қандай да бір игіліктер үшін, әсіресе жер үшін болатын. Жерді пелену адамдарды босып кетуден және аштықтан сақтады, бұл отбасы мен қауымның амандығының, алаңсыз тіршілік кешуінің кепілі болды. Тарихта жалпыадамзаттық құндылықтарды жоққа шығару мен осы құндылықтарды жекелеген әлеуметтік топтарға, этностарға, ұлттар мен өркениеттерге (мысалы, христиандық) таңу әрекеттері көптеп кездесті. Индустриалды дәуірде ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы ұлттық құндылықтар мәселесін алға шығарды. Этноұлттық негіздегі ұлттық мемлекеттердің құрылуы, ондағы азаматтықты қалыптастырған ұлттардың басым бөлігінің бір этнос өкілдерінен болуы алғашқы кезекке этникалық құндылықтарды шығарды.

XX ғасырдың алғашқы кезеңінде болған екі дүниежүзілік соғыс адамзат тарихындағы аса ірі трагедия саналады, осы қасірет жалпыадамзаттық құндылықтың маңызы қаншалықты қымбат екенін айқындап берді. Жаппай қырып-жоятын ядролық қарудың пайда болуы бірінші кезекте соғыстың алдын алу мәселесін шығарды. Идеялық саяси күрес барысында бірқатар дәстүрлі құндылықтар жалпыадамзаттық құндылық ретінде әлемдік деңгейге көтерілді. Олардың ішінде, әсіресе бейбіт қарсылық таныту (жамандыққа ізгілікпен жауап беру) тұжырымын атауға болады, мұндай қадамды үнділердің ұлт-азаттық қозғалысының көсемі Махатма Ганди өз күрес тәсілі ретінде қолданды. Бейбіт қарсылық басқа аймақтарға тарады, миллиондаған жүректерге жетті, әлемдік адамгершілік климатына оң әсерін тигізді.

Алайда әлемде әлі де бұрынғысынша түрлі халықтардың құндылықтар жүйесі мен маңызды моральдық жүйелер арасында қарама-қайшылықтар кездеседі, олардың адамзатты бөлуден гөрі біріктірудегі маңызы жоғары. Қазіргі уақытта антикалық христиандықтың гуманистік идеялары, Жаңа заманның рационализмі, XX ғасырдың бейбіт парадигмасы әлі де бұрынғыдай өзекті саналады. Ортақ құнды-

лықтардың қалыптасуы, жеке этностар өздерінің дербес құндылықтар жүйесінің болуын жоққа шығармайды.

Дәстүрлі және этникалық құндылықтар. Жалпыадамзаттық құндылықтардан бөлек, дәстүрлі және этникалық құндылықтар да қалыптасқан.

Назар аударыңдар!

Басқалармен салыстырғанда оның өзгешелігі мен ерекшелігін анықтайтын айрықша ерекшелік белгілеріне орай, жекелей алғандағы этностың мәдени дәстүрлерінің жиынтығы этникалық құндылық болып табылады. Олардың көпшілігі дәстүрлі және өркениет деңгейін қалыптастырады.

Тұтас өркениетке ортақ болып табылатын құндылықтар да кездеседі. Мысалы, түркі халықтарында туыстық олардың шығу тегінің бір болуымен байланысты әрі көшпелі өркениет ерекшеліктерінің арқасында қалыптасқан, өзара ортақ белгілер көптеп кездеседі. Түркі халықтарымен ортақ байланысы жоқ, прандық көшпелілерде де олармен бірқатар ортақ құндылықтар кездеседі (мысалы, отбасылық-туыстық қауымға адалдық), бұл өркениеттік ұқсастықтарға байланысты туындаған. Үнді, ислам, христиан, будда халықтарында дінмен байланысты ортақ құндылықтар қалыптасқан. Конфуциандық этика тек қытайлықтар арасына ғана емес, сонымен қатар өзге де қиыршығыстық халықтарының арасына да кең таралды.

Этникалық құндылықтар әрбір нақты этносқа да тән және өзіне сол этностың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін, дінін, мифологиясын, фольклорын, музыкасы мен әдебиетін, халықтың көркем мәдениетін (отбасылық кәсібін, сәндік-қолданбалы өнерін), сонымен қатар отанға деген адалдығын, өзінің отбасы мен ұжымына деген махаббатын, адамгершілік қағидаларын, дәл сол этностың түсінігіндегі тұрмыстық теңдік пен әлеуметтік әділдікті түйсінуді, көсемдерге дәстүрлі құрмет көрсету мен қалыптасқан әрі ұдайы өсіп-өніп, жаңарып отыратын, сақталған қағидалар мен өмірдегі мақсатты құндылықтарды өз бойына жинақтайды.

Кейбір құндылықтар этникалық өзгешеліктер сипатын және этностың бірегейлігін анықтайтындықтан, субъект ретінде ерекше маңызға ие. Мұндай құндылықтар қатарына «ұлттық» бейнесі бар бірқатар сипаттар енеді, олар тіршілік етудің дәстүрлі формасы, тұрмыстық салттар мен этикет ерекшеліктері, діни ерекшеліктер, күнделікті дүниетаным элементтері, ұлттық мифология, халықтың көркем бейнесі секілді дүниелер.

Бұл этникалық құндылықтар этногенез процесі кезінде қалыптасады. Кейіннен олар саяси, экономикалық, құқықтық, әскери, діни, көркем мәдениет саласында қалыптасқан мәдени формалармен толы-

ғады. Бұл – ұлттық мемлекеттіліктің, билік жүйесі мен әлеуметтік қалыптың, конфессионалдық, көркемдік-стилистік ерекшеліктің дәстүрі мен нышаны.

Назар аударыңдар!

Этникалық құндылықтар этностың мәдени ерекшелігінің символикалық маркері болып табылады, ол этникалық бірегейліктің қалыптасуы мен сақталуы үшін өте маңызды рөл атқарады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Құндылықтар жүйесі дегеніміз не?
2. Адамгершілік құндылықтары қандай құндылықтардың тобына жатады?
3. Жалпыадамзаттық құндылықтарды санамаландар.
4. Жалпыадамзаттық құндылықтардың қалыптасуына қандай факторлар ықпал етті?
5. XX ғасырдағы қандай оқиғалар БҰҰ Адам құқығы туралы Декларациясының қабылдану қажеттілігін туғызды?
6. Қандай құндылықтар этникалыққа жатады, ал дәстүрлілікке қандай құндылықтар жатады?

§ 65. ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Индустриалдық қоғамдағы құндылықтардың девальвациялануы. Жалпыадамзаттық құндылықтар адамның рухани-адамгершілік құндылығының негізін құрайды. Дәстүрлі және этникалық құндылықтармен толығып, жеке және әлеуметтік игіліктер мен тұрақты дамуды, ертеңгі күнге деген сенімді қалыптастырады.

Назар аударыңдар!

Әрбір қоғам үшін жалпыадамзаттық құндылықтардың құнын жоймағаны ерекше маңызға ие, өйткені бұл қоғамды әлеуметтік дағдарысқа ұшыратады, ал ең күрделі жағдайда соғысқа әкеледі. Дәстүрлі және этникалық құндылықтар, әсіресе рухани-адамгершілік құндылықтар басқа құндылықтармен араласып, ығыстырылмауы аса қажетті, өйткені бұл бірегейлікті өзгертуге әкеліп, осының нәтижесінде этнос келеңсіз әрекеттерге ұшырауы мүмкін.

Индустриалдық қоғамда жалпыадамзаттық, оның ішінде дәстүрлі, құндылықтардың девальвацияға (құнсыздануға) ұшырауы Еуропа мен Солтүстік Америкадағы Жаңа Заманнан басталған әлеуметтік процестердің әсері болып табылады. Қауымдар мен ұжымдық байланыстардың үзілуі, шіркеу мен діннің маңызының әлсіреуі, индивидуализм мен прагматизм, рационализмнің дамуы нарықтық экономиканың қалыптасуымен қатар өрбіді.

Бүгінгі сабақта:

- құндылықтар мен жалпыадамзаттық және дәстүрлі құндылықтар девальвациясы;
- тұтыну қоғамындағы құндылықтар трансформациясы;
- жаһандану жағдайындағы батыстық және дәстүрлі құндылықтар қақтығысы туралы білеміз.

Кілт сөздер:

либералдық-демократиялық құндылықтар, құндылықтар девальвациясы, дәстүрлі құндылықтар, этникалық құндылықтар, прагматизм, рационализм, индивидуализм, тұтынушылық психология, тұтынушылық конформизм, нигилизм, әлеуметтік апатия, жастар субмәдениеті, діни фанатизм, исламизм, исламофобия

Есте сақтаңдар

Прагматизм – өмірде жағымды нәтижелерге қол жеткізу үшін белсенді әрекеттерге ұмтылу мен өмірде дұрыс қадам жасау мен оң көзқарастар, адамның өз әрекеттерінің тиімді болуына мүдделілігі. **Рационализм** – өмірдің негізі мен адамдардың мінез-құлықтарында ақыл-ой мақсаттылығының принципі жатуы қажет деп санайтын дүниетанымдық көзқарас.

Прагматизм мен рационализм үйлесіп, жалпыадамзаттық құндылықтар болып танылуы оған өмір, теңдік, әлеуметтік әділдік, адалдық, денсаулық, сонымен қатар дәстүрлі әрі этникалық құндылықтар, қоғамды гүлденуге әкеледі. Алайда прагматизм мен рационализмнің және индивидуализмнің қатаң формалары жалпыадамзаттық құндылықтарды жоққа шығаруға әкеледі. Жекебасы табысы мен пайданың сонына түскен кәсіпкер, теңдік және әлеуметтік әділдік, ізгілік, торығу, адалдық секілді құндылықтарды естен шығаруы мүмкін әрі өзінің жекебасының игіліктері мен пайдасын адал жолмен емес, басқа адамдардың арқасында оларды аяусыз пайдалану арқылы табуы мүмкін.

Гүлденген америкалық қоғам тек әрбір жеке адамның алғырлығының, біліктілігінің, жеке еңбегінің арқасында ғана қалыптасқан жоқ, сонымен қатар «песіз жатқан» жерлерді басып алу мен жергілікті халықты аяусыз қырып-жою, оңтүстік штаттарда құлдар еңбегін пайдалану мен XIX ғасырдың соңындағы – өндірістердегі адам төзгісіз конвейерлер жүйесі мен болымсыз жалақы алатын жұмысшылардың есебінен де өркендеді. Мұндай жағдай Британ империясында да байқалды, олардың күдіреттілігі жұмысшыларды тегін пайдалану мен отарлық езгідегі құқығы жоқ халықтардың есебінен қалыптасты. Қатаң прагматизм мен индивидуализм жеке пайданы алғашқы орынға қояды, «адамды мақсатқа жеткізетін барлық ақша жақсы» деген ұстаныммен өмір сүруге үндейді. Қатаң индивидуалист басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерімен ешқашан да санаспайды, оларды қабылдамайды. Индустриалдық қоғам тарихында «алтын жылғаны» тауып, аякастынан бірден байыған, миллиардтаған ақша

жасаған, абырой мен намысты ойламастан әлеуметтік баспалдақпен тез көтерілген адамдардың мысалы көптеп кездеседі.

XX ғасырдың басындағы жалпыадамзаттық құндылықтардағы дағдарыс – бұл осы уақыттағы әлеуметтік күйзелістердің ең басты себептерінің бірі. Бұл уақытта бүкіл Азияны шарпыған төңкерістер жалпы бірқатар өзгерістерге жол ашты, аграрлық қоғам өздерін қанап отырған индустриалдық қоғамға қарсылық танытты әрі аграрлық қоғамның өзіне де өзгерістер уақыты келіп жеткен еді. Бірінші дүниежүзілік соғыс, дәуірлер кайшылығының ашы шындығын анықтап, индустриалдық қоғамның даму жолының катерін көрсетті. Ресейдегі Ақпан төңкерісі мен қоғамдық әлеуметтік әділдікті қалыптастыруды көздеген кеңестік сынақ ізгіліктің негізгі принциптерін жоққа шығарып, адамды рухани еркінен айыратын тоталитарлық жүйенің қалыптасуына соқтырды. 1930 жылдары АҚШ-та орын алған дағдарыс сол уақыттағы капиталистік құрылымның әлі де жетілмегенін көрсетті. Италия мен Германияның негізгі идеологиясына айналған фашизм мен ұлтшылдық. Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына себеп болды, сонымен қатар жалпыадамзаттық құндылықтар елеусіз қалса әлемде қандай қасірет орнайтынын, қандай жаһандық апат орын алатынын да көрсетті.

Жалпы, тұтастай алғанда, әлеуметтік шиеленістер мен төңкерістердің алдын алу үшін адамдардың экономикалық және әлеуметтік жағдайын теңестіруде бірқатар маңызды қадамдар атқарылды. Осы мемлекеттерде орта таптың көптеп қалыптасуы олардың әлеуметтік әділеттілік пен тең мүмкіндіктер қалыптасқан қоғамға жақын болуына жол ашты. Дамыған демократиялық мемлекеттерде заңдылықты бұзбай сақтауға арналған құқықтық жүйе қалыптасты. Адамның негізгі құқығын, әсіресе өмір сүру құқығы мен бостандығын бұзу, жеке өміріне қолсұғушылық, кемсітушілік ретінде саналып, заңмен жазаланады. Қоғамдағы барлық азаматтардың саяси өмірге араласып, мемлекеттің маңызды мәселелеріне қатысуын қамтамасыз ететін және адам құқығының бұзылмауын бақылайтын азаматтық қоғам қалыптасты. Нәсілшілдікке қарсы күрес, мультикультурализм, экологиялық «жасылдар» қозғалысы, білім мен жекетұлға еркіндігінің артықшылығы кез келген дамыған Батыс мемлекеттері үшін қалыпты жағдай болып саналады.

Индустриалдық экономикадағы прогресс пен Америка, Еуропа және Азиядағы (Жапония мен «Азия жолбарыстары» – Оңтүстік Корея, Сингапур, Гонконг және Тайвань) дамыған өркениетті мемлекеттердегі орта таптың табысы мен өмір салтының артуы, осы елдерде *тұтынұшылар қоғамының* қалыптасуына әкелді. Бұл дамыған индустриалдық қоғамға тән көріністердің біріне айналды.

Осы мемлекеттерде қалыптасқан материалдық молшылықтардың жағымды жақтарымен қатар жағымсыз тұстары да болды. Енді

адамдардың басым бөлігі (негізінен, дамыған елдердің тұрғындары) өмір сүру үшін жанталасып күреспейтін болды және «бір үзім нан» үшін жұмыс істемейтін жағдайға жетті, мұндай жағдай адамзат тарихында тұңғыш рет орын алуда. Нидерланд, Норвегия, Швеция, Германия, Дания секілді елдерде жұмыс аптасы тек 27–37 сағ-ты ғана құрады, соған карамастан төленетін еңбекақы жоғары деңгейде болды. Мұндай жағдай адамдарға өз білімін көтерумен әрі шығармашылықпен айналысуға, саяхаттауға, отбасына көңіл бөліп, достарымен жиірек бас қосуға, көрмелер мен концерттерге көбірек баруға мүмкіндік береді. Тіршілік үшін күрестен босаған адамдар әлеуметтік көзқарас тұрғысынан қарағанда, белсенді әрі түрлі бағыттағы қоғамдық қозғалыстарға жиі қатысатын болып келеді. Егер қоғамдағы адамдардың білімі мен жалпы мәдениет деңгейі төмен болса, онда материалдық молшылық, тұтынушылық психология мен конформизмнің қалыптасуына әкеледі.

Назар аударыңдар!

Тұтынушылық психология негізіне маркетингтер өз тауарларын қалай тиімді өткізуді (бұл ғылым әлемде 1960 жылдардан бастап дами бастады) зерттеп жүрген психологиялық тұтыну емес, керісінше адамның сатып алуға қатты тәуелді болуы, яғни тұтынушылық (консюмеризм) жатады, бұл – көбінесе абыройлы әлеуметтік топқа жақын болу мақсатынан туындайтын әдеттер.

Тұтыну арқылы әлеуметтік артықшылыққа ұмтылу идеясы, сатып алушының санасына алынған тауардың өзі емес, оны сатып алу оған рақат сезімін тудырады деген сенім қалыптастырады. Мұндай адамдарға қымбат тауарлар мен қызметтерді пайдалану өмірдің мәні мен мақсатына айналады, олар үшін бақыт ұғымы тұтыну деңгейіне байланысты болмақ. Тұтынушылық сыртқы игіліктердің маңызын арттырып, ішкі құндылықтардың азаюына әкеледі, адамгершілік ұстанымдарды

Жаһандануға қарсы қозғалыстар

бұзады. Дамыған нарықтық экономика қоғам мен адамды ақшаның культіне бас идірді. Барлығы да тауарға айналды, нені болса да сату мен сатып алуға болатын болды, оның қатарында мамандық, білім, дәреже де кірді. Осының нәтижесінде адам бақыт пен жанның тыныштығын ойлаушы емес, керісінше тиімділік пен табысты қалыптастыратын экономикалық машинаның бір бөлшегіне айналды. Дамыған қоғамның тағы бір күрделі мәселесі, *конформизм* немесе бейімделгіштік болды. Өмірге тұтынушылық көзқараспен қарайтын адамдар өздерінің тұрмысының жайлылығын барлық құндылықтардан жоғары қояды әрі осы игілігін сақтау үшін барлық «қолайсыз» жағдайларға көз жұма қарайды, олар «өзім аман болайын, басқаларда шаруам жоқ» деген ұстаныммен өмір сүреді. Мұндай адамдарда *эмпатия* сезімі төмен болады – яғни, жақындарына жаны ашу болмайды. Конформизмнің жаппай көрініс беретін формасы ретінде «алтын миллиардтың» көптеген өкілдерінің (дамыған индустриалды және постиндустриалды қоғамдағы орта таптын) дамушы отар елдердегі қанауға, Африка мен Азиядағы аштық пен жоқшылыққа, сонымен қатар бүкіл әлемдегі адам құқығының бұзылуына немқұрайды қарауын санауға болады.

Дамыған индустриалды қоғамға жастардың тұтынушылық қоғамға қарсылығы ретінде қалыптасқан субмәдениет те тән. Көбінесе мұндай субмәдениеттерге (хиппи, панк, гот, эмо, экстремалдар, байкерлер, футбол жанкүйерлері секілді) абыройлы әлеуметтік тұтынушылық топтарға жатпайтын жасөспірімдер тартылады. Мұндай жасөспірімдер үшін жастардың субмәдениеті әлеуметтанудың маңызды белгісі болып саналады. Жастардың субмәдениетінің кейбірі жағымсыз сипатқа ие, мұндай ортаға түсу жастардың денсаулығын бұзып, олардың жүйкесіне кері әсер етеді.

Тоталитарлық және демократиялық емес қоғамдардағы құндылықтар дағдарысы. Адамдардың құқығы жиі және тұрақты түрде бұзылып отыратын тоталитарлық және демократиялық емес елдерде, адамдар болашақтан үміт үзіп, балаларының келешегіне сенімсіздікпен қарайды. Олар қоғамда болашақта орнайтын жағымды өзгерістердің мүмкіндігіне, кедейлікпен әрі әлеуметтік диспропорцияға (мұндай қоғамда кедейлер мен шала сауатты халықтың қатары көп болады) сенімі болмайды әрі өздеріне де (табысқа бастар жеке жолға), тіпті тұтас қоғамға да сенімсіздікпен қарайды.

Назар аударыңдар!

Мұндай қоғамға әлеуметтік енjarлық – саяси және қоғамдық өмірге қатысуға немқұрайдылық, отбасылық өмір деңгейінде қалу, тұрмыс тауқыметіне байланып, жеке мәселелердің шырмауынан шыға алмау сипаты тән.

Әлеуметтік енжар адам сайлауларға бармайды, өйткені оның әділдігіне сенбейді, митингілер мен жиналыстарға қатыспайды, себебі олардың тиісті нәтиже беретініне күмән келтіреді. Кей жағдайда адам нигилизм шырғауына түседі – олар өздері өмір сүріп отырған қоғам мен оның институттарын, сонымен қоса қоғамда мойындалған құндылықтарды, оның қатарында дәстүрлі (мысалы, шіркеу) және этникалық (оның ішінде отбасы да бар) құндылықтарды жоққа шығарады, мойындамайды. Нигилистер көбінесе қоғамға қарсы позиция ұстанып, қоғамдық жүйені радикалдық тәсілмен өзгертуді көздейтін, экстремистер мен анархистердің және төңкерісшілердің қатарын толықтырады.

Жаһандану жағдайындағы түрлі құндылықтар жүйесінің қалыптасуы. Жаһандану жағдайында – бүкіләлемдік экономикалық, саяси және мәдени интеграциялар мен унификацияларда, соңғы ондаған жылдарда қалыптасқан процестер – өзге де маңызды мәселелерді туындатуда. Батыстық¹ бұқаралық мәдениет өзге әлемге ерекше ықпал етіп, батыстың либералды демократиялық құндылықтар жүйесіне енетін құндылықтарды кеңінен таратуда. Әрине, жалпыадамзаттық құндылықтар қатарына енетін кейбір құндылықтар дәстүрлі құндылықтарға басымдылық беретін. Шығыс² елдері үшін де қалыпты саналады. Алайда батыс құндылықтарының бірқатар бөлігі, әсіресе индивидуализм мен прагматизмі басым индустриалды қоғамда қалыптасқан құндылықтар, сондай-ақ зайырлы сипаттағы мемлекеттер, африкалық және азиялық елдердің дәстүрлі және этникалық құндылықтарына қарама-қайшылық танытуда. Тіпті Еуропаның өзінде протестанттық Солтүстік Еуропаға тән барлық құндылықтар католиктік елдер үшін қалыпты санала бермейді. Бұған жауап ретінде XX ғасырдың 90-жылдарында жаһандануға қарсы қозғалыстар басталды.

Жаһандануға қарсы қозғалыстар, тіпті еуропалық елдерінде де жиі көрініс беруде, олар америкалық мәдениетке жұтылуға қарсылық танытуда, өйткені америка оларға тек джинсы мен «Мак-Дональдсты» ғана ұсынып отырған жоқ, сонымен қатар голливудтың туындылары арқылы өздерінің өмір салты мен тұрмыстарын да насихаттап, саналарына сіңіруде. Сондай-ақ еуропалық елдердің ұлтшылдары да өздерінің қоғамындағы дәстүрлі және этникалық құндылықтарды сақтап қалуға ұмтылуда, ал Азия мен Африканың елдеріндегі ұлт-

¹ Батыстағы елдер деп индустриалдық және постиндустриалдық тұрғыдан дамыған қоғам, негізінен, еуропалық христиандық өркениетке жататын мемлекеттер саналады. Батыс өркениеті – (шығу тегі) еуропалық, христиандық өркениет.

² Шығыс деп аграрлы (дәстүрлі) қоғамға жататын Азия мен Африканың елдері есептеледі. Әлемдегі елдердің белгілі бір бөлігі, мысалы, Латын Америкасы елдерінің әлеуметтік-экономикалық бағыты Батыс пен Шығыс елдері аралығындағы жағдайды қамтиды.

шындар да осы бағыттағы белсенді әрекеттерді қолға алуда. Толық гендерлік теңдік, адамгершіліктің азғындауы, атеизм, меритократия (иерархиялық беделіне емес, нақты ісіне қарай құрметтеу) және демократия (көпшіліктің пікірі беделдің пікірінен маңызды саналатын), құқықтық жауапкершілікке басымдылық беру мен дәстүрлі және этникалық қағидаларды сақтау, аграрлық немесе аграрлы-индустриалды деңгейдегі қоғамдар мен билік басында әлі де дәстүрді сақтайтындар үшін қандай жағдайда болса да қабылданбайды.

Назар аударыңдар!

Тұтастай алғанда, батыстық құндылықтар әлемді өзгерту мен қайта қалыптастыруға («адамзат прогресі» ретінде түсіндіріледі) бағытталады, ал шығыстық – әлем қандай болса, солай сақтау қажет деген ұғымға негізделген. Батыстық құндылықтар табиғатты өзгертуді, түрлендіруді қаласа (ғылыми-техникалық прогрестің негізінде), ал шығыс – табиғатпен үйлесімді тіршілік етуді басты ұстаным етеді. Батыстың құндылығы әрбір жекетілғаның дара, индивидуалды рөлі мен бостандығын басты орынға қойса, шығыс қандас жақын туыстар мен көршілерді, діни қауымдарды артық санайды.

Әрине, батыс қоғамының мұндай дәстүрлері мен этникалық мәдени құндылықтары Шығыс елдерінде «адамгершілікке жат» деген сынға ұшырап, қарсылыққа кезігуде. Батыстық құндылықтар Шығыс елдеріне жаһандану, әлемдік еңбек нарығы мен капитал, батыс университеттері, бұқаралық мәдениет және ғаламтор арқылы енуде. Сынға ұшыраған бөтен құндылықтар, көбінесе «руханилыққа қарсы» және «адамгершілікке жат» деп сипатталады.

Рухани-адамгершілік дәстүр мәдениеттер мұрасының құралы ретінде. Бөтен мәдениеттің құндылықтары адамның ішкі әлеміне ену арқылы оның санасына сіңу қабілетіне ие. Алайда, көп жағдайда, дәстүрлі және этникалық құндылықтар (рухани-адамгершілік дәстүр), негізінен, отбасылық адамгершілік тәрбиесі арқылы беріліп, бөтен, жат құндылықтардың енуіне қарсы сенімді қорғаныс болады. Жаһандану жағдайында, көбінесе Батыстан басқа елдерде дәстүрлі діндердің пайда болуы мен қалыптасуы жүреді, соған орай діни тәрбие де басымдылыққа ие болады. Осы кезеңде дәстүр мен этникалық құндылықтар пайда болып, этностың тұтастай сақталып қалуына маңызды ықпал етеді.

Рухани-адамгершілік дәстүрлер мұрагерлік мәдениеттің құндылығы ретінде, яғни қоғамдағы мәдени сабақтастық адамдардың арасында айрықша рухани байланыс орнатады. Бұл дәстүрлі қоғамның кен таралып келе жатқан әлемдік жаһандануға қарсы тұратын қажетті шарттары болып табылады.

Жаһандану дәуірінде дәстүрлі қоғамның негізгі құндылықтары болып өз дініне беріктік, отбасы мен қауымына адалдық, ұйымшылдық, өзара көмек, отанға деген сүйіспеншілік (патриотизм), адамгершілік

(батыстық «бәрі болады» деген ұғымына қарсы тұратын), үлкендер беделі, дәстүр мен этникалық құндылықтардың сақталуы жатады. Батыс мәдениетінде қағидадан бас тарту философияның принциптері мен постмодернизмнің әрекеттеріне айналған кезеңде қағидалардың сақталуы ерекше маңызға ие болды.

Діни фанатизм батыс құндылықтарын мойындамаудың қатаң формасы ретінде. Батыстық либерал-демократиялық құндылықтардың шектен шыққан формаларын қабылдамау, оларды таратушыларға қарсылық реакциялық ұлтшылдыққа және діни фанатизм мен қарулы қақтығыстарға соқтырады.

Дәстүрлі мұсылмандық қағидалар көптеген постколониалдық елдердегі батыс заңының ықпалымен қабылданған заманауи заң талаптарына қайшылықта болады. Ал дамушы елдерде, негізінен, зайырлы және мұсылмандық (шариғаттық) және әдеттегі (әдет-ғұрыптық) құқықтар үстемдік етеді. Радикалдық экстремизм күштеу әдістері арқылы зайырлы әрі құқықты қоғамды жойып, оның орнына тек шариғат үстемдік ететін мемлекет орнатуды мақсат етеді.

Либералдық-демократиялық қоғамның діни фанатизмнің таралуына қарсы реакциясы. Постколониалдық мемлекеттерде діни радикализм маңызының артуы батыс ғалымдарын «өркеннеттер қақтығысы» (мұсылмандар мен батыс арасында) туралы ойлануға мәжбүрледі, бұл бұрынғы капиталистік және социалистік қайшылықты жүйелердің орнын басқан, жаңа ғаламдық қайшылық болуда. Мұндай қайшылықтың артуы, көбінесе жүзеге аспаған батыстық (капиталистік (либералдық), сонымен қатар социалистік) модернизациялық қағидалардың нәтижелерінен туындауда.

Радикалдық исламдық ұйымдардың ланкестік әрекеттері, Америка мен Еуропада исламофобияның (ислам мен мұсылмандарға жағымсыз көзқарас) артуына соқтырды, оның жарқын мысалы ретінде 2001 жылы 11 қыркүйектен (АҚШ-тағы ірі ланкестік актінен соң) кейін НАТО-ның Ауғанстандағы Талибан қозғалысына қарсы антитеррорлық операцияға дайындық барысын келтіруге болады. Радикалдық исламизмнің әрекеттерінен қауіптенген Батыс әлемі НАТО-ның Ауғанстанға шабуылын бірауыздан қолдады, бұған дейін осы ұйымға мүше жиырма мемлекет Кеңес Одағының Ауғанстанға ауғандық «коммунистік» үкіметтің өтініші бойынша әскер кіргізуін айыптаған болатын. Соңғы жылдары исламофобияның артуына Таяу Шығыстағы жергілікті соғыстан бас сауғалап Еуропаға қашқан босқындар легі де үлес қосуда. Егер осыдан 10 шақты жыл бұрын Еуропада түрлі мәдени (діни және этникалық) қауымдардың бейбіт өмір сүруін қолдайтын мультикультуризм саясаты үстем болса, енді («өркеннеттер қақтығысы» теориясының әсерінсіз-ак) мультикультуризм саясатының «дағдарысқа» ұшырағаны, қоныс

аударушылардың Еуропаға толассыз ағылуынан еуропалық кескін-келбет өзгеріске ұшырап, тіпті батыстық өркеніетке қауіп төнуде екені айтылуда. Еуропада реакциялық-ұлтшылдықты ұстанатын, тіпті нәсілшілдік ұстанымдағы оңшыл саяси партиялардың қатары артуда.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Индустриалдық қоғамның қалыптасу кезеңінде жалпыадамзаттық және дәстүрлі құндылықтардың дағдарысқа ұшырауының себебі неден болды?
2. Дамыған индустриалдық қоғамдағы (тұтынушылар қоғамында) құндылықтарға өзгерістер енгізу қандай жағдайда өтеді? Мысалдар келтіріңдер.
3. Жаһандану жағдайында дәстүрлі және этникалық құндылықтар қандай қатерге ұшырайды?
4. Дини фанатизм несімен қауіпті?

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІК

Абстракционизм – форма мен шындықтан толық бас тартып, бояу мен жүйенің үйлесімін мақсат ететін модернистік өнердегі ағым. Бұл ағымның үлгісі экспрессивті абстракционизм саналады. XX ғасырдың 60-жылдарына дейін бейнелеу өнерінде үстем бағытқа ие болды.

Авангардизм (авангард) – модернистік көркемдік ағым, бұған дәстүр мен қалыптасқан көзқарастарға қарсы полемикалық («бүлікшілік») формада бейнеленетін бағдарламалық ерекшелік тән.

Азаматтық соғыс – мемлекет ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарды шешудің күрделі формасы. Ол – ұйымдасқан топтардың немесе бұрын бір мемлекеттің құрамында болған ұлттардың арасында ірі ауқымды қарулы қарсылық жүргізуі. Қарсыластардың мақсаты – елдегі немесе жекелеген аймақтағы билікті басып алу.

Апартеид – нәсілдік кемсітушіліктің ең ауыр түрі. Халықтың белгілі бір тобының шыққан нәсіліне байланысты саяси, әлеуметтік-экономикалық және азаматтық құқықтарынан айырылып, тіпті аумақтық оқшаулануға дейін ұшырауы.

Ар-деко – XX ғасырдағы экспрессионистік тәсілдер мен техника жетістіктерін қолдана отырып, өзіндік сипаттармен ерекшеленетін модернистік өнердегі стиль.

Ар-нуво (өнерде) – Модерн.

Барокко – Еуропа өнерінде XVI ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың ортасына дейін үстем болған және абсолютизмнің гүлденуімен және Ағарту дәуірімен қатар келген стиль. Мерекелік, «сән-салтанатты» ерекшеліктермен ерекшеленеді. Сәулет, музыка және бейнелеу өнерінде ерекше көрініс тапқан.

Бұқаралық мәдениет – бұл мәдениет адамдардың басым көпшілігінің талғамына лайықталған, көптеген түрлі көшірмелер арқылы көбейетін және заманауи техникалардың көмегімен таралатын мәдениет.

Варвар – римдіктер де гректер сияқты шегарадан арғы жерлердегі бейтаныс халықтарды осылай атады. Олар Рим мемлекетінен басқа жерлерде өмір сүрген герман тайпалары, кельттер (бриттер, скоттар, пиктер) славяндар еді.

Виртуалды музей – сандық нысандарды шынайы түрде және олардың үлгілерін жинаумен, сақтаумен және экспонаттаумен (көрсетумен) айналысатын ұйым.

Гиперреализм (суперреализм, фотореализм секілді) – XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы өнердегі ағым, ол суретшіден нысанды жаңғыртуда барынша, фотосуреттік нақтылықты талап етеді.

Готика (готикалық стиль) – орта ғасырлардың соңында өнерде пайда болған еуропалық жоғарғы стиль, «құдіреттілікті мойындататын» және діни бағыттарымен ерекшеленеді.

Дербестік (суверенитет) – мемлекеттің ішкі істер мен сыртқы қатынастарында басқа мемлекеттен тәуелсіз болуы.

Диктатура – шексіз билік, мемлекеттегі билікті демократиялық емес жолмен иелену.

Жалпыадамзаттық (мәңгілік, әмбебаптық) құндылықтар – қоғам дамуындағы нақты тарихи кезеңдермен немесе қандай да бір этникалық дәстүрлермен байланысы жоқ және құндылық ретінде мәдениеттің барлық түрлерін жаңғыртатын құндылықтар.

Жастар субкультурасы – жастардың көпшіліктің тұтынушылық психологиясына, қоғамның ережелері мен құндылықтарына деген өзіндік қарсылығының белгісі ретінде құрған ерекше мәдениеті.

Жоғары (көркемдік) стиль – бойына барлық өнер түрін жинақтаған, оның ішіне әдебиет те кіретін өнер бағыты.

Импичмент – жоғарғы лауазымды тұлғаны жауапқа тарту мен қызметінен алудың ерекше тәртібі.

Импрессионизм (франц. *impression* – әсер) – нақты өмір мен оның құбылмалылығы мен өзгергіштігін бейнелеуге ұмтылуымен ерекшеленетін, бір сәттік әсерді беретін бейнелеу өнердегі модернистік стиль.

Капитализм – 1) нарықтық экономика; 2) (марксизмде) феодализмнің орнына келетін және коммунизмді қарсы алатын формация.

Капитуляция (нем. *kapitulation*) – қарсылас күштер арасындағы қарулы күрестің тоқтауы туралы халықаралық құқықтағы келісім – қарулы күрестің тоқтауы және соғысып жатқан тараптардың бірінің қарулы күштерінің берілуі. Жеңілген жақ заң бойынша тікелей орындауға міндеттелетін тиімді шарттар алуға тырысады.

Коалиция (лат. *coalitio* – одақ) – ерікті түрде бірнеше тұлғаның (тұлғалар тобының) (мысалы: мемлекет, ұйым, саяси партиялардың) белгілі бір мақсаттарға жету жолында бірігуі. Басқа бірігулерге қарағанда, коалицияның әр мүшесі коалицияға қатысы жоқ істерде өз дербестіктерін сақтайды. Мақсаттарына жеткен соң коалиция тарап кетуі мүмкін.

Коалициялық үкімет – бірнеше саяси партия өкілдерінен құралған үкімет.

Колония (лат. *colonia* қоныстану) – ерекше режим негізінде басқарылатын, дербес саяси және экономикалық билігі жоқ, шет мемлекеттің билігіндегі (метрополия), тәуелді аумақ.

Конвенция – халықаралық келісімнің әралуандығы; келісім.

Конгломерат – бірнеше шағын және орташа, бір-бірімен өндірістік байланысы жоқ кәсіпорындардың бірлестігі.

Китч (өнерде) – бұқаралық мәдениеттегі образдарды пайдалану, тұтынушы талғамына бағытталған және ешқандай ішкі мазмұнсыз әсер артықшылығын қалыптастырумен ерекшеленетін бағыт. Оның соңғы сипаты поп-арттан ерекшелейді.

Классицизм – XVII–XIX ғасырлардағы философиялық рационализм идеясы мен антикалық өнер мұраларына негізделген еуропа өнеріндегі стиль. Әсіресе сәулет өнерінде, музыка мен әдебиетте ерекше байқалды.

Көркем жазу (Каллиграфия) – бейнелеу өнері түрлерінің бірі, таңбаларды көрнекті, үйлесімді және шебер үлгіде бейнелеу өнері. Әсіресе исламдық, қытайлық, жапондық, христиандық (ортағасырлық) өнерде кең таралған.

Кубизм – модернистік өнердегі авангардтық ағым, қарапайым геометриялық формаларды зияқтауға бейімділік және олардан кең жазық форма көлемін құрастыру.

Құндылық – зат пен құбылыстың, маңыздылығы мен маңызын білдіретін сипаттама.

Құндылықтар жүйесі – қоғамда ненин жақсы, дұрыс немесе маңызды саналатынын білдіретін ұғымдар басымдылығы. Қандай да болмасын қоғамның құндылықтар жүйесінің көрінісі онда қалыптасқан қағидаларға (ережелер мен мінез-құлық принциптеріне) сай болады.

Мәдениет – 1) тіршілік көріністері, адам әрекетінің көріністері мен қабылдаулары, қағидалары, заттарда көрініс беретін материалдық таратушы және келесі ұрпаққа берілетін, қоғам мен адамның тарихи дамуының көрініс беретін белгілі бір деңгейі, материалдық және рухани құндылықтар жиынтығы; 2) өзіндік бет-бейнесімен ерекшеленетін барлық қоғам.

Модерн (ар-нуво) – жаңа технологияларға қызығушылығымен ерекшеленетін, симметрия мен декоративті сипаттардан бас тартқан, модернистік өнердің стилі. Архитектурада және сәндік-қолданбалы әрі театр өнері салаларында айрықша көрініс береді.

Модернизм – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы көркемдік ағымдар мен шығармашылықтың жаңа формаларын қамтыған, ақиқатқа жақын қағидалар мен классицизмді және реализмді жоққа шығаратын, суретшінің еркін көзқарасы мен жанашылдығын қолдайтын еуропа өнеріндегі ауқымды бағыт пен биік стиль.

Монументалды өнер – архитектуралық немесе табиғи ортамен келісім арқылы құрылған үлкен қалыптағы көркем туынды: ескерткіштер мен мемориалдық мүсіндік композициялар, кескіндемелік және мозаикалық паннолар, витраждар.

Мультикультурализм – Батыс Еуропадағы полиэтникалық мемлекеттердегі теңқұқықты қамтамасыз етуге, бейбіт қатар өмір сүруге және барлық мәдениеттерді бірдей дамытуға (этностар мен этникалық топтарды) бағытталған саясат.

Мұражай – жаратылыстану тарихы ескерткіштерімен, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін жинаумен, зерттеумен, сақтаумен және экспорттаумен (көрсетумен) айналысатын мекеме.

Өнер жиынтығы – бірнеше өнер түрінің бір туындыға немесе өнердің жаңа түріне (мысалы, опера музыканы, әдебиетті, бейнелеу өнерін, вокалдық өнерді және театрды біріктіреді) бірігуі.

Пацифизм – 1) зорлық-зомбылыққа қарсы әлеуметтік ынтымақтастықты жақтайтын бүкіләлемдік бейбітшілікті қолдайтын идеяларға негізделген дүниетаным; 2) сыртқы басқыншылық саясат пен милитаризмді моральды-этникалық тұрғыдан айыптап, қарсы тұрушы қоғамдық-саяси қозғалыс.

Поп-арт – XX ғасырдың ортасындағы өнердегі қалың көпшілік пен бұқаралық қалыптағы жалпы мәдениетке лайықталған модернизмнің стилі.

Постмодернизм – XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басында философия мен өнерде модернизмнің орнына келген бағыт. Постмодернизмнің негізгі идеясы – түрлі мәдениеттер, стильдер және бағыттардың араласуы. Бейнелеу өнерінде постмодернистік ағым болып концептуалды өнер саналады.

Прагматизм – белсенді әрекетке ұмтылу және өмірден алынған жағымды нәтижелер негізінде қадамдары мен көзқарасын қалыптастыру, адамның өз әрекеттерінің тиімділігіне қызығушылық танытуы.

Пуризм (өнерде) – сәндікті азайтып, таза геометриялық формаларды қолдануға ұмтылатын модернизмдегі ағым.

Ратификация – мемлекеттің уәкілетті өкілі, сондай-ақ халықаралық конвенция қол қойған халықаралық келісімді мемлекеттік биліктің жоғарғы органының бекітуі.

Репрессия – мемлекеттік органдар жүргізетін жазалау шаралары, жазалау.

Реформация – ортағасырлық Еуропадағы аграрлық қоғамның дағдарысынан пайда болып, католиктік шіркеуге реформа жасауға бағытталған, осы арқылы протестанттықтың және ұлттық мемлекеттердің пайда болуына әкелген, нәтижесінде шіркеудің маңызы төмендеген дін және қоғамдық қозғалыс.

Романтизм – XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы идеалистік философия мен шығармашылық культте ашық, бүлікшіл тұлғаны бейнелеуге негізделген, еуропалық өнердегі стиль. Әдебиет пен музыкада және бейнелеу өнерінде ерекше көрініс берді.

Рухани құндылықтар – дін, тіл, дәстүр, әдет-ғұрыптар мен жөн-жоралғылар, фольклор, кәсіп және қолөнер, өнер, ғылыми ілім, рухани-адамгершілік құндылықтар.

Рухани-адамгершілік құндылықтар – адамгершілік және эстетикалық идеялар, өмірдің мәні және бақыты, мейірімділік, парыз, жауапкершілік, қағидаттар мен мінез-құлық үлгісі.

Санкция – халықаралық құқық – халықаралық міндеттерді немесе халықаралық заң қағидастарын бұзған жағдайда мемлекеттерге қолданылатын іс-әрекет шаралары.

Сегрегация – қара түсті және ақ түсті халықтың бір жерде тұруын қолдамайтын, оларды еріксіз түрде бөлетін, олардың бір көлікте жүруіне, бос уақыттарында немесе демалыста бірге демалуларына тыйым салу, нәсілдік кемсітушіліктің бір түрі.

Секуляризация – (кейінгі лат. *saecularis* – әлемдік, зайырлы) – тарих ғылымдарында шіркеуден, дін басқарудан бір нәрселерді алып, оны зайырлы, азаматтық басқаруға беру. Негізінен, мемлекеттің шіркеуден оның жерлері мен басқа да мүліктерін алуға байланысты қолданылады.

Сепаратизм – жекеленуге, бөлініп шығуға, окшалануға тырысушылық.

Сепараттық келісім – мемлекеттің өз одақтастары мен әріптестерінен бөлек жасасқан.

Символизм (өнерде) – идеялар мен сезімдерді символдар көмегі арқылы көркем бейнелеуге ұмтылатын, еуропалық өнердегі модернистік стиль. Өлеңмен пен бейнелеу өнерінде ерекше көрініс берді.

Сюрреализм – өнердің бастауы бейсана (түйсік, түскөру, галлюцинация) деп санайтын модернизмдегі ағым.

Тоталитаризм – мемлекеттің қоғамның барлық саласын толық (жаппай) бақылауға алуын білдіретін саяси жүйе, іс жүзінде конституциялық құқық пен бостандықты жою, оппозиция мен өзгеше ойлайтындарға қарсы репрессия.

Тұтынушылар қоғамы (бұқаралық тұтыну) – индустриалдық қоғамның жоғарғы даму кезеңі, оған тауарлардың молдығы, халықтың басым көпшілігін құрайтын, орташа таптың өмір деңгейінің жоғарылығы мен қалыптатылуы, бұқаралық мәдениеттің үстемдігі және тұрғындардың тұтынушылық психологиясы тән болып келеді.

Тұтынушылық психология (тұтынушылық, консюмеризм) – адамның бір нәрсені сатып алуға өзін тоқтата алмайтын зиянды тәуелділігі, көбінесе бұл сатып алулар қажеттіліктен емес, беделді әлеуметтік топқа жақындау мақсатынан туындайды.

Фашизм – экстремистік этноұлтшылдыққа, нәсілшілдікке, ксенофобияға және басқыншылыққа негізделген, асқынған оншыл этноұлтшылдық идеологиясының, қозғалыстар мен диктатураның жалпы атауы. Бүгінде неофашизм формасында көрініс беруде.

Федерация – мемлекеттік құрылым формасы, ол бойынша мемлекет құрамына енуші федералдық бірліктердің (жерлер, штаттар, республикалар және т.б.) дербес конституциялары, заң шығарушы, атқарушы және сот органдары болады. Федерацияда біртұтас конституция, мемлекеттік билік органдарының біртұтас одағы (федералдық) болады, біртұтас азаматтық, ортақ ақша бірліктері және т.б. сақталады.

Фигуративті өнер – нақты өмірдің заттарын әсіресе адамдар мен жануарларды бейнелеуге бағытталған заманауи бейнелеу өнері.

Хай-тек – дизайн мен архитектурадағы заманауи стиль, техника, метал және пластиканы қолданумен ерекшеленеді.

Халықтық демократиялық мемлекеттер – социализм үлгісін қалыптастырған, Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа мемлекеттері, олар кеңестік үлгіден өзгеше. Халықтық демократияға бұрынғы үстем таптың сайлау құқығын, жерге меншік сақтау, ұлттық меншікке өткен мүліктерге өтемақы төлеу, формалды саяси плюрализм ерекшеліктерін біртіндеп қалыптастыру тән.

Хартия (лат. charta, грек. χάρτης – қағаз, грамота), орта ғасырлар мен Жаңа заман кезеңінде әлеуметтік топтар мен таптардың талаптары көрініс берген бұқаралық-құқықтық сипаттағы (конституция мен өзге де актілер) бірқатар құжаттардың атаулары. Жаңа заман кезеңінде халықаралық құқықтағы хартия – бұл міндетті күші жоқ, мағынасы жағынан декларацияға жақын және негізгі мазмұнды қалыптастыратын және қандай да бір халықаралық субъектілердің саяси және құқықтық қатынастары келісімінің құқықтық актісі.

Экспрессионизм – суретшінің эмоциясына басымдылық беретін модернизмдегі ағым.

Учебное издание

**Каирбекова Розалия Равильевна
Тимченко Сергей Васильевич
Джандосова Зарниэ Алиевна**

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Часть 2

Учебник для 10 классов
естественно-математического направления
общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Редакторы *Г. Садықова*
Көркемдеуші редакторы *А. Ақыл*
Техникалық редакторы *И. Таранунец*
Корректоры *Ж. Баймагамбетова*
Компьютерде беттеген *Д. Шарипова*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000001 мемлекеттік лицензиясы 2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5852

Басуға 30.05.19 қол қойылды. Пішімі 70x100 ³/₁₆. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 14,19.
Шартты бояулы беттаңбасы 57,41. Есептік баспа табағы 10,81.
Таралымы 105 000 дана. Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz

